

UNIVERSAL
LIBRARY

OU 192809

UNIVERSAL
LIBRARY

गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ।

महाराष्ट्र-कुटुंब-माला

पुस्य १३ वें

मा तृ से वा

लेखक-

श्रीयुत नारायण विनायक कुलकर्णी.

आक्टोबर १९२८.

किंमत एक रुपया

संपादकः—नारायण विनायक कुलकर्णी,
प्रकाशकः—विठ्ठल रामचंद्र खाडीलकर,
मालक, श्रीदत्त एजन्सी, ३९१ नारायण पेठ पुणे शहर.

महाराष्ट्र कुटुंब-माला
चौथ्या वर्षाचें
दुसरें पुष्प
जानेवारी १९२९ मध्ये
प्रसिद्ध होईल.

❧ ❧ ❧ ❧
मुद्रकः—गणेश काशिनाथ गोखले,
सेक्रेटरी, श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स,
४९५-४९६ शनिवार, पुणे.

समर्पण

आई,

ठेंच लागली किंवा मनाला त्रास झाला की देवापेवर्जो 'आई ! आई !' अशा तुलाच मन हांका मारीत असतें. तुझ्याचकडून सुखाची अपेक्षा करीत असतें. पण स्वतः आनंदांत असतांना तुझी आठवणही त्याला होत नाही; असें द्राड, खट्याळ, मूर्ख ओढाळ मन आहे. आईची सेवा म्हटली, आईला सुख द्यायचें म्हटलें की बसल्याच कपाळाला आठव्या ! असें अधः-पतित मन आहे. त्यामुळें तुला सुख देण्याची कल्पनाही त्याला शिवत नाही ! परंतु संकटाची परमावधी झाली म्हणजे मग तुझी आठवण येते आणि वाटतें की आईला कधीच सुखदेण्याची कल्पनाही येऊं दिली नाही, त्याचें हें कटु फळ आहे. अशा वेळींच कांहीं तरी कायिक, मानसिक, वाचिक, आईविषयी निदान सदबुद्धी बाळगावी असें वाटतें. त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत प्रसंगी झालें आहे. मनाच्या याच वृत्तीनें विनता मातेची गरुडानें केलेल्या पावन सेवेची पुराण-कथा बोबड्या बोलांनीं गाईली. बोल बोबडे आहेत. पण तेच आईला अधिक आवडतात; त्यांत अंतःकरणाची खरी तळमळ असली म्हणजे आईच्या आनंदाला पारावार रहात नाही. माझे हे बोबडे बोल तुलाही तसेच आवडतील—मला तुझ्या सेवेला समर्थ करतील याच आशेनें तुझ्या पावन चरणीं हे बोबडे बोल समर्पण करीत आहे.

तुझा अज्ञ बालक

—नाना

चौथ्या वर्षाची सुरुवात

श्री. नारायणराव कुळकर्णी यांनी लिहिलेल्या “मातृसेवा” या पुस्तकाने मालेचा नवा वाढदिवस साजरा होत आहे. तीन वर्षांच्या वयांत मालेने कोणकोणती दुखणी काढली आणि तशाही स्थितीत आपल्या उपजत बाललीलांनी वाचकांना कसे रंजविले हे सर्वश्रुतच आहे. मालेची पूर्व पुण्याईच चौथा वाढदिवस आनंदाने साजरा करावयास पाठीशी उभी आहे.

चौथ्या वर्षाच्या आरंभापासून ‘माले’त अंतर्बाह्य बऱ्याच सुधारणा करावयाच्या, परंतु तसा योग-तशी शक्ति-अजूनही तिच्यांत नाही, हे जरी खरे, तरी अंतरंगांत पूर्वीहून अधिक सुधारणा होत असल्याचे प्रस्तुत पुस्तक पाहून सहृदय आश्रयदाते कबूल करतील असा भ्रंवसा वाटतो.

कादंबरीतील प्रसंगविशेषांची चित्रे द्यावयाचा संकल्प असून त्याचा उपक्रम या पुष्पापासून झाल्याचे दिसून येईल. या खेपेस पुस्तक लेखकाचे छयाचित्र त्यांची अनिच्छा दिसल्यावरून देण्यांत आले नाही.

चौथ्या वर्षीत तिसरे पुष्प ‘कौटुंबिक गोष्टी’ या नावाने लघुकथांचा संग्रह देण्यांत येणार आहे. यांत महाराष्ट्रातील महेश्र् झालेले लघुकथा-लेखक मिळविण्यांत येणार आहेत. यापेक्षा या वर्षी अधिक सुधारणा करता येईलच असे आजच सांगता येत नाही.

प्रस्तुत पुस्तकांतील देखाव्याचे छयाचित्र श्रीसमर्थ नाटक मंडळीतील सुप्रसिद्ध नट व मालक श्री. दत्तोपंत वैशंपायन, व नट श्री. बापट, यांनी दिल्याबद्दल त्यांचे, व छयाचित्र सुन्दर घेऊन दिल्याबद्दल फोटोग्राफर मेसर्स एस्. जी. नाईक आणि कं. चे आभार मानणे जरूर आहे. माझे मित्र श्री. सदाशिराव वैशंपायन, महाराष्ट्र लिथो प्रेस, यांनी लिथोचे सुंदर कव्हर हासेने करून दिल्याबद्दल, यांचेही आभाराचा उल्लेख नमूद करणे मालेचे कर्तव्य आहे.

मातृसेवा

सीमोलंघनाच्या सुमुहूर्तावर मातृसेवेची कांस घरून सत्कृत्ये हातून अधिक घडोत या इच्छेने विचाराविचारांचें माला सीमोलंघन करीत आहे. तें मालेला आणि मालेच्या प्रिय आश्रयदात्यांना सारखेंच श्रेयस्कर होवो अशी श्री गुरुचरणीं नम्र प्रार्थना आहे.

महाराष्ट्र-कुटुंब-माला,
३९१ नारायण पेठ पुणे.
विजयादशमी ता. २३।११।२८.

}

आश्रयदात्यांचा कृपाभिलाषी,
विठ्ठल रामचंद्र खाडिलकर

प्रस्तावना

प्रस्तुत कादंबरीला प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल मी माझे सन्मित्र प्राच्य-विद्यालंकार श्री. श्री. ना. उर्फ आप्पासाहेब ताडपत्रीकर बी. ए. यांना विनंती केली होती. प्रस्तावनेऐवजी त्यांनी पत्र पाठविले, व प्रास्ताविकाची जबाबदारी त्यांनी माझ्यावर सोंपविली. तेव्हां, प्रथम त्यांचे पत्र जसेंच्या तसें द्यावे व त्यानंतर आपले प्रास्ताविक जोडावे असें ठरविणे भाग पडले. त्याप्रमाणे यापुढे श्री. ताडपत्रीकरांचे पत्र दिले आहे व नंतर मी माझे प्रास्ताविक जोडले आहे.

“ रा. ना. वि. कुलकर्णी यांस प्रेमपूर्वक न. वि. वि.:—

तुमच्या “मातृसेवा” कादंबरीला मी प्रस्तावना लिहावी असा तुमचा प्रेमाचा आग्रह मी नाकारला त्याचे कारण एक तर हा प्रकार परस्परप्रशंसेचा अतएव गौण दिसला असता आणि दुसरी याहीपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कोणत्याही पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिण्याचा अधिकार पोंचण्याइतका, मराठी वाङ्मयाच्या आखाळ्यांत वरचेवर कुस्त्या मारून लोकांच्या नजरेपुढे असण्याचा अधिकार मी मिळविला आहे असें मला वाटत नाही. मराठी ललित वाङ्मयाच्या सर्व क्षेत्रांत आपल्याला अधिकाराने संचार करतां यावा अशा प्रकारची माझी महत्त्वाकांक्षा खरोखरच सफळ झाली आहे काय याचा विचार करूं लागलों असतां ‘नाही’ असेंच उत्तर देणे भाग आहे. इतकेच नव्हे तर माझी जी कांहीं अल्पस्वल्प कृती आजवर इकडे-विकुरलेली आहे, त्यापैकी कांहींचे कर्तृत्वसुद्धां माझ्याकडे देण्यास कांहीं चिकित्सक तयार नाहीत, असें कित्येक वेळां कर्णोपकर्णी कळून आले आणि यांचे कारणही उघड आहे. प्रत्येक महिन्याला पांचचार मासिकांतून कविता, चारदोन टीकात्मक लेख, वर्षाच्या कांठी एकदोन कादंबऱ्या, एकाददुसरे नाटक, अशी सारखी घामधूम चालू ठेवण्याइतकी अनुकूल परिस्थिति मला

प्रस्तावना

लाभली नाही. त्यामुळे वाङ्मयाची एकनिष्ठसेवा माझ्या हातून एकसारखी होत नाही.

असें आहे, तरी तुम्हीं आपल्या कादंबरीला घेतलेल्या कथानकाच्या मांडणीची कल्पना व प्रत्यक्ष कादंबरी लेखन यांत तुम्हांला जें माझे थोडे बहुत विचार साह्य झालें, त्याचा एकपरीनें माझ्याकडूनच उल्लेख करवून तुम्हांला स्वतःवरील जबाबदारीची तितकीच विभागणी करण्याची इच्छा—कादंबरीचा विषय व मांडणी अगदींच नवीन पद्धतीची असल्यामुळे,—होणें स्वाभाविक होतें आणि म्हणूनच प्रत्यक्ष नकार आणि प्रस्तावना या मधील ही पत्र लिहिण्याची तुमची तडजोड मला मान्य होऊन, कादंबरीतील प्रस्तुत विषयाचें थोडेंसें दिग्दर्शन या खाली करित आहे.

प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांत जीं बहुमोल रत्नें आपल्या तेजांनें प्रकाशीत होत आहेत त्यांपैकीच 'सौपर्ण' हें एक आहे. वेदामध्ये 'सुपर्णाध्याय' म्हणून एक स्वतंत्र प्रकरण असून त्यांतील कथा हीच प्रथमची घरली पाहिजे. यांत अंगुष्ठमात्र वालखिल्ल्यांचा इंद्रानें अपमान केला म्हणून त्यांनीं आपलें अर्धें तप तारक्याला देऊं करून गरुडाची उत्पत्ति करविली; नंतर विनता आणि कद्रू यांच्या मधील 'पणा' मध्ये विनता दासी होऊन गरुडावरही सेवाचाकरी करण्याची पाळी आली. तेव्हां कद्रूनें आपल्या-मुलांसह सर्वास एका रमणीय द्वीपावर नेण्याची आज्ञा केली. त्या त्रासानें गरुडानें सुटकेचा उपाय विचारला असतां 'अमृतहरण' हा उपाय कद्रूनें सांगितल्यावरून गरुडानें स्वर्गांतून अमृत आणलें आणि तें कद्रूला दाखवून आपली व विनतेची मुक्तता करून घेतली आणि त्याच पावलीं तें अमृत नेऊन दिलें. त्या वेळीं ज्याची शक्ति असेल त्यानें आपल्याला विरोध करावा, असें गरुडानें सर्पीला आव्हानही केलें. अर्थात्च त्यांचें कांहीं न चालतां गरुड वचनांतून मुक्त झाला आणि स्वर्गातील अमृत स्वर्गांत परत नेल्याबद्दल देवेंद्रही त्याच्यावर खूष झाला ! अशी सरळ कथा आहे. हीच कथा जास्त विस्तारानें महाभारतांत आदिपर्वांमध्ये अस्तिकाच्या प्रसंगानें आलेली असून महाभारताच्या दाक्षिणात्य प्रतींतून ती पुन्हां अनुशा-

प्रस्तावना

सनपर्वांमध्ये अध्याय वीस ते एकोणतीसमध्ये आलेली आहे. महाभारतांतील या दोनही ठिकाणी वैदिक कथेमध्ये बराच फेरफार केलेला आढळून येतो. मूळ कथेत उच्चैश्रव्याचा वर्ण कोणता ? याविषयी दोघींची पैज लागून उवडया डोळ्यानेच त्याचा निकाल झालेला आहे. म्हणजे एकप्रकारे विनतेला पांढरा दिसत असतां केवळ कद्रूच्या दडपशाहीच्या बोलण्यामुळे तिला आपण हरल्याचें कबूल करावें लागलें. याच गोष्टीला महाभारतांतील कथेनें सर्पांची मध्यस्थी घालून सयुक्तिकपणा आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांत अस्तिक प्रकरणांतील कथेमध्ये शेष वैयातगून निघून गेल्याचें सांगितलें आहे, त्याप्रमाणे बाकीच्यांनीं प्रत्यक्ष अश्वाला जाऊन चिकटल्याचा उल्लेख स्पष्ट झालेला नाही. त्या ठिकाणीं एकंदर कथाभाग बराच घरसोडीचा दिसतो. तेंच दाक्षिणात्य प्रतींतील अनुशासन पर्वांतील कथेचा कद्रूचा शाप होतांच कांहीं सर्प भयानें दूर पळून गेले व बाकीच्यांनीं आईचें वचन पाळलें, असें सांगितलें आहे. आस्तिकांतील कथेत विनतेनें पणाला सुरुवात केली तर अनुशासन पर्वांत ती कद्रूनें केली आहे. अनुशासनांतील कथेत नारदांचाही प्रवेश आणला असून विनतेच्या दास्यासंबंधीं हकीकत त्यांनीं गरुडाला सांगितली असा उल्लेख आहे. अस्तिक प्रकरणांत रामणीयक द्वीपाचा प्रवास व तिकडे जातांना सूर्याच्या तेजामुळे सर्पांचा झालेला दाह वगैरे हकीकत वैदिक आख्यानाला धरून आहे. तिचा उल्लेख दाक्षिणात्य पाठांत नाही. आणि शेवटची महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आस्तिक प्रकरणांत गरुडानें इंद्राशीं संगनमत करून सर्पांसाठीं दर्भावरील पसरलेलें अमृत त्याला घेऊन जाण्याविषयीं सुचविलें, तर दाक्षिणात्य पाठांत वैदिक आख्यानाला अनुसरून कद्रूला अमृत दाखवून परत नेलें असा उल्लेख आहे. कद्रू अमृत मागूं लागली असतां “ अमृत आणण्याची अट होती आणून देण्याची नव्हती ” असा गरुडानें जबाब देऊन तें अमृत जिकडील तिकडे पोचविलें.

अशा रीतीनें मूळच्या वैदिक कथानकांत महाभारतांतच दोन प्रकारानें फेरफार केलेले दिसून येतात. महाभारताची सर्व कथा ज्या निमित्तानें

प्रस्तावना

व्यासाशेवरून वैशंपायनाने जनमेजयाला सांगितली, ते निमित्त म्हणजे सर्पसत्र त्याला पोषक असा हा कद्रूचा शाप महाभारतांत नवीन आला. मूळ कथेच्या मुख्य घोरणाला बाध न आणतां कथानकांत बारिकसारिक फेरफार केले असतां ते क्षम्य समजले जातात, असाच यावरून निष्कर्ष निघतो. कळावें लोभ असावा हे वि. आपला

श्रीनिवास नारायण ताडपत्रीकर”

महाराष्ट्रकुटुंबमालेंतून प्रसिद्ध झालेल्या माझ्या कादंबऱ्यांना प्रास्ताविक जोडण्याची आजवर फारशी आवश्यकता भासली नाही, ती आज भासली म्हणूनच हे प्रास्ताविकाचे दोन शब्द जोडीत आहें.

प्रस्तुत कादंबरीचा विषय पौराणिक असून तो विषय श्री. श्रीनिवास नारायण ताडपत्रीकर, बी. ए. यांच्याशी सहज बोलण्याच्या ओघांत निघाला, त्या विषयानें माझ्या डोक्याला चालना दिली, त्यावरच मालेकरितां नवीन कादंबरीची उभारणी करावी, असें वाटलें व तें मी लगेच श्री. आप्पासाहेबांजवळ बोलूनही गेलों. त्याला श्री. आप्पासाहेबांनीं तात्काळ प्रोत्साहनही दिलें. प्रस्तुत विषयावर त्यांचा नाट्यमंदिर उभारण्याचा फारा दिवसांचा मानस असल्याचेंही त्यांनीं बोलून दाखविलें. मीं कादंबरी लिहिली तरी प्रसंगविशेषीं श्री. आप्पासाहेब त्या कथेवर नाट्यमंदिर उभारतीलही. तसें त्यांनीं उभारावें, अशी मीं त्यांना अगत्यपूर्वक विनंतीही केली.

कादंबरीचा प्रांत वेगळा आणि नाटकाचा वेगळा. त्यांतून पौराणिक विषयावर नाटकापेक्षां कादंबरी लिहिणें अधिकच कठीण, असें जों जों विचार करूं लागलों, तों तों वाटूं लागलें व त्यामुळें मन कचरूं लागलें. त्यावेळीं श्री. आप्पासाहेबांनींच मला धीर दिला. माझ्याशीं वेळोवेळीं चर्चाही केली.

नाटकाची कल्पना त्यांची व भांडारकर इन्स्टीट्यूटमध्ये काम करीत असतां, त्यांनीं त्याकरितां जी सामग्री जमविली, तीही त्यांचीच. या

प्रस्तावना

दोहोंचा उपयोग मी माझ्या कादंबरीलेखनाकरितां करून घेतला, तेव्हां या पुस्तकाला त्यांचीच प्रस्तावना घ्यावी, म्हणजे त्यांनीं सामग्री कोणती, कशी जमविली होती, त्यांना तो विषय कां आवडला होता, ते आपल्या नाट्यमन्दिराची उभारणी कशी करणार होते व आतां, त्या सामग्रीचा उपयोग मी कादंबरीकरितां कसा करून घेतला आहे, किती घेतला आहे; मूळ कथानकांतून फरक कोणते केले आहेत, ते कसोटीला लागले आहेत कीं नाहीं, हें ते व्यवस्थित दिग्दर्शित करतील; म्हणजे कल्पना एक असली तरी आपापल्या बुद्धिधर्माप्रमाणें नाट्यकृति, व कादंबरीकृति कशा स्वतंत्र उभारल्या जाणें शक्य आहे, हें आपोआपच कळून येईल.

याकरितां मी त्यांना प्रस्तावना लिहिण्याची विनंती केली. ती त्यांनीं नाकारली, परंतु त्या ऐवजीं त्यांनीं एक पत्र दिलें; त्यांत त्यांनीं सामग्री कोणती, कशी मिळविली होती, हें दिलें आहे. त्या सामग्रीचा उपयोग मी कितपत करून घेतला आहे, हें वाचकांना कादंबरीवाचनानंतर कळून येईल, आणि त्याबद्दल वाचकांना स्वतःचे स्वतःलाच ठरवितां येईल. असो.

प्रस्तुत सुन्दर कथाविषय नाटकाला, कादंबरीला, महाकाव्याला, चल-चित्रपटालाही सारखाच उपयुक्त आहे, व हिऱ्याला नवा पैलु पाडला कीं, त्याचें तेज अधिकच चमकतें, तसा या कथाविषयाचा प्रकार आहे, हें कादंबरी लिहित असतां मला प्रतिक्रमा वाटत होतें. मी अल्पमतीप्रमाणें बोवड्या बोलानें मातेची सेवा कादंबरीद्वारा केली आहे. श्री. आप्पासाहेब नाट्यकृति तयार करतील तर हिऱ्याचा तो पैलु खरोखरच उमद्या तऱ्हेचा खास होईल असें मला वाटतें.

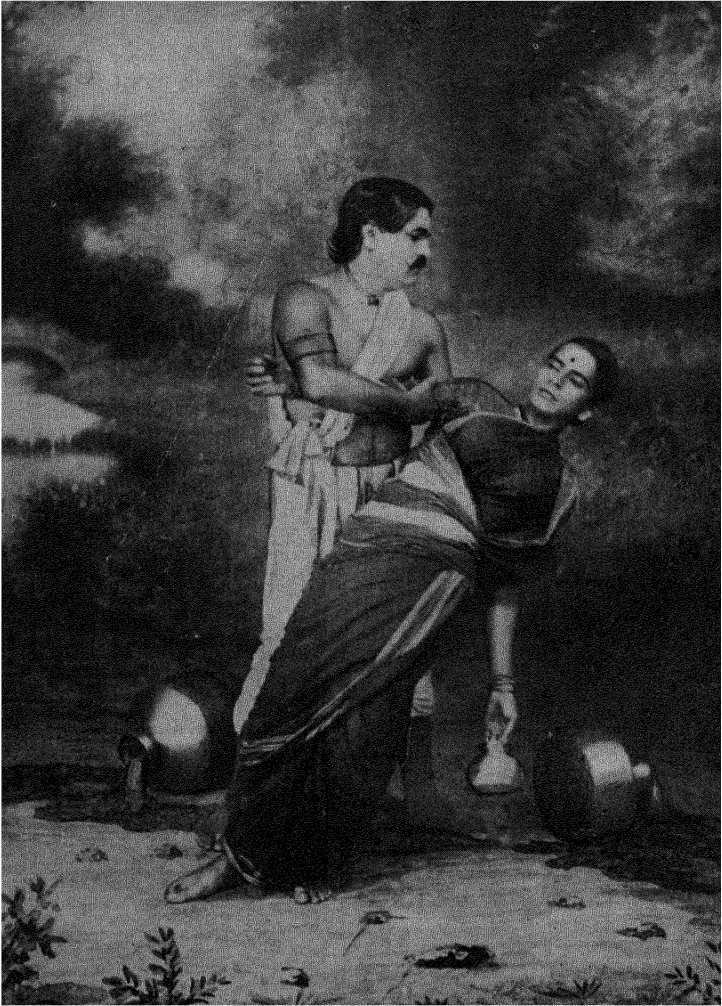
श्री. आप्पासाहेबांप्रमाणेंच कादंबरी लिहिली जात असतां माझे जिवलग मित्र श्री. वामन श्रीधर पुरोहित, बी. ए. व श्री. गजानन त्र्यंबक देसाई, बी. ए. यांच्याशीं विचारविनिमय करावयास मिळाला; सर्व भंडळी आपापल्या व्यवसायाच्या अत्यंत महत्त्वाच्या घांदलीत असतांही मजबरील व मजपेक्षांही 'माले'वरील प्रेमांमुळे त्यांनीं विचारविनिमय करूं दिला, याबद्दल मी त्यांचा केव्हांही ऋणीच आहे.

प्रस्तावना

मालेंतील आजवरचें माझें लेखन कसेंही वेडेंवांकडे असलें तरी प्रिय वाचकांनीं गोड करून घेतलें आहे, व मला सरस्वतीची सेवा अव्याहत करण्यास प्रोत्साहन दिलें आहे. त्यांना “मातृसेवे”चे बोंबडे बोल पहिल्या-प्रमाणेंच आवडोत अशी इच्छा प्रगट करून, उत्सुक वाचकांस प्रास्ताविकाच्या कांटेरीकुंपणाबाहेर सोडून देतो.

सर्वांचा नम्र

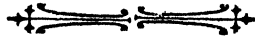
नारायण विनायक कुलकर्णी

—विनता हळूहळू सावध होत चालली होती. तिने सभोवती पाहिले व उठण्याचा प्रयत्न केला. उठलीही. पण लगेच तिला मूर्च्छा आली. गहडाने तिला झटकून सांवरून धरले म्हणून बरे झाले. पण तिला विलक्षण अशक्तता आली होती. पृ. १२५.

॥ श्रीराम ॥

मातृसेवा

उपोद्घात

शव, नारायण, माधव, ए गोविन्द ऽ ऽ ऽ ”

एका घरांत आंतून कोणीतरी क्षीण आवाजांत वरील प्रमाणें हांका मारीत असल्याचें ऐकावयाला येत होतें. आवाज स्त्रीचा होता. स्वर आर्त होता. त्यांत किंचित् कण्हण्याचाही सूर मिशळत आहे, असें वाटत होतें.

“केशवा, नारायणा, माधवा, अरे गोविन्दा, कुणीच

कारे बाहेर नाहीं ? एकालासुद्धां माझ्या हांका ऐकायला येत नाहींत ना ? एकालासुद्धां माझी हांक ऐकून, काय आहे तें पहावयाला मजजवळ यावेंसें वाटत नाहीं ना ? नशीब माझे ! कर्म माझें ! तुमच्याकडे काय बोल ? माझ्या हाकेला तुम्हीं कशाला ओ द्याल ? कशाला कळवळ्यानं तुम्हीं माझ्याजवळ याल ? कशाला माझी तुम्हीं पूसतपास कराल ? कमनशीबी मी—मी कमनशीबी त्याला तुम्हींतरो काय करणार ? अयाईऽ ! विष्णू, मधूसूदन, अरे त्रिविक्रम—नका बरं कोणी एकजण देखील उत्तर देऊं ? माझ्या जवळ येऊं नका. माझें ऐकूं नका. माझ्याजवळ बसूं नका ! कीं माझ्या करितां कांहीं एक करूं नका बरं. कांहीं एक करूं नका ! ”

तें बोलणें पुन्हां थांबलें. आतां नुसतें विव्दळणें आणि कण्हणेंच ऐकावयाला येत होतें. बाहेर ओटीवर कोणीही नव्हतें. सर्वत्र सामसूम होतें. माथा धोंधावत होत्या. ऐन उन्हाची वेळ. या सर्वांच्या एकीकरणानें त्या ठिकाणची भेसूरता भारीच भासत होती. तें कण्हणं, तें विव्दळणं आणि

मातृसेवा

एकसारख्या आर्त हांका मारणं, यांची त्या भेसूरतेंत आणखी भरच पडत होती.

त्या हांका पुन्हां थांबत पुन्हां ऐकूं येत. बाजूच्या खोल्यांचीं दारें किल-किलीं होती. एका खोलीच्या फटीतून बायकांच्या बोलण्याचा, किंचित् हंसण्याचा मधून मधून अस्पष्ट असा आवाज ऐकावयाला येत होता, तर एका खोलींत स्त्री-पुरुषांच्या बोलण्याहंसण्याचा मिश्रध्वनी ऐकावयाला येत होता ! दुपारच्या वेळीं घरांतलीं कामें आटोपून शेजारच्या मैत्रिणी जमवून कांहीं गप्पाष्टकें चाललीं होती, तर क्वचित् पर्यांचें डावही चालले होते. कुणी तर खुशाल झोपेचें सुख अनुभवण्यांत मग झाल्या होत्या. हो, त्यांचेही बरोबरच आहे. घरांतलीं कामंधामं झाल्यावर त्यांना तरी जरा विश्रांति नको का ?

“केशवा, नारायणा, माधवा, गोविन्दा—”

आणखी एकदां आंतून हांका आल्या.

“काय बाई त्रास आहे तरी ! जरा माणूस दुपारचं कलंडलं तर तें कांहीं खपत नाही ! एक सारखा आपला हाकांचा सपाटा लावलाय. जसा कांहीं त्यांच्याशिवाय जीवच चाललाय !” एका अंधेर केलेल्या खोलींत कुणीतरी या अंगावरून त्या अंगावर होतांना पुटपुटल्याचा भास झाला.

“अरे, विष्णू, मधुसूदना, त्रिविक्रमा—अजूनसुद्धां कुर्णाच बाहेर नाही का ?”

ह्यावेळीं दुसऱ्या खोलींत असें बोलल्यासारखें वाटलें:—

“पहा बरं जरा जाऊन. तुझी आई इतकी हांका मारते आहे ती !

घरांत तर कुणीच नाही, आणखी तुझी आई तर सारखी हांका मारीत आहे. दुपारची वेळ आहे. तिला बरं वाटत नाही. घालमेल होत असेल. जरा पाहून तर येशील ?”

“कांहीं नको पाह्यला ! आमच्या आईला पहिल्यापासून तशीच संवय आहे. इतक्याचं एवढं करायचं. आलीं मुलं बाहेरून म्हणजे जातील. तिकडं लक्ष द्यायचं कांहीं कारण नाही !”

उपोद्घात

“केशवा, येकिं रे ! अरे, माझ्या तोंडाला कोरड पडलीय. जरा पाण्याचा घोंट तर पाजशील मला.” आंतील कण्हणें चालूच होतें.

आतां दुसऱ्या खोर्लीत त्या कण्हण्यावर आणि हांका मारण्यावर चर्चा चालू शाली:—

“बाई ! बाई ! बाई ! अशी म्हातारी खट्याळ आहे. जरा वसलं बोललेलं कांहीं तिला खपत नाही. कांहींतरी निमित्त काढून एकसारखा आपला हाकांचा सपाटा लावायचा ! हीं म्हातारीं माणसं मरायला देखील चावून चिकट आणि ओढून बळकट असतात मेळी !”

“शूः शूः शूः ! काय बोलतां हे ! कशा झाल्यातरी त्या तुमच्या सासू-बाई आहेत. तुमच्या पतिराजांची ती ‘आई’ आहे, अन् त्यांच्याबद्दल तुमचं हे असं बोलणं ?”

“पुरे ! पुरे ! आहे ठाऊक ! घोघरीं मातीच्याच चुली असतात ! तुम्हीं पण घरीं सासूबाईंना कशा वागवतां हे मला माहिती नाही वाटतं !— बरं, टाका अगोदर त्या पानावर तुमचं पान !”

“अहो, ज्यांच्या आया त्यांनीं सांभाळाय्यात. ते आपल्या आईकडे डुंकून पहात नाहीत. मग आमच्याच मागं हा कां त्रास ?” हातांतलें पत्याचें पान डावांत टाकात दुसऱ्या बाई म्हणाल्या.

“आतां कसं बोललांत ?” म्हणून सगळ्या जणीं हंसल्या. त्या हास्याचा ध्वनी चांगला बाहेर आला. कदाचित् हांका मारणाऱ्या व्यक्तीच्या कार्नीही तो ध्वनि गेला असेल.

असें कळलें कीं त्या हांका मारणाऱ्या बाईंचें नांव सरस्वतीबाई. त्यांचं घर मुलांमुर्लीनीं—सुनांनीं गजबजलेलं आहे. “अष्टपुत्रा सौभाग्यवती” हा ब्राह्मणांचा आशिर्वाद सरस्वतीबाईंच्या पूर्णपणें फळाला आलेला होता. शिवाय दोन मुलीही त्यांना परमेश्वरानें दिलेल्या होत्या. दोन्ही मुर्लीची लमें झालेली. बहुतेक मुलांचीही लमें झालेली. तथा सरस्वतीबाईं फारच सुखी होत्या म्हणावयाला हरकत नाही. हो, बरोबरच्या सुना घरीं असल्यावर काम-धंद्याचा—संसारप्रपंचाचा त्रास त्यांच्या पाठीमागें असायचें काय कारण !

मातृसेवा

मुलें पण चांगली शिकलीं सवरलेलीं. एक डॉक्टर, एक वकिल, एक सरकारी नोकर, एक शिकत असलेला, एक अशक्त, एक लहान तर एक सगळ्यांच्या जिवावर कांहींही न करतां दोन वेळां खाऊन नुसतांच उनाडक्या करीत असलेला. अशा तऱ्हेचें कौतुक सरस्वतीबाईंच्या वाट्याला आलेलें ! त्यांनीं हौसेनें एकेकापेक्षां एक अर्शा संध्येंतल्यासारखीं केशव, नारायण, माधव, गोविंद, अर्शा देवांचींच नांवे ठेवलेलीं. मग त्यांना जगांत सुखी सरस्वतीबाई असं कोण म्हणणार नाहीं ? इतकें वैभव सगळ्याच स्त्रियांच्या वाट्याला थोडंच येत असतं ! त्यांचें हें वैभव ऐकून त्यांच्या कट्ट्या शत्रूनें सुद्धां त्यांच्या वैभवाचा हेवा करावा. पण—

पण इतकें असून, इतकें प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष दिसत असून सरस्वतीबाईं खऱ्याच सर्वस्वी सुखी होत्या का ? त्यांचं मन शांत—आनंदी—सुखी होतं कां ? बाहेर डॉक्टर, वकिल, सरकारी नोकर, व्यापारी, म्हणून मिरविणारे, लौकिक कमविणारे, पैशांत लोळणारे, आपल्या बायकामुलांना डोक्यावर घेऊन उदोउदो करणारे, त्या सरस्वतीबाईंचे लेक खरेच त्यांना सुख देत होते काय ? त्यांच्या मनासारखे वागत होते काय ? त्यांची सेवाचाकरी करीत होते काय ?

याबद्दलची चौकशी करावीशी वाटली, प्रत्यक्ष पहावेसें वाटले, त्यावेळीं काय आढळलें ?

संध्याकाळची वेळ व्हावयाला आली. तसे बुटपाटलोणींत डॉक्टर, डगला, पगडी, उपरण्यांत वकील, टोपी, अबलॉग कोटांत सरकारी नोकर, तोडांत शिगारेट धरलेले व्यापारी, डोक्यावरच्या केसांचा तिरपा भांग पाडलेले विद्यार्थी, आणि गांवांत टोळभैरवाप्रमाणें भटकणारे पडे, संध्याकाळच्या चहाला पटपटपट टोळघाडीप्रमाणें घरांत जमले. त्यावेळीं ज्यांच्या त्यांच्या बायका स्टो, कपबशा, चहासाखरेचे डबे, पाण्याची भांडी, यांच्यांत खडबडाट करूं लागल्या. इतका वेळ सौभाग्यवतींशीं गुजगोष्टी करीत बसलेले सरस्वतीबाईंचे जामातही आपल्या मेहुण्यामध्ये गप्पागोष्टी झोडायला आणि त्यांच्या बरोबर चहा फराळावर आडवा हात मारावयाला खोर्लीतून

उपोद्घात

बाहेर आले. सरस्वतीबाईंची माहेरपणाला आलेली मुलगी वहिर्नीच्या चहाळ्या भावाला सांगायला, भावांची थट्टा वहिर्नीच्या जवळ कुजबुजावयाला हंसत हंसत इकडून तिकडे तिकडून इकडे फलकावूं लागली.

सर्वांचे चहापाणी चाललें आहे, गप्पासप्पा चालल्या आहेत, हंसणें खिदळणें चाललें आहे. कुणाचे आज रात्रीच्या नाटकाला जायचें घाटत आहे. कोणी सिनेमाचा शेवटचा प्रोग्राम गांठावा असा विचार करीत आहे ! तर कोणी नुसतेंच फिरावयाला जावें म्हणत आहे. एक जण मित्राच्या आमंत्रणाला मान देऊन संध्याकाळच्या फराळाला सकुटुंब जायची तयारी केली पाहिजे म्हणून उद्गारताहेत, तर दुसरा, आपला मित्र आपल्याकडे सहकुटुंब फराळाला येणार आहे, असें कुजबुजत आहे. या प्रमाणें सरस्वतीबाईंची सारी प्रजा—त्यांचा डॉक्टर केशव, नारायण वकिल, माधव कारकून, गोविंद व्यापारी, विद्यार्थी विष्णू, अशक्त मधुसूदन, पुंड त्रिविक्रम—या सर्वांना आपापल्यापरी मुखाच्या आणि चैर्नीच्या कल्पनेपुढें दुसरें तिसरें कांहींएक दिसत नव्हतें !

आणि बिचारी सरस्वतीबाई ! अरेरे ! बिचारी कण्हते आहे. विव्दळते आहे. तळमळते आहे. कुणी सुपुत्र आपल्या जवळ येईल, विचारपूस करतील, अशी उराशी आशा कवटाळून बसली आहे. पण तिच्याकडे लक्ष कुणाचें आहे ?

दुपारच्या वेळीं सरस्वतीबाई मुलांना हांका मारीत होत्या, त्या कांहीं केवळ मुलांनींच यावें म्हणून नव्हे. दुपारीं सर्व मुलें आपापल्या उद्योगाला गेली आहेत हें त्या जाणत होत्या. पण मुलांना हांका मारण्याचा उद्देश इतकाच की, मुलींनीं—सुनांनीं आपल्या जवळ यावें, त्यांनीं 'काय हवं नको' याची चौकशी करावी. संध्याकाळीं मुलें घरीं आल्यावर आपसुलेंच येतील आपल्याजवळ. करतील चौकशी !

पण संध्याकाळीं मुलें घरीं आलीं तरी काय !

एकाही मुलाला आईची आठवण झाली नाही. एकाच्याही कानांवर आईचें विव्दळणें गेलें नाही. ज्या आईच्या पोटीं मुलांनीं जन्म घेतला,

मातृसेवा

ज्या आईने मुलांना लहानाची मोठी केली, दुखणी बहाणी काढली, कटी-खांदी खेळविले, वाढवले. शिकवले, लभे करून दिली. संसाराला लावले. त्या आईचे पांग मुले कशी फेडीत आहेत ? तर तिची चौकशी सुद्धा न करता !

हैं पाहून आईच्या अंतःकरणाला काय वाटत असेल ? काय, आईचें अंतःकरण मुलांना शिव्याशाप देत असेल ? त्यांचं अशुभ चिंतीत असेल ? पण तें शक्य कसे आहे ? आईच्या हातचें कटु औषध सुद्धां अमृत होतें, असा आईच्या हाताचा महिमा आहे. ती आई मुलें कशीही वागली, कितीही विचारीनातशी झाली, तरी त्यांच्याबद्दल अभद्र कशी बोलेल ? अशुभ कशी चिंतील ? ती केव्हांही मुलांचें कल्याणच चिंतणार ! मंगलच पाहणार. त्यांतच ती आपल्या आयुष्याचें सार्थक्य समजणार !

पण म्हणून काय मुलांनी तिच्याकडे पाहूंच नये ? तिची सेवाचाकरी करूंच नये ? तिच्या आशा, इच्छा, महत्त्वाकांक्षा, याबद्दल चुकूनही चौकशीच करूं नये ? हा कुठच्या गांवचा न्याय ?

आला दिवस जातो. पुन्हां येतो. हा चक्रनेमिक्रम चाललेलाच आहे. त्या बरोबर प्राणीमात्र आपापल्या सुखासमाधानासाठी आयुष्य वेचतोही. स्वार्थापुरतें पाहणें यांत विशेष तें काय ? त्या पलीकडे पहावयास नको काय ? आपला अर्धाजीव आपल्या आसंष्ट्यांच्या ठिकाणी खेळत असतो. त्या अर्धाजीवाची जबाबदारी कोणी संभाळावयाची ? पण हें कोणी कोणाला विचारावयाचें ?

सरस्वतीबाईची मुलें कर्ती आहेत. आपापलीं पोटां भरतात. यथाशक्ति आपल्या बायकांना सुखांतही ठेवतात. पण एवढें झालें म्हणजे इतिकर्तव्यता संपली असें होत नाहीं. मुलांनी आपल्या विषयीं इतकें इतकें कांहीं करावें अशी सरस्वतीबाईची कांहींच मूकइच्छा नसेल काय ? त्या इच्छेची पूर्तिकरणें त्या मुलांचें कर्तव्य नव्हे काय ? सरस्वतीबाईनीं बोलून किंवा न बोलून दाखविलें तरी तिच्या सुपुत्रांनी तिच्याकडे आपण होऊन पहावयाला नको काय ?

उपोद्घात

शिळोप्याच्या गप्पा ठोकावयाच्या वेळीं सहज आरामखुर्चीवर रेलतां रेलतां आईविषयीं बोलणें, तिच्याबद्दल आस्था दाखविणें, तिच्या करितां अमूक अमूक लवकरच केलें पाहिजे, असें नुसतें बोलणें, पण कृति कांहींच न करणें, हें काय किंवा स्वतःचा लौकिक वाढविण्यासाठीं देशभक्तीची, भूमातेच्या सेवेची कडकडीत पण कोरडीच—कृत्तिशून्य—व्याख्यानें देणें यांत काय फरक आहे ? सरस्वतीबाईचीं मुलें स्वतःचें सुख पाहातील. स्वार्थासाठीं घक्कालुक्कीही करतील—करतातही. बायकामुलांच्या हौसामौजा पुरवतील—पुरवितातही. पण त्यावेळीं आईची आठवण येत नाही. तिच्या करितां शरिराला, मनाला, घनाला घक्का लावून घेण्याची तयारी असत नाही, याला काय म्हणावयाचें ?

कर्ते चिरंजीव तर आईवरच 'गप्प बैस' म्हणून जेव्हां तेव्हां गुरगुरतात, आणि आपल्या इतरत्र श्रमांचा लांबलचक पाढा तिच्यापुढें वाचून आपणच उलट " हुश " म्हणून तिच्यापुढें बसतात. आणि क्वचित् उलट आईकडूनच आपली चाकरी करून घेतात. घरांतल्या म्हाताऱ्या माणसाची कर्त्या मंडळींना अडगळ वाटते. तीं दृष्टिपुढें नकोशीं होतात. त्यांचा अडथळा जाणवतो. अशी दुर्दमनीय अवस्था प्राप्त झाल्याचें सरस्वतीबाई-सारख्या माऊलीच्या घरीं पहावयाला मिळतें !

बरें, या सर्व सुपुत्रांच्या मनांत आईकडे दृष्टि वळविण्याची लहर लागली, तर आईकरितां आपण अमूक तमूक करणार, आणि तेंच बरोबर आहे, असें प्रत्येकाचें भिन्न मत पडतें. त्यांत रणें माजतात. हमरीतुमरीवर प्रकरण येतें. सरस्वतीबाईच्या इच्छेला, आशेला, महत्त्वाकांक्षेला कोणीच विचारीत नाही. जो तो आपापला मोटेपणा—पगडा पाहतो ! त्याकरितां सर्व घडपड करतो !

तेव्हां अशा स्थितींत मुलांकडून सरस्वतीबाईंना हवें आहे तें सौख्य त्यांच्या मुलांच्याकडून मिळावयाचें कसें ? आणि केव्हां ? तिनें त्या सौख्याची आशा तरी कशी करावयाची ?

मातृसेवा

डॉक्टर, वकील, नोकर, व्यापारी, विद्यार्थी, उडाणटप्पू ठरल्याप्रमाणें संध्याकाळीं भरभरभर बाहेर पडले.

सरस्वतीबाईंची निराशा झाली. त्यांनीं एक दीर्घ निश्वास सोडला. स्वतःच्याच नशिवाला बोल लावला आणि स्वस्थ बसल्या. कर्त्या मुलांला बोलावयाची तर सोयच नव्हती. जेव्हां विचारावें तेव्हां तो वस्सकन् आंगावर येई. अशक्त मुलगा जवळ येण्याचा बसण्याचा प्रयत्न करी. पण त्यानें आईची काळजी करावयाच्या ऐवजी आईलाच त्याच्या अशक्तपणा-मुळे त्याची काळजी करावी लागे. खुशालचेंडू तर बोलून चालून खुशाल-चेंडूच ! तो कशाला आईकडे पहातो आहे. “आईला सौख्य लागूच नये का कधीं मुलांकडून ? असाच का देवा माझ्या लेखी लेख खरडला आहेस ? मी मुलांना बोलूं नये. मुटांनीं मजकडे पाहूं नये, असं कां ? सृष्टीची उत्पत्ति झाल्यापासून आजवर असाच प्रकार चालू आहे का ? सृष्टीची रीति अशीच आहे का ? आईनं मुलांकडून मिळणाऱ्या सुखाची आशा करावी, आणि तें देण्याचं मुलांच्या मनांत तितक्या तीव्रतेनं कधींच येऊं नये, असाच देवानं प्राणीमात्रांना निसर्ग नियम लावून दिला आहे का ?” याप्रमाणें अंधरुणाशीं खिळलेल्या सरस्वतीबाईंच्या डोक्यांत त्यांना न विचारतां मुलें बाहेर गेल्यावर एकेक खिन्न विचार येऊं लागले होते. क्षणोक्षणीं सरस्वतीबाईंच्या नेत्रांत अश्रु उभे रहात होते. पण श्वासोच्छ्वास चालला होता. माऊलीचें भवितव्याच्या भयाणतेच्या जाणिवेनें एकसारखें मूक रुदन चाललें होतें. तिची उदास—उदात्त विचारमालिका तिच्या मनाला पुढें खेचीत नेत होती—

“विश्वाच्या पाठीवर केव्हांकाळीं तरी असं झालं असेल का, कीं आईला दुःख झालं असेल, त्या दुःखाची वाच्यता तिनं आपल्या मुलांजवळ मोकळ्या मनानें केली असेल. तिचें तें दुःख मुलांनीं आस्येनें ऐकून घेतलें असेल. तन्निवारणार्थ कायावाचामनें करून मुलांनीं प्रयत्न केले असतील आणि आईचें दुःख निवारण करून आईला सुखी केलें असेल ? आई वाईट असेल, खट्याळ असेल, दोषी असेल, अपराधी असेल. पण तें न पाहतां

उपोद्घात

मुलांनीं आपलें प्राप्तकर्तव्य पार पाडलें असेल. देवा ! असलें उदाहरण एक तरी पूर्वी घडलें असेल का ? तसें उदाहरण पाहून मला जरा तरी बरं वाटेल, मी मुलांपासून सुखाची आशा करते ती अगदींच अयोग्य आहे, असं कळलं तर तितकंच मनाला बरं वाटेल, तसं मुलांना कळलं, तर त्यांच्या डोक्यांत तेवढ्यापुरता तरी प्रकाश पडेल. त्यांच्या आयुष्यक्रमाला निराळें वळण लागेल. विश्वांतल्या आजपर्यंतच्या मातांनो, मुलांकडून सौख्याची अपेक्षा करणं वावगं नसतं हें मला सांगाल का ? विश्वांतल्या आजवरच्या पुत्रांनो, तुम्हीं तुमच्या मातेकरितां तनमनघन वेंचलें आहे, हें माझ्या बाळांना दाखवाल काय ?—”

विचारच विचार सरस्वतीबाईंच्या मनांत थैमान घालीत होते. कित्येकदां तर ते त्यांना असह्य होत होते. त्या विचारांच्या तंद्रेंत सरस्वतीबाईंचा डोळा लागला. जें जागेपणीं तेंच स्वप्नसृष्टींत ! सरस्वतीबाईंना कसलीं स्वप्नें पडत होती ?

मुलें नाटकें सिनेमाला गेलीं होती. कोणी वाचनालयांतही गेलीं असतील, त्यांना नाटकांत—सिनेमांत, वाचनांत त्यांच्या आईची अपेक्षा असणारे देखावे कुठें दिसले असतील काय ?—दिसत असतील काय ? सरस्वतीबाईंच्या स्वप्नांचा आणि त्यांच्या मुलांना दिसणाऱ्या देखाव्यांचा ताळमेळ कुठें बसण्यासारखा एकादा प्रसंग असेल काय ?

प्रशाला उत्तर मिळाले “ होय ! पुढें पहा, म्हणजे दिसेल ! ”

मातृसेवा

प्रकरण पहिलें

कोणत्या मुहूर्तावर कदूरूनं विनतेला विचारलें होतें? कोणत्या मुहूर्तावर विन-
तेनं कदूरूला उत्तर दिलें होतें? आणि उद्यां काय होणार होतें?
तें उद्यालाच माहित !

देवदानवांनीं समुद्रमंथन करून अमृतादि चौदा दिव्यतम रत्नं निर्माण
केल्याचा तो मंगल काल ! त्या कालीं ज्याच्या त्याच्या तोंडीं, जेव्हां
तेव्हां—अशनीं शयनीं भोजनीं, निर्माण झालेल्या रत्नांच्या बद्दलचीच
षारखी चर्चा चालत होती. लक्ष्मी कशी आहे कशी दिसते, कशी शोभते,
तिची अंगकांति किती तेजःपुंज आहे, तिच्या नयनयुगुलांची चमक तेजस्वी
नारांनाही कशी फिक्की पाडते, तिची मजुंमधुर वाणी देवऋषी नारदमुनींच्या
श्रीणा झंकाराला कशी लाजविते, तिच्या सभोंवारचें तेजोवलय किती
शौभ्य सुभग आहे. तिच्या अंगींचा सुगंध दिव्यत्वाच्या अद्भूत प्रांतांत कसा
वेऊन जाणारा आहे. ती लक्ष्मी अशी म्हणूनच कशी भगवान् श्रीविष्णूंच्या
चरणीं लीन झाली. म्हणूनच तिचा प्रेमादरानें त्यांनीं स्वीकार केला. लक्ष्मी
षारखें आद्यरत्न त्याच चरणीं शोभायचें, खुलावयाचें, सार्थक्य पावावयाचें !
असें आणि अशा सारखेंच लक्ष्मीबद्दल मनमुक्त घोषरीं गुणगान चाललेलें.

असाच प्रकार कौस्तुभ रत्नावद्दल. तशीच स्थिति पारिजातकाबद्दल !
जीं रत्नं भगवंतांना आवडलीं त्या रत्नांचें गुणवर्णन, गौरव, मान अष्टौ-
प्रहर कोण करणार नाहीं ? तीं रत्नं पहावीत, त्यांचें सान्निध्य असावें,
त्यांच्या ठिकाणचे गुण कळावेत ते आपल्याला जसेच्या तसे वर्णन करतां
यावेत, अशी आकांक्षा कोण बाळगणार नाहीं ?

चौदाही रत्नांबद्दल कोणी बोलावें, काय बोलावें, किती बोलावें, याबद्दल
विचार करण्याचें सुद्धां कारण नाहीं. थोर बोलत. लहान बोलत. विद्वान
ब्रदत. अविद्वानही यथामति प्रशंसा चालवीत. राजराजेश्वरांच्या तोंडीं
रत्नांविषयींचाच विषय असावयाचा, तर गोरगरिवांच्या, भणंगाभिकाऱ्यांच्या,
ऋषीमुनींच्या पर्णकुटिकांतूनही त्याच संबंधींचे ध्वनि कानांवर यावयाचें.

प्रकरण पाहिलें

ज्याला जें रत्न त्याच्या प्रकृतीधर्माप्रमाणें आवडे, तो त्याच रत्नाबद्दल वरचेवर बोले, किंवा कोणी बोलत असेल तर तें त्याचें बोलणें सलक्ष ऐके ! लक्ष्मीबद्दल सर्वच मुक्त कंठानें बोलत. कौस्तुभावद्दलची चर्चा विविक्षित ठिकाणी चाले. पारिजातकाबद्दलही असेंच होई ! सुरेबद्दल फारशी आणि उघड बोलणी चालतांना ऐकावयाला मिळणें कठीणच पडे. हीन प्रकृति, तामसी लोकांतून सुरेबद्दल तोंडांतल्या तोंडांत कुजबुजतांना, फार झाल्यास क्वचित् ऐकावयाला मिळे इतकेंच. कदाचित् असेंही असेल कीं विष्णुप्रभृति देवांनीं ज्या रत्नांचा सानंद स्वीकार केला, त्या त्या रत्नांची स्तुति गौरवास्पद ठरली असावी आणि म्हणूनच त्यांविषयीं बोलतांना तेवढ्याच रत्नांची अवास्तवही स्तुतिपाठ गात असतील. सुरेचा स्वीकार सुरांनीं केलेला नव्हता. शंखाकडेही अजून कोणी पाहिलेलें नव्हतें. ऐरावत इंद्रानें आपलासा केल्यानें स्वाभाविकच त्याचें मूल्य ठरलेंच. हालाहलाचें नुसतें नांवही काढावयाला कोणी घजत नव्हतें. बोलून चालून मृत्यूच्या त्या दूताला कोण जवळ करणार ! भगवान श्रीशंकरांनीं त्याला जगत्कल्याणाकरितां आपल्या कंठीं ठेवले, तर त्याचा दाह त्यांनाही असह्य झाला म्हणून त्या दाहाला किचिन्मात्र तरी उपशम व्हावा म्हणून सुधांशू मस्तकी धारण केला. हालाहलाचा नामनिर्देश करावयालाही चळचळ कापरें भरे तर सुधांशूचें स्वागत तितक्याच प्रेमानें चाले. विशेषतः प्रणयी प्राण्यांचा तो प्रथमपासून अत्यंत आवडता झाला ! अमृत तर काय देवांचें प्रिय झालेलें. केवळ त्यांच्याच सेवनास तें पात्र ठरून त्यांनीं निर्माण होतांच आपल्या गोटांत ठेवलेलें. त्याचें वर्णन, त्याची महती, प्रत्येकाची जिव्हां मनमुराद गावयाचीच ! अमृताचें नांव निघतांच प्रत्येकाची जिव्हां रसभरित व्हावयाचीच. अमृताचें नांव निघालें, म्हणजे तें पाहिलें नसतांना, चाखलें नसतांना, त्याची रुचि, त्याचा गंध यांची मुळींच माहिती नसतांना प्रत्येक जण अमृत वर्णन आलें कीं नुसता लुब्ध होऊन जाई !

याच लक्ष्मी-अमृतादिकांचें गुणगान एक दिवस भगवान कश्यप महा-मुनींच्या पवित्र आश्रमांत त्यांच्या महासती भार्या-कट्टु आणि विनता-

मातृसेवा

यांच्या मध्ये बोलण्यावरून बोलणें निघून चाललें होतें. कद्रूनें एका रत्नाचें नांव घ्यावें, विनतेनें त्याचें वर्णन करूं लागवें, विनतेनें दुसऱ्या रत्नाच्या नांवाचा नुसता उच्चार करावा, त्यावर कद्रूनें त्या रत्नाबद्दल बोलूं लागवें, असें चाललें होतें. भगवान् कश्यपमहामुनींचा तो पुण्यपावन आश्रम. तिथलें तें पवित्र वातावरण, त्यांत आनंदानें वास करणाऱ्या त्यांच्या आवडत्या कद्रु-विनता या दोन भार्या आणि त्यांच्यामध्ये समुद्रांतून निघालेल्या रत्नांची वर्णनें. त्या वर्णनाला त्रिजगतीं मोल कुठून येणार ? त्या रत्नांच्या वर्णनानें त्या दोर्धींना श्रेष्ठपणा येण्याऐवजीं त्या दोर्धी त्या रत्नांचें वर्णन करतात म्हणून त्या रत्नांच्या तेजाचीच खुलावट अधिक व्हावयाची, अशी त्या दोर्धींची योग्यता ! दक्ष प्रजाप्रतीच्या दोर्धी कन्या-सतीच्या सख्या बहिणी, आणि संसारांत प्रेमळ सवती, अशा त्या असत. संसारांत खरो-खरीच त्या क्विती सुखी असत ! त्या, त्यांचीं मुल्लेबाळें, त्यांचीं गायी-गुरे, त्यांचीं संसारकृत्यें, यांत त्या सर्वदा दंग असत. संसार म्हणजे बायकांचा. त्यांनींच तो करावयाचा. त्यांचीं अपत्यें ही राष्ट्राची संपत्ति. तिचें प्रेमानें लालन पालन पोषण त्यांनीं करावयाचें. मुलांना शिकवावयाचें, वाढवावयाचें, राष्ट्राला उपयुक्त असे करून आपण सतीपद पावावयाचें, हाच खराखुरा स्त्री-धर्म. तो धर्म कद्रु आणि विनतादेवी आस्थेनें, प्रेमानें, हौसेनें, अभिमानानें आणि एकनिष्ठेनें पाळीत असत ! त्या भगवान् कश्यपमहामुनींच्या आश्रमाला भूषणभूत होऊन राहिल्या होत्या. त्या संसारकाजांत अत्यंत दक्ष-रत पाहून भगवान् कश्यप महामुनी निर्वेधपणानें तपश्चर्येंत गुंतले असल्यास आश्चर्य काय ?

हा वेळपावेतों तरी निदान कद्रु आणि विनता जरी सवतीसवती असत तरी पूर्वाश्रमींच्या-बहिणी बहिणींच्या-नात्यानेंच वागत, बोलत, बसत, चालत. कद्रूचा स्वभाव किंचित् कठोर, अहंमन्य, स्वाभिमानी, आणि सत्ताभिलाषी असा असावा, असें वाटे, पण तो व्यक्त होणार कसा ? हा स्वभाव गायी-गुरांत वागतांना, लेकरा-बाळांना वागवितांना कसा दिसणार ? त्याचप्रमाणें विनतेचा स्वभाव विनयसंपन्न, विचारी, धिमा,

प्रकरण पहिलें

प्रेमळ, सात्वीक अशा तऱ्हेचा आहे, अशी ख्याती होती. दोन सख्या बहिणी पण उपजत त्यांच्या स्वभावांत वरीलप्रमाणें अंतर दिसे. एकाच ब्रह्मदेवानें घडविलेले घट, एकाच मातेच्या उदरांतून निर्माण झालेल्या दोन मुली. पण त्यांचे स्वभाव मात्र भिन्न ! हे जगाचेच विशेष त्यांच्यांत दिसून येत. स्वभावभिन्नत्वामुळें दोघी बोलण्याच्या भरांत वर्दळीवर येत, रागावत, भांडाभांडीपर्यंतही पाळी येई. पण काहीं झालें तरी त्या बहिणी बहिणी. त्यांच्या भांडण्याबोलण्याची मजल कोठपर्यंत जरी गेली, तरी शेवटीं, सलोख्यांत शेवट होई आणि गळ्यांत गळा प्रेमानें घालून घटके-पूर्वीं घडलेलें दोघी विसरून जात.

त्या ह्या बहिणी समुद्रामधून निघालेल्या रत्नांबद्दल बोलत होत्या. त्यांच्या प्रस्तुतच्या संवादाचा रागरंग जरा नेहमीं हून निराळाच रंगत होता.

“ गडे, विनताताई, — ”

“ काय कद्रुमाई — ”

“ तुला रत्नांबद्दल काय वाटतं ? ”

“ रत्नांबद्दल ? म्हणजे ? — ”

“ रत्नं तुला आवडतात ना ? ”

“ हें काय विचारणं झालं ताई ! रत्नं कुणाला आवडणार नाहीत ? ”

“ तुला कोणतीं रत्नं आवडतात तें तर सांगशील ? ”

“ मला किनई माई, आपलीं सारींच रत्नं आवडतात ! ”

“ हें काय बोलणं झालं ताई ! असं कसं होईल ? ज्याची त्याची आवडनिवड निराळीच असते. तुला काय निवडच नाही वाटतं ? सगळींच सारखीं कशीं आवडतील ? ”

“ खरेंच सांगतें माई, आपलीं सारींच रत्नं मला आवडतात. आणखी मी तुला असेंच उलट विचारतें, माझ्या सारखीच तुम्ही पण स्थिति आहे कीं नाही सांग. तुला आपलीं सारीं रत्नं आवडत नाहीत काय ? ”

“ मुळींच नाही ! ”

“ मुळींच नाही ? — म्हणजे ? — ”

मातृसेवा

“ मुळींच नाही. मला सगळीं रत्नं मुळींच आवडत नाहीत ! ”

“ काय म्हणतेस माई, तुला आपलीं सगळीं रत्नं—सगळीं मुलं सारखीच आवडत नाहीं म्हणत्येस ? तूं आपल्या मुलामुलांतही प्रेमाचं अंतर करत्येस ? आईच्या प्रेमांत असा कमीअधिकपणा असणं संभवनीय असतो का ? माई, तूं आपल्या मुलांची आई ना ? तुझाच शेष, तुझाच कर्कोटक, आणि हजार मुलें तुझींच ना ? आणि त्यांच्यावरील प्रेमांत असं अंतर आहे तुझ्याजवळ ? ” विनतेनें हंसत हंसतच कद्रूवर भडीमार केला. रत्नांचा अर्थ अनपेक्षित असा भलतांच विनतेनें फिरवून कद्रूला बोलतां बोलतां सहज चकविल्यामुळें, व ते चकविल्याचें शेवटीं लक्षांत आल्यामुळें कद्रू विनतेकडे आश्चर्यातिशयानें थक होऊन पाहूं लागली. कुठचें बोलणें कुठें नेलें याबद्दलच क्षणभर कद्रू विचार करीत होती. क्षणांत ती भानावर आली. आपण अशा कशा सहजासहजी चकलों, हेंच तिला कळेना. तिच्या स्वाभिमानी मनाला तशी चूक सहन झाली नाही. ती प्रथम आपल्यावरच रागावली. नंतर तिला विनतेचा राग आला. सहज बोलण्याच्या भरांत विनतेनें आपल्याला फसवावें, फजित करावें, म्हणजे काय ? सवतीनें फजीत करणें कोणाला सहन होणार ? कद्रूचा सुरुवातीचा सहज लडिवाळपणा—मोकळेपणा कोठच्या कोठें नाहीसा होऊन त्या ठिकाणीं सरोषतेनें आपलें ठाण मांडलें. कद्रूनें विनतेकडे त्यावेळीं इतका तीव्र दृष्टि-क्षेप टाकला, कीं तें पाहून विनता चमकून चमकली ! कद्रूला राग आला वाटतं, अशी तिची तीच पुटपुटली. लगेच तो घालविण्याच्या उद्देशानें तिच्या जवळ जाऊन कद्रूला म्हणाली, “माई, रागावलीस होय माझ्या बोलण्यानें ? मी उगीचच बोललें म्हणायची ! ” द्राड विनोद करायच्या भरीला मी कां पडलें कोण जाणें ! माई, गेला ना तुझा राग ? असा जीव घेणारा विनोद मी पुन्हां कधीं कधीं करणार नाहीं वरं कां ? ”

कद्रू विनतेकडे पुन्हां पाहूं लागली. आतां तिच्या रंगाचा झटका नाहीसा झाला होता. विनतेचा द्राड विनोद तिच्या काळजाला जाऊन भिडला होता, यांत शंकाच नव्हती. पण तों तिनें चतुराईनें वर दिसून देण्याची

प्रकरण पाहिलें

अटोकाट खटपट चालविली. ती पूर्ववत् हंसून म्हणाली, “ताई, राग कशाचा त्यांत ? तूं रत्नं म्हणजे आपलीं मुलं च समजलीस ना ?

“होयच मुळीं ! प्रत्येक मातेला आपलं मूल म्हणजे रत्नच असतं नी त्याचं मोल जगांतल्या इतर केवढ्याही अमूल्य रत्नापेक्षां तिला अधिक असतं ! माई, खरं सांग अं ? तुला आपलीं मुलं तशीं वाटत नाहीं कां ?”

“नाहींत कशीं ? मला तर माझ्या मुलांपेक्षां जगांत चांगलं आणि महत्त्वाचं कांहींच वाटत नाहीं !” कद्रू विनतेकडे रोखून पहात म्हणाली. कद्रूचें रोखून पहाणें आणि आपलीं मुलं म्हणण्याऐवजीं माझीं मुलें म्हणणें, हेंही विनतेच्या ध्यानीं आल्यावांचून राहिलें नाहीं. तें ऐकून तिला कसेसेंच झालें. पण काय झालें आणि कसें झालें हें मात्र तिला तितकेसें कळना ! तिनें तो विषय तितकाच सोडून कद्रूला तिच्या मूळ विषयावर आणण्याकरितां म्हटलें, “मग माई, तूं कोणत्या रत्नांबद्दल विचारलंस ?”

“समुद्रांतून निघालेल्या रत्नांबद्दल !”

“असं ! मग तुला काय लक्ष्मी आवडली ?” विनतेनेंच कद्रूला विचारलें.

“इश ! लक्ष्मींत विशेष काय ? आमच्यापेक्षां लक्ष्मींत अधिक काय आहे ?” तोऱ्यानें उलट कद्रूनें प्रश्न केला. विनतेला फजित केव्हां करतां येईल असें कद्रूला होऊन गेलें. म्हणून ती पुन्हां म्हणाली, “सांग ना ताई, आपल्यापेक्षां समुद्रांतून निघालेल्या लक्ष्मींत अधिक काय आहे ?”

“लक्ष्मींत विशेष काय आहे म्हणून काय विचारतेस माई ? लक्ष्मीपुढें आपण कोणत्या झाडाचा पाला ? विश्वांतल्या आपल्यासारख्या सर्व स्त्रियांच्या ठिकाणच्या सत्त्वाची, मांगल्याची, शुभाची, सौन्दर्याची, सद्गुणांची केवळ मूर्ति म्हणजे लक्ष्मी. तिची आपली बरोबरी कशी बरं होईल ? आपण त्या आपण आणि लक्ष्मी ती लक्ष्मीच !” विनता उतरली. याहीवेळीं कद्रूवरच खजील होण्याचा प्रसंग आला. ती किंचित् खजील झालीही. पण तितक्यांत उसळून तिनें विचारलें, “लक्ष्मी इतकी चांगली हें तूं कशावरून म्हणतेस ?”

मातृसेवा

“ भगवान् विष्णूनीं तिला आपली अर्धांगी केली म्हणून ! ” विनता उत्तरली.

“ तें जाऊं दे ! श्रीविष्णूंचं नको सांगूस ! त्यांनीं लक्ष्मीचाही स्वीकार केला नी एका हातांत शंखालाही पण जागा दिली. म्हणून काय लक्ष्मीची आणि शंखाची योग्यता सारखीच समजावयाची वाटतं ? ”

“ शंख झाला तरी तो लक्ष्मीचा बंधूच ना पण ! ”

काय असेल तें असो. कद्रूला आज विनतेवर मात कांहीं करतां येईना. ती कशीही बोलली, तिनें कांहींही कल्पना काढली, तरी विनतेच्या सहज उत्तरानें विनतेचीच सरशी होई. विनता सहज उत्तर देई. त्या बोलण्यांत खोंचण्यावोंचण्याचा किंवा स्वतःकडे श्रेष्ठपणा घेण्याचाही हेतु नसे. पण कद्रूला तिची सरशी सहन कशी होणार ? ती जों जों विनतेवर सरशी होण्याकरितां प्रयत्न करूं लागे, तों तों प्रत्येक बोलणें तिच्याच आंगशीं येऊं लागे. आज अगदीं तसेंच झालें. कद्रूची बारीक मोठी कोणतीही गोष्ट असो, विनतेच्या बोलण्यानें तो खोडली जाऊं लागली. तशी कद्रू अधिकाधिक चिड्ढें लागली. रागावूं लागली. तिचा राग तिला सहन करतां येईनासा होऊं लागला. विनतेचें काय करूं आणि काय करूं नको, असें तिला होऊन जाऊं लागलें. वास्तविक म्हटलें तर सख्या बहिणी बहिणी—शिवाय सवती—अगदीं प्रेमळ सवती ! आजवर त्या तशाच वागत आलेल्या. कोणतीही गोष्ट आनंदाकरितां करावयाच्या—आनंदाकरितां बोलावयाच्या. मध्यें कांहीं झालें तरी आरंभ आनंदांत करावयाचा, पर्यवसानही आनंदांतच होऊं द्यावयाचें, असें त्यांच्या आतांपर्यंतच्या दिनचर्येंत दिसून येई. पण आज तसें होईलसे वाटेना. कदाचित् कांहीं तरी अज्ञात कारणही असेल. पण विनता कशीही बोलली तरी कद्रूला तें लागूं लागलें. विनता मायेनें बोळूं लागली तरी कद्रूला विनतेचें बोलणें मायावीच वाटूं लागलें. काय होत होतें, कद्रूच्या मनःस्थितींत आपल्या बोलण्यानें एकसारखा कोणत्या प्रकारचा फरक पडत चालला आहे, याची तिला कल्पना नव्हती. येण्याचें तसें कारणही नव्हतें.

रत्नांच्या कल्पनेंत, लक्ष्मीच्या श्रेष्ठतेंत, लक्ष्मी—शंखाच्या नात्याच्या बाव-

प्रकरण पहिलें

तीत कारण नसतांना कद्रूला खाली पहायला लागलें. विनतेनें लावले अशी कद्रूची कल्पना झाली. तें शल्य तिला बोचूं लागलें. त्याचें परिमार्जन झालें पाहिजे. दोर्घाच्या संवादांत आपली सरशी झाली पाहिजे—आपल्याला करितां आली पाहिजे, असें कद्रूच्या कल्पनेनें घेतलें. ती क्षणोक्षणी त्या कल्पनेच्या आधीन होऊं लागली. मनुष्यमात्राचें असेंच आहे. मग तो केवढाही मोठा असो किंवा लहान असो, एकदां ईर्षेला पडला, म्हणजे त्याला स्वतःच्या कल्पनेशिवाय, इच्छेशिवाय दुसरें तिसरें काहीं दिसतच नाहीं. त्यांतल्यात्यांत बायकांच्या बाबतींत तर हा अनुभव फारच येतो. बायकांना ईर्षेला पडावयाला कितीही क्षुल्लक कारण असलें तरी पुरतें आणि एकदां स्त्रिया ईर्षेला पडल्या म्हणजे प्राण गेला तरी माघार घ्यायच्या नाहींत, असें म्हणतात.

कद्रूच्या मनोवृत्तींत फरक पडूं लागला. मनाची चलविचल होऊं लागली. मोघम रत्नांच्या चर्चेत “तुझीं मुलें तुला आवडत नाहींत काय?” असं सवतीनें विचारून थट्टा केली. उपहास केला, त्याबद्दल सवतीचें पुरें उट्टें कपें काढतां येईल याबद्दल तिचें मन विचार करूं लागलें. क्षणभर ती अगदीं तटस्थ बसली. इष्टहेतूच्या सिद्धीकरितां ती एकादा मनासारखा उपाय शोधूं लागली. दुष्ट बुद्धीला आडमार्ग शोधायला फार उशीर लागत नाहीं. त्या प्रमाणें कद्रू एकेक मार्ग शोधूं लागली. ती स्तब्ध राहिली असें विनतेला वाटलें, कद्रूच्या डोक्यांतली पहिली वावटळ शांत झाली. तिलाही त्या कल्पनेनें सुटल्या प्रमाणें झालें. तिनें समाधानाचा श्वास सोडला. ती कद्रूला पुन्हां काहीं विचारणार तोंच मनार्शा काहीं एक ठरवून कद्रूनें विचारलें:—

“तार्ह—”

“काय तार्ह!—”

“लक्ष्मी तूं पाहिलीस ?”

“लक्ष्मीचं दर्शन देवाइतकंच दुर्लभ असतं !”

मातृसेवा

“ बरं तिचा बंधुतरी ? ”

“ तो काय आपल्या सर्वांच्या परिचयाचाच आहे ! ” विनता हंसत उत्तरली. तिनें हंसू दावण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण तो तिला साधला नाही. ‘ आपण इसलें नसतों. तर बरं झालं असतं. ’ असं तिचं तिलाही मागाहून वाटलं. पण पश्चात् बुद्धि काय कामाची ? गोष्ट होऊन गेली होती—व्हावयाची नव्हती ! त्या उत्तराचा व त्या तिच्या हंसण्याचा परिणामही कद्रूवर अधिकच चमत्कारिक झाला. तिनें दांत करकचलें. पण विनतेला तें दिसू दिलें नाही. तिनें विनतेचें हंसणें मनावर घेतलें नाही; असेंच दाखविलें. पुन्हां तिनें रत्नांचाच विषय चालू केला. कौस्तुभ, चंद्र, ऐरावत, इत्यादि, रत्नांबद्दल त्या दोघींचें चांगलेंच एकमत झालें. विशेषतः चंद्राबद्दल दोघीजणी किती किती तरी बोलल्या. त्यावेळीं दोघीही इतक्या एकाम् एक झाल्या कीं, क्षणभरापूर्वींचे सर्व विचारविकार अजीबात दोघीही विसरून गेल्या असाव्यात, असें कोणालाही वाटले असते, नव्हे त्या दोघींना तसें वाटलें. विनतेला तर वाटलेंच वाटलें. पण कद्रूलाही वाटल्याचें दिसलें. मग खरेंखरें तिच्या अंतःकरणांत काय होतें हे तिचें तिलाच माहित !

चंद्राबद्दलचें जुळलें. कौस्तुभाविषयीही वितंडवाद होण्याची पाळी आली नाही. सुरेविषयी दोघीही बोलल्याच नाहीत. त्यावरून त्या ऐरावताच्या वर्णनावर आल्या. गुणांवरून त्यांचें बोलणें एकेका रत्नांबद्दलच्या रंगावर आलें. जीं रत्नें प्रत्यक्ष पाहिलीं नव्हतीं, त्याबद्दल बोलणें कठीण होतें. पण पाहिलेल्या रत्नांच्या रंगाबद्दल बोलावयाला कांहींच हरकत नव्हती. कद्रूनें अशा सहज गमतीनें पाहिलेल्या रत्नांच्या रंगाबद्दल हंसत हंसत बोलणें काढलें. शंखाबद्दल काढलें. चंद्राबद्दल काढलें आणि ऐरावता बद्दलही बोलणें झालें. कांहींत मते जुळलीं. कांहींत जुळलीं नाहीत. कित्येकदां साक्षीपुराव्याची जरूरी दोघींना पडूं लागली, तर कित्येकदां आपापल्या नेत्रांच्याच पुराव्यावर भर देऊं लागल्या. रत्नांत उच्चैश्च दोघींनींही पाहिलेला होता. पण एकदम दोघींनीं मिळून पाहिला नव्हता. दोघींनाही उच्चैश्चव्याच्या घवळतेबद्दल खात्री होती. तरीही संवादाच्या ओघांत उच्चै-

प्रकरण पाहिलें

भव्याचा विषय निघालाच. बोलणें अगदी सहज गंमतीने म्हणून चाललें होतें. बोलण्याची पाळी विनतेची होती:—

“ उच्चैश्रव्याची घवलता अवर्णनीय आहे नाहीं तार्हे ! ”

“ उच्चैश्रवा आणि घवल ? मुळीच नाहीं ! ” कद्रूला विरोध करण्याची एकदम लहर आली.

“ नाहीं तर काय ? तो काय कृष्णवर्ण आहे ? मी पाहिला आहे पण ! माझ्या डोळ्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे ! ” विनता ठासून उद्गारली.

“ माझाही पण माझ्या डोळ्यावर पूर्ण विश्वास आहे. मी पण तो पाहिला आहे. उच्चैश्रवा दुधाच्या सागरांतून काढलेला नाहीं. सर्वांग घवल असलें तरी त्याची शेषटी कृष्णवर्णाची आहे ! ” कद्रूनें चापून सांगितलें.

“ मुळीच नाहीं ! ”

आला वाद ! दोघींनीं पाहिलेल्या रत्नाच्या रंगाबद्दल हा वाद हां हां म्हणतां उपस्थित झाला. दोघीही ईर्ष्येस पेटल्या. प्रत्यक्ष पाहिलेल्या पदार्थाबद्दल उगीचच कोण माघार घेईल ? स्वतःवरच स्वतः अविश्वास कोण दाखवील ? आणि आतां खरें कोणाचें ?

“ आपण दोघी मिळून जाऊन पाहूं या का ?—” विनतेनें पुन्हां म्हटलें.

“ हो ! ” चटकन् कद्रू उत्तरली. “ पण माझे म्हणणें खरें झालें तर ? ”

“ आणि मी म्हणालें तेंच खरें असलें तर ? ” विनतेनें तोच प्रश्न आवेशान्या भरांत केला.

“ मी माझ्या तार्हेची दासी होऊन राहीन ! ” कद्रूनें आपल्या परी हट्टीपणाचा शेवट केला. “ पण तार्हे, जर कां माझे खरें झालें तर तूंही माझीच शर्थ पाळली पाहिजेस अं ! ”

विनता स्तब्ध झाली ! तिच्या सर्वांगांतून चमकन् वीज चमकून गेल्यासारखें बाटलें. तिला कसेसेच झालें. तसेच कद्रूलाही. पण किती वेळ ! निमिषमात्रांत हें सर्व होऊन गेलें !

मातृसेवा

“ ताई गप्प कां ? माझा पण तुला मान्य नाही ? ” काय वाटून कोण जाणें कद्रूनें पुन्हां प्रश्न केला. यावेळचा तिचा आवाज कसा होता हे सांगतां येणें कठीण आहे. विनतेलाही त्या आवाजांत विशेष वाटलें नाही. कद्रू कांहींशीं हंसरीच दिसली.

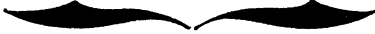
“ बरं तर ! ” विनतेच्या मुखांतून कसे कोण जाणें शब्द बाहेर पडले ! विनता यावर हे उत्तर देईल असें कद्रूला वाटलें नव्हतें. पण तें उत्तर ऐकून ती मनार्थी कांहींशीं चरकली. पण तिनें तें दिसूं दिलें नाही.

उच्चैश्रवा पाहावयाला जायची वेळ दोर्षीना सोयस्कर होईल अशी निश्चित करण्यांत आली. दोर्षीही हंसत हंसत उठल्या दोर्षीच्या अंतःकरणांत मात्र ठोके जोरानें पडायला सुरुवात झाली होती. विनतेला हुाहुर वाटते आहे, असें वाटलें, तर कद्रूच्या मनाची चांगलीच त्रेधा उडाली. दोर्षीच्या मनाच्या पुढें एकच प्रश्न होता—उद्यां आपल्याला उच्चैश्रवा कसा दिसणार ?

कोणत्या मुहुर्तावर कद्रूनें विनतेला विचारलें होतें ?

कोणत्या मुहुर्तावर विनतेनें कद्रूला उत्तर दिलें होतें ?

आणि उद्यां काय होणार होतें ? तें उद्यांलाच माहित !

प्रकरण दुसरें

प्रकरण दुसरें

-सत्तेची लालसा, दुसऱ्याला आशेंत ठेवण्याची हौस, दुसऱ्यावर प्रभुत्व-
-गाजविण्याची अनिवार महत्त्वाकांक्षा, या चीजा ईश्वरानें प्राणीमात्रा-
-जवळ अशा काहीं निर्माण करून ठेवल्या आहेत कीं त्याबदल-
—विचार करावा तेवढा थोडाच होईल !—

कृश्यप महामुनींच्या आश्रमाची बाह्य शोभा जशीच्या तशीच होती. शेजारची सरिता नित्याप्रमाणें झुळझुळ वहात गूढ गाणीं गात होती. झाडांवर, फुलांवर, पानांवर, हिरवळीवर, प्रातःकाल, माध्यान्हकाळ आणि सायंकाळचा सूर्य आपल्या किरणांनीं निरलसतेनें जीवन घालीत होता. गायीगुरें चारापाणी घेत असता हुंवरत होती, व त्यायोगानें आश्रमाची पुण्याई द्विगुणित होत आहे, असें प्रतीत करीत होती. गार्हेचीं वांसरें स्वच्छंदानें इतस्ततः उड्या मारून आश्रमवासियांना सुखवून अंतरंगांचा निर्मळपणा व्यक्त करीत होती.

प्रत्येकाचें नित्यनैमित्तिक यथास्थित चाललें होतें. पण अशा त्या परम-पवित्र आश्रमांत कद्रू आणि विनता यांच्या मनामध्ये रत्नांच्या वर्णनावरून एक तऱ्हेचा 'पण' लागल्या क्षणापासून कसल्या विषारी लाटा उत्पन्न होऊं लागल्या होत्या. त्यामुळें कद्रूच्या दृष्टीला आपला आश्रम कांहीं निराळेंच स्वरूप दाखवूं लागला, तर विनतेच्या नेत्रांनाही तसाच कसला-तरी भास होऊं लागला. आश्रम आणि आश्रमाचा आसमंतात् भाग. त्यांतील स्थिरचर वस्तुसह केवळ आपल्या स्वामित्वाच्या आहेत. एकट्या एक आपण त्या सर्वांच्या स्वामिनी आहोंत, असें घडीघडी कुणीतरी कद्रूच्या कानांत अगदीं विश्वासानें सांगत असल्याचें तिला ऐकावयाला येत होतें, तर विनतेला आश्रमाकडे पाहातांना भलत्याच कल्पना भेवडावीत होत्या. जशी ज्याची दृष्टि असते, ज्यावेळीं जसा ज्याचा मनोव्यापार चाललेला असतो, त्याप्रमाणेंच त्याच्या सभोंवारची सृष्टि नटलेली त्याला दिसत असते. कद्रूचें मन एका उन्मादकारी आनंदानें भरत चाललें होतें, तशीच

मातृसेवा

तिला सभोवारची सृष्टि दिसत होती. विनतेचें मन कशानें कोण जाणें पण उगीचच्या उगीच भयव्याकुळ झालें होतें, तर तिला आपल्या सभोवारची सृष्टि आपल्याला खायला उठली आहे, असें वाटूं लागलें होतें.

“ पण ! ” एकच लहानसा दोन अक्षरांचा शब्द ! पण या एकाच शब्दानें कद्रूच्या आणि विनतेच्या मनांत केवढी वावटळें उत्पन्न करावयाला प्रारंभ केला. केवढें त्या शब्दाचें सामर्थ्य आहे. उच्चैश्रव्याचा रंग कद्रूच्या म्हणण्याप्रमाणें ठरला तर विनतेनें कद्रूची दासी व्हावयाचें, किंवा विनतेच्या बोलाला सत्याचा पाठिंबा मिळाला तर कद्रूनें तिचें दास्य पत्करावयाचें, असला तो पण ! पाहिला तर किती साधा आहे, किती पोरकट आहे; पण त्यानेंच उग्ररूप धारण केलें तर त्याच्याइतका भीतिप्रदही दुसरा पदार्थ नाही. काय ? कुणी तरी कुणाचें तरी दास्य पत्करावयाचें ? शरिरानें, मनानें, इच्छेनें एकांनें दुसऱ्याच्या अंकित जावयाचें ? काय ही क्रूर कल्पना ! या कल्पनेला ईश्वराच्या संकेताचा कुठें पाठिंबा आहे काय ? नाही. खचित नाही ! हे सर्व मानवीमनाचे खेळ आहेत. हाच खेळ खेळावयाची कद्रूला बुद्धी झाली. तिनें प्रसंग साधून डाव टाकला. त्या डावांत विनतेनेंही भाग घेतला. आपल्या डावाचें दान बरोबर पडणार, असें आरंभीच कद्रूला वाटून तिला आसुरी आनंद वाटूं लागला. तर आपण भलत्याच खेळाला उत्तेजन देऊं लागलों, या कल्पनेनें विनतेच्या मनाला बरें वाटेना. सख्या बहिणी, प्रेमळ सवती, पण त्यांच्यामध्ये कोणीतरी कोणाचें तरी दास्य पत्करावयाचें आहे; ही भावना विनतेच्या मनाला धक्के देऊं लागली. भवितव्याच्या पडद्यापलीकडे काय आहे ? हें कोणाला कसें कळणार ? कद्रू सहज म्हणाली. यद्येथद्वैतच तें सारें बोलणें झालें, नुसता तो विनोदच झाला, कीं तें बोलणें कद्रू खरेंच धरून चालणार ? असला खेळ नाही खेळलों तर ? इषेला नाही पडलों तर ? पडूंच नये; ज्या खेळाचा परिणाम सांगतां येत नाही, आणि कळला तर वाईट असाच कळतो, त्या खेळावाचून काय अडलें आहे ? दुसऱ्याला आपलें दास्य पत्करायला लावूं नये, आपणही दुसऱ्या कोणाचें दास्य स्वीकारूं नये,

प्रकरण दुसरें

ईश्वराघरचे सर्व प्राणी सारखेच. कोणी कोणाचे अंकित कां व्हावें ? मानवी मनानें अशी दुष्ट बुद्धि कां घरावी ? आपल्या मनांत तसें कांहीं आलें आहे काय ? खरोखरी असें मनांत येऊन आपण कद्रूच्या खेळाला अनुमति दिली आहे काय ? विनता असे प्रश्न वरचेवर स्वतःचे स्वतःलाच विचारूं लागली. तिचें एक मन म्हणूं लागलें, खेळलों हें चांगलें झालें. आपली बाजू सत्य आहे. चक्षुर्वैसत्यं अशी आहे. आपण उद्यां अशा तऱ्हेनें डाव जिंकल्यावर कद्रू जरी पणाप्रमाणें आपली दासी झाली तरी आपण होऊनच तिला वचनमुक्त करावें, आपण आपलें दास्य तिला पत्करावयाला लावूं नये म्हणजे झालें. आपलें आपण नीट वागावें, ईश्वरी खेळ ओळखून वागल्यावर कसली हरकत आहे ? तर दुसरें मन लगेच म्हणे, “छेः बाई ! झालं हें कांहीं योग्य झालं नाहीं. डोळ्यावर तरी कुणी विश्वास ठेवावा ? आपल्या डोळ्यांनीं आपल्याला फसविलें नसेल कशावरून ? किंवा उद्यां फसविणार नाहींत, याला तरी कसला आधार आहे ? जर करतां आपल्या डोळ्यांनीं आपल्याला फसविलें, पणांत आपण हरलों, तर कद्रू आपलें मन आपल्याप्रमाणें थोर करील काय ? आपण होऊन वचन मुक्त करील काय ? कुणी सांगावें, तिच्या मनांत काय असेल तें ! छेः ! कद्रूचें मन कुणालाच कळणार नाहीं ! आणि तिला नंतर आपल्याला तसं थोर मन कर, असं म्हणतांही येणार नाहीं. निमूटपणें प्राप्त परिस्थिति स्वीकारावी लागेल....” विनतेचे विचार असे चालूं होते. अगदीं विचार शेवटच्या टोंकाला पोंचत. आपल्याला कद्रूचं दास्य करावं लागेल—लागलं—आपण दासी झालों, अशी विचारांच्या भरांत क्षणमात्र तिची कल्पना होई, आणि बसल्या जागीं तिचें सर्वांग थरारून जाई ! मस्तक सुन्न होई ! ती कावरीबावरी होऊन निमिषमात्र ती इकडे तिकडे पाही. आणि भानावर येई. वस्तुस्थितींत फरक झालेला नाहीं, हे सर्व आपल्या मनाचे खेळ चाललेले आहेत, याची जाणीव होऊन, ती आपल्या दुबळ्या मनाला हंसे. तशीच अकारण खिन्न होई.

असें झालें म्हणजे ते विचारच विसरण्याचा विनता प्रयत्न करी. तसें

मातृसेवा

वेडेंवाकडें कांहीं व्हावयाचेंच नाहीं मुर्ती. परदास्याची पाळी आपल्यावर यावयाची नाहीं, आपण कोणावर आणावयाची नाहीं. पणाचा सहज खेळ इतका विकोपाला जायचा नाहीं; मग त्याची इतकी भीति कां ? अशी मनाची ती समजूत घाली. आणि मनांतून सर्व कुकल्पना काढून टाकून ती गृहकृत्याला लागे. कांहीं क्षण ती वरीलप्रमाणें विचारावर आपला ताबा चालवी. पण पुन्हां ते विचार अधिक जोरानें तिला न जुमानतां उसळत. आणि तिची त्रेधा उडवीत.

जोंपर्यंत कुकल्पनेची बाधा मनाला झालेली नसते, तोंपर्यंत सर्व कांहीं ठीक असतें. पण त्या कल्पनेनें एकदां कां ठाणें दिलें म्हणजे त्या मनाचे हाल कोणी पुसूं नयेत. वस्तुस्थितीपेक्षांही त्या कल्पना मनाला सळो कीं पळो करून सोडीत असतात. तसेंच आतां विनतेचें झालें होतें. आपण कसल्या तरी कुकल्पनेला बळी पडलों आहोंत, आपण भळत्या गोष्टीला अनुमति दिली आहे, अतिशय लहान कां होईना आपल्या हातून कांहीं तरी चूक झाली आहे ही जाणीव विनतेला भयंकर जाचूं लागली. ती आज नित्याचेंच कार्य करीत, आपल्याच आश्रमांत वावरत होती; पण तिची मनोभावना निराळी होती. तिच्या नेत्रांना निराळीच दृश्यें दिसत होती. समोरच्या सरितेकडे तिनें पाहिलें. आश्रमांतल्या फळाफुलांच्या वृक्ष-लतांना पाणी पाजण्याकरितां किंचित् ओघाला बांध घातलेला होता; तें पाहून विनतेला वाटलें आपण सरितेला दासी केले आहे, आपल्या अटकेंत ठेवले आहे. ही कल्पना तिला सहन झाली नाहीं. म्हणून तिनें तिकडून आपली दृष्टि वळविली, तर गाईगुरें अजून दाव्यांला अडकलेली तिला दिसली. ही गाईगुरें आपल्या बंधनांत आहेत. आपण त्यांचे सत्ताधारी आहोंत. आपण त्यांना सोडणार तेव्हां तीं चारापाणी घ्यावयाला मुक्त होणार. त्यांनीं चारापाणी घेणें त्यांच्या हातीं नाहीं. तीं मुक्त नाहींत. विनतेला तैही पाहवेना. म्हणून ती झटकन् तेथून दुसरीकडे गेली. इकडे कांहीं सुन्दर झाडें कुंपणांनीं वेष्टिलेलीं होती. अशा सुंदर झाडांना त्या कांटेरी कुंपणांच्या दास्यांत रहावें लागावें ना ? असा प्रश्न विनतेच्या

प्रकरण दुसरें

कानांत कुणी तरी कुजबुजल्यासारखें वाटलें. याप्रमाणें आज विनता पाहील तिकडे बंधनें आढळूं लागलीं. कोणी तरी कोणाच्या दास्यांत अडकल्याचें आढळूं लागलें. तिच्या दृष्टीला दुसरा विषयच दिसेना. सरितेनें, गाईगुरांनीं, या सुंदर वृक्षांनीं, 'दुसऱ्याचें दास्य पत्करूं' असला एकादा 'पण' लावून कसला खेळ खेळला होता काय ? म्हणून त्यांना हें दास्य करावें लागत आहे ! तो सरितेचा बांध काढावा, गाईगुरांना दाव्यापासून मुक्त करावें, व पुन्हां त्यांना कर्धीच वांधूं नये. झाडांच्या सभोवारचा काटेरी कुंपणाचा निर्दय जाच नार्हासा करावा, असें विनतेच्या मनांत एकसारखें येऊं लागलें. ती अशा तऱ्हेच्या अनेक विचारांनीं अगदीं हतबुद्ध झाली. आश्रमांतले पडेल तें काम कोणीही करावयाचें, असें असे. आज विनता आंगण झाडूं लागली. आंगण झाडतां झाडतांच तिला वाटूं लागलें, कद्रूनें आपल्याला आंगण झाडण्याची आज्ञा केली असून तिच्या आज्ञेनुसार आपण आंगण झाडतो आहोंत. आंगण लवकर झाडून झालें पाहिजे, नार्ही तर कद्रू काय बोलिल त्याचा नियम नार्ही ! विचार येण्याबरोबर विनता गलित गात्र होऊन जागच्या जागींच थबकली. तिच्यानें आंगण झाडूनही होईना !

अशी तिची व्याकुळवाणी मनाची अवस्था झाली.

एकदां तिच्या मनांतही आलें कीं आपणच जाऊन कद्रूला म्हणावें, "आपण बोललों तें थट्टेच ना ? विनोदानेंच ना ? विनोदानेंच 'पण' लावला आहे ना ? तें खरेंच समजून अभीर्शी खेळ खेळायचे नार्हीत ना ?" मनांत येतांच हातांतलें काम तसेंच ठेऊन ती तशीच कद्रूकडे जायला निघाली. पण आतां तिचे पायच उचलेनात. ती जागच्याजागींच खिळून राहिली. कद्रूनें आतां आपला शब्द नार्ही ऐकला तर ? आपला केवढा अपमान होईल ! केवढी ती आपली मानहानी ! शिवाय आपण भ्यालोंसेंही दिसणार. त्यामुळें तिला अधिकच अवसान येईल. ती जास्तच हट्ट धरून बसेल. त्यापेक्षां न गेलेलेंच घरें. जें काय व्हायचें असेल तें होईल. नशीवाचा लेख चुकविणार कोण ? आतां हात दाखवून अवलक्षण समजावून घेण्यांत अर्थ काय ? अशा विचारांनीं तिच्या मनावर निराळेंच दडपण पडलें. तिनें

मातृसेवा

कद्रूचें मन वळविण्याविषयींचा आपला विचार अजीबांस सोडून दिला. कांहीं केल्या तिच्या मनाची तळमळ थांबेना. मन अत्यंत अस्वस्थ झालें. उच्चैश्रव्याची नखशिखांत घवलतां तिच्या नेत्रापुढें अढळ होती, तरी तिच्या मनाला चैन पडेना ! तिनें डोळे मिटले तरी डोळ्यापुढें कसले तरी चमत्कारिक देखावे दिसू लागले. डोळे उघडे ठेवले तर—दाव्याला अखडलेल्या गाईगुरांचे दीनवाणे डोळे, कांटेरी कुंपणांतून फांद्यानीं, पानांनीं मुद्दाम बाहेर येऊन या कांटेरी जाचांतून आम्हांला स्वतंत्र करा, असे घाडलेले मूकसंदेश, आणि सरीतेचा देखावा, हें तिला दिसे. यांनीं तिचें चित्त अधिक व्याकुळ होई.

विनतेला वाटू लागलें, भावी संकटांच्या या आपल्याला सूचनाच आहेत. त्या सूचना ऐकल्यावर तिचें चित्त कुठें लागेना, कशांत रमेना, कीं तोंड उघडून आपलें हृदय हलकें करावयाचा तिला स्थान मिळेना !

इकडे विनतेची ही अवस्था, तर तिकडे कद्रू कोणत्या विचारांत दंग होती ? कद्रूला आपला आश्रम कसा दिसत होता ? जी दृश्ये विनतेला भयदायक दिसली, त्याच दृश्याकडे पाहून कद्रूच्या कल्पना कशा चालू लागल्या होत्या ? एकच आश्रम, तिथलीच सर्व दृश्ये; त्या आश्रमांत वावराणाऱ्यांच्याच मनाचा सारा खेळ, पण मौज काय पहा !—

सरितेचा बांध कद्रूलाही दिसला, गाईगुरें दावणींत दाव्याला माना अडकवून पडलेली तिलाही दिसली. वृक्षांना कांटेरी कुंपणांनीं आपल्या सक्त पाहान्यांत ठेवल्याचेंही तिला आढळले. पण त्या कोणत्याही दृश्यानीं कद्रूला भेडसाविलें. नाही. उलट सरिता जशी आपली अंकित आहे. गाईगुरें जशी आपल्या कक्षांत आहेत, वृक्षलांवर जसा कांटेरी कुंपणांनें आपला ताबा चालविला आहे, त्याच मालिकेंत उद्यांपासून विनता येणार. विनता उद्यांपासून आपली दासी होणार. आपण तिच्यावर वर्चस्व चालविणार, अशी भरदिवसा, चालतां फिरतां कद्रूला जाग्रतस्वप्नें पडूं लागली होती. तिचा आसुरी आनंद वाढीस लागला होता. सरितेच्या खळखळाटांतलें गाणें कद्रूला आपल्या वैभवाचें यशोगान गाण्याकरितांच आहे,

प्रकरण दुसरें

असा भास होत होता. गाईगुरांची दीनदृष्टि, आपल्या पायांशीं विनम्र-
भावानें नम्र झाली आहे, अशी तिची समजूत होती. कांटेरी कुंपणांतून
पुढें दिसणाऱ्या झाडांच्या फांद्या, आणि पानें, आपल्याला करभार देण्या-
करितांच सज्ज आहेत, अशी तिची खात्री होती. विनतेला आपल्या
संबंधांत तसेंच उद्यां करावें लागणार आहे, हा विचार कद्रूला उत्तेजित करीत
होता. आश्रमांत इकडून तिकडे तिकडून यकेड हिंडतांना ती अगदीं तोऱ्यांत
हिंडत होती. तिचें प्रत्येक पाऊल आपण आश्रमाच्या एकट्या एकच स्वामिनी
आहोंत. या जाणीवीनें पडत होतें. आश्रम आणि आसमंतात् भाग आपलें
स्वामित्व मान्य करीत आहे. आपल्याला नम्रपणानें अभिवादन करीत
आहे. आपल्या श्रेष्ठतेला पाहून अभिमानानें मंदस्मित करीत आहे. सृष्टि
हंसते आहे, आनंदीत आहे, हीच कद्रूची ठाम समजूत होती !

तिच्या मनींचा उत्साह संभोंवारच्या सृष्टीवर पसरून तोच कद्रूला प्रति-
बिंब रूपानें दिसत होता ! तिचें मन उत्तेजित होतें म्हणून सृष्टीही तिला
उत्तेजित दिसत होती. तिला नवा उत्साह देत होती.

कद्रूच्या मनांतून बहिणीचा लडिवाळ भाबडेपणा केव्हांच लुप्त झाला
होता. सवतीचा प्रेमळपणा कधींच नष्ट झाला होता. ती कैएक दिवस एका
प्रसंगाची वाट पहात होती. तो प्रसंग तिनें आपल्या चातुर्यानें निर्माण
केला होता. आपल्या नशीबाच्या परीक्षेकरितां उश्वेश्रव्याच्या दिशाभूल
करणाऱ्या वर्णांला घैर्यानें आणि घाडसानें मिळविलें होतें. एकाद्याला
रत्नाचें सान्निध्य मानवते, वैभवाला चढविते, नशिवाची उलथापालथ
करून टाकते, तर तेंच रत्न दुसऱ्या एकाद्याला, त्यानें त्याचें सान्निध्य
मिळविण्याचें घाष्ठ्य केलें एवढ्याच क्षुल्लक अपराधावरून धुळीला मिळ-
वितें ! कद्रूनें किंवा विनतेनें कोणत्याही रत्नाला जवळ केलें नव्हतें. तर
त्या दोर्घांत रत्नाच्या—उश्वेश्रव्याच्या केवळ वर्णावरच वाद पडला होता. व
त्या नादावरच प्रकरण चढाला लागलें होतें. रत्नाबद्दलचा नुसता वाद
कद्रूला कोणत्या स्थितीला नेतो आहे, आणि विनतेला कोणत्या अवस्थेला
पोंचवितो आहे, हें अजून निश्चित व्हावयाचें होतें. विनता गांगरून गेली

मातृसेवा

होती. कद्रूच्या मनानें आपण डाव जिंकणार असें निश्चित घेतलें होतें. तिच्या मनाच्या उत्साहापेक्षां, व तिच्या स्वतःच्या कारवाई-कुशल कृतीस सज असणाऱ्या मनाच्या पाठींब्याशिवाय दुसरा कोणताच आधार नव्हता !

लक्ष्मीनें जसें विष्णूचें वैभव वाढविलें. वीष व चंद्र या दोन्हीं रत्नांनीं शंकरांच्या सुक्रीतींत जशी भरच घातली, किंवा ऐरावतानें इंद्राच्या स्वर्गाला जशी आणखी शोभा आणिली, त्याप्रमाणेंच उश्र्वश्र्व्याच्या वर्णाचा नुसता वाद आपले हेतु पूर्ण करणार ! असें कद्रूच्या मनानें पक्कें घेतलें होतें. उश्र्वश्र्व्याच्या वर्णाविषयी तीही अगदीं पहिल्यापासून साशंक होती. तरी निश्चयानें, ती 'पण' बोलून गेली होती. तो 'पण' तिला शेवटास नेणें—तो आपल्या मताप्रमाणें करून घेणें जरूर वाटत होतें. ती आपल्या मनाची या प्रसंगाकरितां फारा दिवसापासून तयारी करीत होती. केलेला 'पण' खरा कसा व्हावयाचा ? खरा कसा करावयाचा ? एवढेंच कद्रूच्या मनांत घोळत होतें. आपल्याप्रमाणेंच विनतेच्या मनांत या पणाबद्दल काय घोळत असेल ? ती आपल्यासारखा 'पण' व्हावा, म्हणून काय करीत असेल ? ती त्याकरितां जे डाव करीत असेल ते आपल्याला समजले पाहिजेत, आपल्याला ते वेळींच हाणून पाडतां आले पाहिजेत आणि आपला डाव खरा झाला पाहिजे. मग एवढ्या करितां काय वाटेल तें करावें लागलें तरी हरकत नाही. तें करावयाचें पण आपलें म्हणणें खरें करून दाखवावयाचें. कोणाही महत्वाकांक्षी व्यक्तीला हें असें करावेंच लागतें. सत्याचें असत्य आणि असत्याचें सत्य केल्याखेरीज मनासारखें कसें होणार ? तसें केलें नाही, तर आपल्या हातांनीं आपल्या पायावर घोंडापाडून घेतल्यासारखें होणार नाही काय ? उच्चैश्रवा खराच विनतेच्या सांगण्याप्रमाणें केवळ धवल वर्णाचाच असेल, आणि तो तसाच आपण कांहींही हातपाय न हालवितां, कोणत्याही प्रकारची कारवाई न करतां राहूं दिला, तर आपण होऊन विनतेचें दास्य स्वीकारल्याप्रमाणें होणार आहे. हा सर्व खटाटोप, ही सारी धडपड, हा सारा उद्योग, हा 'पण', हीं सर्व काय आपण होऊन विनतेचें दास्य करण्याकरितांच ? कद्रूला ती कल्पना देखील सहन होत नव्हती. ती लगेच चव-

प्रकरण दुसरें

ताळे ! दांत करकरीत ती म्हणे, ' तें काय म्हणून ? मी हवें तें करीन ! माझा सारा उद्योग विनतेनें माझें दास्य करावें म्हणून आहे. तिचा तोरा माझ्यापुढें काय म्हणून ? ती मोठी, तिचीं मुल्लें चांगली. ती माझ्यापेक्षां श्रेष्ठ. तिचीं मुल्लें माझ्यामुलांपेक्ष चांगली. तें काय म्हणून ? हें मी कां ऐकून ध्यावें ? कां सहन करावें ? कां स्वस्थ बसावें ? जें कोणी माझ्यापेक्षां, माझ्या मुलांपेक्षां अधिक श्रेष्ठ असतील, त्यांना माझ्या पायाशीं नमवलेंच पाहिजे. त्यांना आमच्या करितां राबवलेंच पाहिजे. आमच्या करितां क्षिज-वलेंच पाहिजे. ”

या प्रमाणें प्रतीक्षणीं कद्रूचे विचार भडकत चालले. विचार नुसते पेट घेत होते. त्या धगघणाऱ्या अर्मीत कद्रू आपल्या एकेका सद्विचारांची आहूति टाकीत चालली होती. एकेका सद्गुणाला, सद्वासनेला बळी देत चालली होती. त्या अर्मीत ती नात्याला धगवीत होती. भगिनीप्रेमाला होरपळून टाकीत होती. स्त्रीसुलभ सद्व्यतेची करप मोठ्या दिमाखानें करीत होती. तिच्यापुढें आतां एकच दिसत होतें, तें हें की, विनता आपली दासी आहे. विनता आपली आज्ञा पाळीत आहे. विनतेला वागवूं तसें ती निमूटपणें वागवून घेत आहे ! आपण तिच्या स्वामिनी आहोंत. ही कल्पना आली म्हणजे कद्रूला क्षणकाल आकाश ठेंगणें असल्याचा भास होई !

खरोखर, सत्तेची लालसा, दुसऱ्याला आज्ञेंत ठेवण्याची हौस, दुसऱ्यावर प्रभुत्व गाजविण्याची मनिषा, ह्या चीजा ईश्वरानें प्राणीमात्राजवळ अशा कांहीं निर्माण करून ठेवल्या आहेत; कीं त्याबद्दल जेवढा विचार करावा, तेवढा थोडाच होईल ! त्याच्या तावडींत एकदां कां प्राणिमात्र गेला कीं, त्याची अवस्था काय होईल, तो आपण होऊन काय काय करावयाला तयार होईल, हें सांगण्याची सोय नाही. तो वाटेल तें करावयाला तयार होईल. त्याला पापपुण्याचा विचार राहणार नाही. आप्तेष्ट त्याच्या दृष्टींत दिसणार नाहीत, कीं तो कोणाला ओळखणारही नाही. फक्त त्याला 'मी आणि माझें' एवढेंच दिसेल. त्याकरितां तो वाटेल त्या दुष्कृत्याला प्रवृत्त होईल.

मातृसेवा

अंगर्दी हीच अवस्था कद्रूची झालेली होती. तिचें मन एकाच विचारानें भरून गेलें होतें. आपली बहिण आपली दासी होणार. आपली सवत आपण आपली दासी करणार ! एरव्हीं केवढी भयंकर वाटणारी ही कल्पना ! पण कद्रूचें मन सत्तेच्या लालसेनें घेरलें होतें, विनतेळा आशांकित करण्याच्या हौसेला बळी पडलें होतें, विनतेवर प्रभुत्व गाजविण्याच्या भरीं भरलें होतें, तेव्हां तिचें अघोगामी मन सद्विचाराळा कसें प्रवृत्त होणार ? उद्यांचा पण आपण जिंकतो कसा हा एकच विचार तिला विचार करावयाला लावीत होता.

कद्रूचें मन उत्साहानें भरून गेलें होते. बुद्धि तरल झाली होती. कोणतेंही कृत्य आचरावयाला मन सज्ज झालेलें होतें. अशा वेळीं तिला एकापेक्षां एक कल्पना सुचण्यास अवघड काय ? आणि सुचल्या तर नवल काय ? शिवाय सुविचार सुचावयाला कठीण जात असले तरी कुविचारांची जंगी एकदा सुरू झाली म्हणजे ती थांबावयाचें कारण नसतें. इतकेंच नव्हे, तर ती एकदां आंवाक्याच्या बाहेर गेली म्हणजे ज्याची त्यालाही आवरण्यास घास पडतो. कद्रूला तशा कल्पनावर कल्पना सुचूं लागल्या. त्या कल्पना तिला कोण सुचवित होतें कोण जाणें. जशा कांहीं तिच्या कानांत कोणी अचूक येऊन सांगत होतें. जसजशा त्या कल्पना तिला सुचूं लागल्या, तसतशी कद्रू आपआपल्याशीच पुटपुटूं लागली:—

“वेडे कद्रू, तूं एवढी भाग्यवान असतांना तूं उद्यां पण कसा जिंकशील, याची तुला काळजी कां वाटावी ? लहानपणीं पित्याजवळ आपल्याला कोणताही इष्ट घेऊन तो पुरा करून घेतां येतो. तरुणपणीं पतिदेवाकडून आपल्या इच्छा, मनिषा, आशा, लाजून, रसून, हंसून, रागावून, सुफलित करून घेतां येतात आणि प्रौढपणीं आपलीं मुलें वांछला पुरवावयाला तत्परतेनें आपण होऊन पुढें येतात. शेषकर्कोटकासारखीं हजार मुलें देवानें तुझ्या उदरीं घातलीं असतां, तुला एकाद्या क्षुल्लक गोष्टीबद्दल पंचार्हत पडावी, हें आश्चर्य नाही का ? माझीं मुलें मी सांगेन तें करावयाला तयार होतील. नव्हे झालींच पाहिजेत ! ज्या गोष्टींत माझं सौख्य सामावलेलं

प्रकरण दुसरें

आहे, मुलांचं कल्याणं सांचलेंलं दिसतं आहे, तें कार्यं करायला माझीं मुलें मागें कां पहातील ? माझीं हजार मुलें आहेत—माझीं तीं हजार रत्नें आहेत. जगांतल्या केवढ्याही रत्नापेक्षां मला तीं अधिक प्रिय आहेत ! ‘ हींच रत्नें तुला आवडत नाहींत काय ? ’ असा सवतीनें कुत्सित प्रश्न करून माझी कुचेष्टा केली आहे. तीं मला किती आवडतात, त्यांच्याकडून मी केवढं महत्कार्यं करून घेतें. हें प्रत्यक्ष माझ्या सवतीला कृतीनें दाखवूनच मी तिचा नक्षा उतरणार आहे. माझीं मुलें मी सांगतांच काय वाटेल ती युक्ति काढतील आणि माझा हेतु पूर्ण करतील. एवढ्याचकरितां मुलं असावी लागतात ! ”

मुलांची आठवण होतांच आणि त्यांचें साह्य आपल्याला खास होणार हा विचार येतांच कद्रूला केवढा आनंद झाला. तिचा आनंद गगनांत मावेना. हृदय भरून आलें. ती लगेच मुलांना लगबगीनें शोधावयाला गेली. एकेकाला प्रेमानें हांका मारूं लागली. मुलें हांकेसरशीं आपल्या-जवळ केव्हां येतील, आपण त्यांना आपल्या मनीचें गुज केव्हां सांगूं असें कद्रूला होऊन गेले. मुलें आल्यावर त्यांना काय सांगावयाचें, त्यांना कसें पढवावयाचें, सर्वांच्या कल्याणाकरितां, सौख्याकरितां कोणती कारवाई लढवावयाची, याबद्दल तिनें कांहीं एक पक्का निश्चय मनाशीं करून टाकला. आणि तें सर्व सांगण्याकरितां ती मुलांना उतावीळपणानें एकसारख्या हांका मारूं लागली.

मातृसेवा

प्रकरण तिसरें

—त्यावेळीं शेषाच्या मनांत काय विचार चालले असतील? हें कोणाला उलगडून सांगतां येईल काय? तो आपल्या आईविषयी, कर्कोटकादि भ्रातृवर्गाविषयी सापत्नमाता विनता हिच्या विषयी, किंवा सापत्न बंधु गरूड-अरुण यांच्या विषयी विचार करीत असेल कीं त्याच्या विचाराची सृष्टि निराळीच असेल? कोणाला हें सांगतां येणार?—

६६ आई, हें काय सांगतेस तूं? काय बोलतेस? कोणते शब्द उच्चारतेस?” कद्रूचा जेष्ठ आणि श्रेष्ठ पुत्र शेष आपल्या मातेवर

संतापून जाऊन विचारीत होता. आपल्या मातेच्या मनांत असे काहीं विचार घोळत असतील, आपल्यापुढें ती असलें काहीं बोलेल, याविषयी शेषाच्या मनांत चुकूनही कधी कल्पना आली नव्हती. शेष खवळला. त्याला कद्रूचे विचार मुळींच मान्य झाले नाहींत. आपल्या आईच्या बोलण्यावर आपला वडील बंधु इतकें संतापून बोलेल, असें कद्रूच्या इतर मुलांनाही वाटलें नव्हतें. सर्वच प्रकार अनपेक्षित झाला. आपलें बोलणें मुलाला रुचलें नाहीं, मुळींच रुचलें नाहीं, इतकेंच काय त्यानें तात्काळ आपल्या बोलण्याचा प्रतिकार केला, हें पाहून कद्रूही चकित झाली. क्षणमात्रच कां होईना तिचें मन खट्ट झालें. तिच्या डोळ्यापुढचा मार्ग निमिष-

मात्र दिसेनासा झाला. शेषाच्या प्रतिकाराच्या भाषणानें कद्रूच्या मनावर निराशेची लहानशी लकेर येऊन झरकन् गेली. कद्रूच्या इतर मुलांतही बरीच गडबड उडून गेली. तीं मुलें स्तंभितच झालीं. मातेला दूषण द्यावें, आईच्या आज्ञेची अवहेलना करावी, कीं शेषाच्या शब्दांची छीः थूः करावी, हेंच त्यांना समजेना.

कद्रू काहीं कच्ची नव्हती. क्षणमात्रानंतर ती पुन्हां भानावर आली. तिचा स्वाभिमान जागृत झाला. तिनें आपले नेत्र विस्फारले. तिनें तितक्याच त्वेषानें शेषाला उलट विचारलें, “मलाच उलट प्रश्न करतोस? माझ्या हेतूची अवहेलना करता काय?”

प्रकरण तिसरं

“खरोखरच आई, तुझा हेतू अवहेलना करण्यासारखाच आहे. तो तयंत निघ आहे !” शेषानें पहिल्याइतक्याच धीमेपणानें शब्द उच्चारले.

“काय म्हणतोस ?”

“मी एकदां सांगितलें तेंच ?” शेष आणखी पुढें म्हणाला, “आई, तर्कें संतापून जाण्याचें तुला कारण काय ? विनतामाईला तूं आपली दासी रणार ? ती तुझी सख्खी बहिण आहे ना ? ती तुझी प्रेमळ सवत आहे ! ? ती आमचीही माता आहे ना ? मग तिला दासी करण्याची म्हात्वा-
ंक्षा कां ? तिला पारतंत्र्य प्राप्त करून देण्याची तुझी वांच्छा कां ? हा सा हेतू निघ नव्हे काय ? त्याज्य नव्हे काय ? तिरस्करणीय नव्हे काय ? । तुझ्या हेतुची अवहेलना करावयाला नको काय ?”

“मग काय माझ्यापेक्षां विनतेची प्रतिष्ठा तुम्हांला जास्त आहे ?”

“आम्हांला तुम्हीं दोघीही सारख्याच बंध आहांत. पवित्र आहांत !”

“तुमची आई जगाकडून विनतेपुढें यावज्जन्म तुच्छच लेखली जावी सें तुम्हांला वाटतें ?”

“असें कसें वाटेल ?”

“विनतेच्या दोन मुलांपुढें माझी हजार मुलें सदैव तेजोहीन दिसावीत; ांना जगानें जेव्हां तेव्हां आणि जिथें तिथें विनतेच्या मुलांशीं तुलना रून तुच्छ लेखावें, पाहून नाकें मुरडावीत, आणि हे पाहण्याचें माझ्या णीवीं असावें, अशीच माझ्या सर्व मुलांची इच्छा आहे काय ?”

“मुळीच नाही ! असली भलतीच कल्पना कोण सहन करील ?” कोंटक संतापानें व उतावीळपणानें एकदम मध्येच म्हणाला. ककोंट-
च्या बोलण्याचा कद्रूला तितकाच आधार मिळाला.

“पण आई, तूं म्हणतेस तें मुळीं दुरापास्तच आहे !” शेष शांत-
णानें उत्तरला.

“विनतामाता, आम्हांत कधीं भेदभाव ठेवीत नाही. आम्हांला कधीं ई भासतही नाही. आम्हीं आणि गरुड, अरुण, सर्वच समानतेनें वागतों, ललों. बरोबरीच्या नात्यानें प्रत्येक सौख्याचा उपभोग घेतों असें असतां—”

मातृसेवा

“हॅच तें. हॅच तें ! तुमचें तेवढं बरोबर आणि मी म्हणोन तें सर्व खोटें, असें जें तुम्हांला वाटतें, तें हॅच ! विनतेला भेदभाव दाखविण्याचं कारण काय ? तिचं तें कार्य परस्पर त्रयस्थ जगच करीत आहे ! तुम्हांकडे पाहून विनतेच्याऐवजी जगच परस्पर नाक मुरडीत असतें, याची जाणीव तुम्हांला कुठें आहे ? जगाकडे तुमची दृष्टि अजून कुठें पोंचतें आहे ? ती तशी पोंचली असती, तर तुम्हीं असं कधीच म्हटलं नसतं ! आपल्या आईच्या हेतुची हेटाळणी कधीच केली नसतीच ! ज्या आईनं तुम्हांला वागविलं, वाढविलं, संगोपन केलं, जिची इच्छा सदासर्वकाळ आपल्या मुलांच्या कल्याणाचीच असते, जी त्या कल्याणाकरितांच झटत असते, झुरत असते, कढत असते, त्या आईच्या हेतुचा विपर्यास, तिच्या मुलांनीच करावा ? यापेक्षां त्या आईचं दुर्दैव तें कोणतं ? त्या मुलांनी आपल्या आई-वरच रागावावें, यापेक्षां त्या आईच्या अंतःकरणाला शल्यासारखी टोंचणारी दुसरी गोष्ट ती कोणती ?” हें बोलतां बोलतांच कद्रूच्या नेत्रांत अश्रु उभे राहिले. तिचा स्वर गद्गदला !

शेषावर त्याचा कांहीं परिणाम झाला कीं नाहीं, हें सांगतां येणार नाहीं. परंतु कर्कोटकावर मात्र अपेक्षित परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. आईची कल्पना बरोबर आहे. तिचा हेतु स्तुत्य असून तो आपल्या सर्वांच्या कल्याणाचा आहे, ही त्याची तात्काळ समजूत दृढ झाली. त्यानें आपल्या सर्व भावंडाकडे एकदां पाहिलें. कित्येकांत आपापसांतच कांहीं कुजबुज चालली होती. कांहींच्या कुजबुजण्यांत शेषाचे नांव ऐकावयाला येत होते. तर कांहींच्या तोंडून कद्रूविषयी उद्गार बाहेर पडत होते. कर्कोटकाला वाटलें, ह्यावेळीं आपण सर्वांचा पुढाकार घेऊन आईच्या म्हणण्याला मान दिला पाहिजे. आई सांगेल तें आपण करावयाला तयार असलें पाहिजे. त्याप्रमाणें कर्कोटकानें पुढें होऊन कद्रूला म्हटलेहीः—

“आई, मुळींच काळजी करूं नकोस. तूं आम्हांला वाटेल ती आज्ञा कर. आम्हीं सर्व ती ऐकावयाला तयार आहोंत !—”

प्रकरण तिसरें

“आम्हीं सर्वे ? मुर्ळीच नाही. मी त्यांत भाग घेणार नाही आणि माझ्या भावंडांनाही मी परावृत्त केल्याखेरीज राहणार नाही. पापी कल्पनांना प्रोत्साहन मी कालत्रयी देणार नाही !” शेषानें ठासून सांगितलें. कर्कोटकाचा नाइलाज झाला. तो क्रुद्ध मुद्रेनें शेषाकडे नुसताच पहात राहिला. कर्कोटकाच्या सहानुभूतीच्या बोलण्यानें कद्रूला किंचित् कोठें आधार पोचत चालला होता, त्यावर शेषाच्या भाषणानें चांगलेंच विरजण पडलें. काय करावें हें कद्रूला सुचेना. आपलें म्हणणें मुलांना कसें मान्य करावयाला लावावयाचें, याबद्दल तिला चांगलाच विचार पडला. कद्रू गप्प बसलेली पाहून ज्या मुलांच्या अपुऱ्या बुद्धि होत्या, त्यांचीही कद्रूप्रमाणेंच अवस्था झाली.

परंतु कांहीं झालें तरी नांवाची ती कद्रू होती. तिनें आपलें गुज आरंभीं गोड प्रेमानें सांगितलें. नंतर तेंच रागावून सांगितलें. शेवटीं स्त्रियांचें अस्सल अस्त्र म्हणजे नेत्रांतले अश्रू, त्याही मार्गाचा तिनें अवलंब केला. त्याचा परिणाम एका शेषाशिवाय बाकीच्या मुलांवर झाल्याचें कद्रूच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. ती मनानें अतिशय चिवट होती. अश्रूंची सतत धार कायम ठेवावयाचीच पण त्याबरोबर भाषाही बदलावयाची असें तिनें मनार्शी ठरविलें.

तिचे हुंदके चालूं होते. मधून मधून ती डोळ्याला पदरही लावीत होती. डोळे लालभडक झाले होते. तीच लाली नासार्शी आणि उभय कपोली पसरलेली होती. कपाळावर मनःस्तापानें धर्मबिंदू उभे राहिले होते. त्याच स्थितींत ती मुलांना उद्देशून बोलूं लागली:—

“एकायचें नसेल माझे तर नका पेकूं. माझा तुमच्यावर अधिकार आहे असें वाटत होतें. आईनें आपल्यावर आलेलें संकट मुलांना सांगावें. मुलांनीं निवारण करण्यास झटावं असं म्हणतात. शास्त्रंही असंच सांगतात. लौकिकरीति पण तशीच आहे. म्हणून मी तुम्हांला सांगायला गेलें. तुम्हांला नाही पसंत पडला त्याला मी तरी काय करूं ? आम्हीं पण लावूं नये, लावला आहे. उद्यां विनता माझी दासी होणार नसेल. माझी भवि-

मातृसेवा

तव्यता मला तिची दासी करणार असेल, तर त्याला कोण काय करणार ? प्रसंग माझ्यावर आहे. तेव्हां मला कुरुबुरु करून कसं चालेल ? मी माझ्या सवतीची दासी होईन. मी तिची सेवाचाकरी करीन. माझीं मुलं तुम्हीं. म्हणून पर्यायाने तुमच्यावरही तोच प्रसंग आहे. मी विनतेची दासी. तुम्हीं तिच्या दोन मुलांचे दास. निसर्गाने आजकाल तशी अवस्था न बोलतांच दिली आहे. मी हें सर्व पहात असते, ऐकत असते, सहन करीत असते. ती स्थिति पालटण्याचा प्रयत्न करीत असते, संधीची वाट पहात असते. तशी संधि दैवाने दिली म्हणा किंवा मी प्राप्त केली म्हणा, पण ती संधी आली. निसर्ग आमच्यावर मात करीत आहे, त्या निसर्गालाही कलाटणी देण्याची संधी आली. मी तुम्हांला सावध केलं. माझं मायेचं कर्तव्य होतं तें केलं. मायेला लाज नसते, म्हणून पुन्हां पुन्हां सांगितलं. तुमची इच्छा नाही. तुमची इच्छा मी माझ्या सवतीची दासी व्हावं, तुम्हीं आपल्या सावत्र भावांचे दास व्हावे, असं आहे, तिथे कोण काय करणार ? तुम्हीं माझ्याकरितां कांहीं करूं नका, तुमच्याकरितांही कांहीं करूं नका. तुमच्या माझ्या नशीबीं दास्य बडवलेच असेल, तर टळणार कुठून ? तुम्हांला बुद्धि सुचणार कशी ? होऊं सारेच जण त्यांचे दास ! छळू द्या त्यांना आम्हांला ! मग त्याला उद्यांचा 'पण' तरी हवा आहे कशाला ? 'पण' जिकण्याकरितां जर कांहीं प्रयत्न करायचा नाही, मुलांनीं कांहीं हातपाय हालवावयाचे नाहीत, तर यशाची आशा तरी करायची कशाला ? अपेश नशीबाला लागलेलंच आहे. तें अपेश आपलें आपल्याला कळल्यानंतर आपण होऊनच सवतीला जाऊन सांगितलं तरी त्यांत बिघडलं कुठे ? जीं माझीं मुलं माझ्या उपयोगी पडत नाहीत, तीं मुलं तरी कसलीं ? आणखी त्यांची मी आई तरी कसली ? ”

कद्रूचा एकेक शब्द तिच्या मुलांच्या हृदयाला बाणासारखा जाऊन जखम करीत होता. एवढा विचारी शेष. पण कद्रूच्या बोलण्याच्या ओघांत तोही डळमळला. त्याचें खंबीर मन कद्रूच्या अश्रूंच्या प्रवाहांत वाहून जाणार कीं काय, असें त्याला स्वतःलाच वाटल्याखेरीज राहिलें नाही.

प्रकरण तिसरें

सत्याला, पावित्र्याला, पुण्याईला सदैव बिलगून असणारं त्याचं मन स्वस्थान सोडणार काय, असा त्यानें स्वतःलाच प्रश्न केला. बाकीच्या मुलांची त्रेधा विचारावयालाच नको होती. कर्कोटकाला मनस्वी संताप आला होता. शेषाला यावेळीं खाऊं कीं गिळूं असें त्याला होऊन गेले होते. तो कांहीं तरी शेषाला भयंकर टोंचून बोलण्याच्या विचारांत होता. पण त्याच्या मुखांतून शब्दच फुटणें कठीण झालें होतें.

आपल्या अश्रूंनीं शेषाचें मन द्रवत नाहीं हें पाहिल्यावर कद्रूही कुंठित झाली. त्याच्या खंबीर मनाचा अचंबा वाटूं लागला. खरें म्हटलें तर तिला खरा पाठिंबा शेषाचाच पाहिजे होता. इतरांपेक्षां शेषाचा भंरंवसा तिला अधिक वाटत होता. कद्रूच्या हजार मुलांत जें पाणी चमकत नव्हतें तें शेषांत होतें. आणि खरें पाहिलें तर शेष होताही तसाच. तो करारी-विचारी-ग्रांत-खंबीर मनाचा, निघड्या छातीचा, आणि एकादी गोष्ट एकदां करतो म्हटल्यावर स्वतःवर ब्रह्माड कोसळलें तरी कार्याकरितां पुढें टाकलेलें पाऊल प्राणांतीही परत न घेणारा असा तो एकटा एकच असल्यामुळें त्यावर कद्रू सर्वस्वी अवलंबून कां राहाणार नाहीं ? विनतेच्या गरुडाजवळ उभा राहिला असतां त्यांतल्यात्यांत कद्रूच्या मनाला समाधान देणारा तिच्या हजार पुत्रांत शेषच काय तो एक. असें असल्यामुळें 'पण' लावतांना, व लावल्यावरही आपण शेषाच्या सहाय्यानें अमुक अमुक करूं करूं असा तिला पूर्ण विश्वास वाटत होता. म्हणून तिनें आपलें मनोगत अगोदर मोठ्या प्रेमानें, हौसेनें, आनंदानें शेषाला बोलावून सांगितलें. तिची कल्पना शेषाला आपलें मनोगत कळले कीं तो हर्षातिरेकानें नाचूं लागेल, आईच्या कल्पकतेबद्दल घन्यवाद गाईल. हें तिला प्रत्यक्ष पहावयाचें होतें. त्या अनुपम सौख्याचा आस्वाद तिला ध्यावयाची इच्छा होती. ती त्याकरितां किती उत्कंठित होती. पण—

शेषानें तिची मनिषा कांहीं येतें न येतें तोंच तिला धुडकावून दिलें. कद्रूचें सारे मनोरथ शेषानें एका शब्दाच्या फटकाऱ्यानें मातीला मिळविले !

मातृसेवा

आपली लाडीगोडी उपयोगी पडली नाही. राग वांया गेला. रडण्याच्या कांगावखोरपणाचीही शेषापुढे डाळ शिजली नाही, असे पाहिल्यावर कद्रू खरीच चिडली. ती वाटेल त्याच्यावर मनसोक्त तोंड सोडू लागली. रागाच्या भरांत हव्या त्या शिव्याशाप तिची जीभ उच्चारुं लागली. संतापाच्या आवेशांत आपण फीणाबद्दल काय बोलतो याचें तिला मुळीच भान राहिलें नाही. स्वार्थलोलूपांचें असेच असतें. स्वतःच्या कर्तव्याच्या—सुखाच्या—चैनीच्या आड कोणीही आलेलें त्याला खपत नाही. मग आपल्या स्वार्थाच्या आड येणारा वाप असो, भाऊ असो, किंवा पुत्र असो त्याची पर्वा त्या स्वार्थलोलुपाला मुळीच नसते. आड येणाऱ्या कोणाही व्यक्तीवर तो कठोर प्रहार खुशाल करित सुटतो. तसेच त्यावेळीं कद्रूचें झालें. आतांपर्यंत मुलांचीं मनं वळविण्यासाठीं साम, दाम, भेद सर्व करून पाहिलें. दंडाचा प्रकार व्हावयाचा होता तो संतापाच्या रूपानें अमलांत आणावयाचा, असें कद्रूनें निश्चित केलें आणि ती बोलू लागली:—

“ काय, एकाचीही वाचा वदत नाही ना ? देखतां डोळां मी परतंत्र व्हावं, पारतंत्र्याचें जिणं तुम्हां सगळ्यांनीं आपखुषीनें ओढवून घ्यावं, असंच अजून तुम्हांला वाटतं काय ? अरेरे ! कशाला तुम्हीं जन्माला आलां तरी ? आतांपर्यंत मी पाहिलं. सर्व तऱ्हेनें समजावून दिलं. तुमचं भवितव्य तुमच्या पुढे उभं केलं तरी त्याबद्दल रतीमान तुम्हां कोणाला कांहीं वाटत नाही. झाली माझ्या मुलांची पारख ! जगानं ती कशाला आणखी निराळी करायला पाहिजे ? जग तुम्हांला पाहून कपाळाला आंठ्या घालतं, नाक मुरडतं, तिरस्कार दाखवितं तेंच बरोबर आहे ? ज्यांना राग नाही, त्वेष नाही, घाडस नाही, ते जिवंत असून नसून मी सारखेच समजते ! या क्षणापासून तुम्ही माझी मुलं नाहीतच असं मानते. होती तीं मेळीं असं समजते ! आईचं न ऐकणाऱ्या मुलांचं कल्याण कसं होणार ? आईच्या जळजळीत शापानं मुलांचें कर्षी चांगलं होत असतं ? मला वाटतं, तुमच्या प्राणांचा बळी घेण्याकरितां सत्रच आरंभिलं तर तुम्हीं निमुटपणें त्यांत जाऊन प्राणांण कराल. ज्यांना आईच्या सुखाच्या आशिर्वादाचा पाठिंबा नाही, ज्यांच्या

प्रकरण तिसरें

हातून कोणतीही आत्मतेज दाखविणारी कोणतीही कृति कधी आचरिली नाही, त्यांना पटापट प्राणार्पण करावें लागलें तर त्यांत नवल कसलें ? असं कधी तरी होणार, अशीच मला एकेक स्वप्न पडूं लागली आहेत. आणि प्रत्यक्ष तसं झालं, तरी त्याला कद्रू काय करणार ? तिळा काय वाटणार ?...”

कद्रू जरा वेळ थांबली. तिच्या मुखांतून एकसारख्या अग्नीच्या स्फुलि-गाप्रमाणे शब्द बाहेर पडत होते. ते शब्द ऐकणाऱ्याच्या शरीरांचा आणि मनाचा भडका करीतच होते. पण प्रत्यक्ष कद्रूला त्या शब्दांनीं कमी क्लेश होत होते असें थोडेंच आहे ? त्वेषाच्या भरांत ती मुलांना जळजळीत शाप द्यावयाला प्रवृत्त झाली. नव्हे देऊनही गेली. तिच्या मुखांतून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष शापवाणी निघूनही गेली. ती ऐकून सर्व मुलांच्या अंगांचा थरकांप झाला. आतांच आपल्यावर अशनिपात होतो आहे, असें त्यांना वाटलें.

कद्रूचा राग शांत न होतां, उलट वाढतच चालला होता. ती बसल्या जागेवरून उठली. सर्व मुलांकडे गरगरगर डोळे फिरवून तिनें पाहिलें आणि म्हणाली:—“ बस पुरे ! यापुढें तुमचा अंत पाहाण्याची मला आवश्यकता नाही ! तुम्हीं काहीं केलें नाही, तरी मला त्याची पर्वा नाही. ज्या कोणाला आपल्या आईला साह्य द्यायचं असेल, त्यांनीं माझ्याकडे यावं. कुणालाही यायचं नसेल तर त्यालाही माझी हरकत नाही. ‘पण’ मी लावला आहे आणि तो जिंकण्यासाठीं प्राणांत होईपर्यंत मीच प्रयत्न करीत राहाणार ! उघड्या डोळ्यांनीं मी माझे प्राण कधीही जाऊं देणार नाही. उद्यां मी ‘पण’ जिंकला तर विनता माझी दासी होतेच आहे. तिचीं मुलेंही दास होतील. जें मला साह्य देतील त्यांना सौख्याचा वांटा आपोआप मिळेल. पण मी जर जिंकलें गेलें तर आपणां सर्वासुद्धां मला सवतीची सेवाचकरी करावी लागणार आहे, हें मात्र विसरूं नका म्हणजे झालें !” इतकें बजावून बजावून सांगून दणदण हातपाय आपटीत, दांत करकर चावीत डोळे गरगर फिरवीत कद्रू तिथून निघून गेली.

मातृसेवा

किती वेळ तरी कद्रू गेली त्या दिशेकडे तिची मुलें पहात राहिलीं.

शेष खालीं मान घालून उगाच उभा होता. कद्रूच्या वर्तनाचा त्याच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला होता. झाल्या प्रकाराबद्दल त्याला अत्यंत वाईट वाटत होतें. झालें हें व्हावयाला नको होतें. यांत कोणाचें हित नाहीं, कल्याण नाहीं. अंतीं सर्वस्वनाश आहे, असें त्याला भाविकालचें भेसूर चित्र स्वच्छ दिसत होतें. आईला ही बुद्धि कुठून सुचली ? त्या भरीला ती कां पडली ? हे प्रश्न त्याला डिवचूं लागलें होते !

प्रथम कद्रूनें जेव्हां मोठ्या हौसेनें, आनंदानें सर्व मुलांना बोलावून आणिलें, जेव्हां तिनें आपल्या मुलांना कुरवाळून, गोंजारून, एकेक गोष्ट सांगावयाला आरंभ केला होता, त्या वेळीं त्याचा शेवट असा होईल असें कोणालाच वाटलें नव्हतें. कद्रूला तर ती कल्पनाच नव्हती. रोजच्या-प्रमाणें आई जेवाखायला हांका मारते आहे, लडीवाळपणानें बोलत बसावयाला बोलावते आहे, अशीच सगळ्यांची समजूत. म्हणून प्रत्येक-जण नित्याप्रमाणें कोणी आईच्या अंकावर लोळूं लागला. कोणी तिच्या पाठीशीं बिलगूं लागला. कोणी हाताळा घरून अगोदर खायला दे म्हणून हट्टानें उठवूं लागला. असें मायलेकरांच्या निर्मळ प्रेमाचें तें पहिलें दृश्य अत्यंत गोड नितांत सुंदर, अनुपम मधूर, असें होतें. त्याच दृश्याला शेवटीं अशी विद्रुपता प्राप्त झाली ! क्षणाक्षणाळा सृष्टि आपलें स्वरूप पालटतें त्या प्रमाणेंच हें झालें. तेथे असलेल्या एकाही व्यक्तीच्या मनांत या वेळीं आनंद, उत्साह किंवा सौख्य यांचा लवळेश उरला नव्हता. प्रत्येकाच्या मनांत निरनिराळ्या विचाराविकारांचें नुसतें काहूर माजून राहिलें होतें. मध्यें थोडा स्तिमिततेचा काळ गेला. आतां पुष्कळजण भानावर आले. आपण कोठें आहोंत, कशा परिस्थितीत आहोंत, क्षणापूर्वीं झालें आहे काय, याची कांहीं थोळ्यांना जाणीव आली. कर्कोटकानें आपलें मन सांवरलें. आतां त्याचें लक्ष भूमीकडे पहात स्तब्ध असलेल्या शेषाकडे गेलें. त्याच्या संतापानें फिरून उसळी घेतली आणि तो चवताळून शेषाकडे आरडत ओरडत गेला. त्यांचे भाऊही त्याच्याप्रमाणेंच किंचाळत शेषासमोवार जमा झाले.

प्रकरण तिसरें

पुन्हां गळबल्याला प्रारंभ झाला. सर्वानुमते ठरलें कीं, आईला दुःख दिलें शेषानें. आईला रडायला लावलें शेषानें आणि आपणां सर्वाना आईचे शिव्याशाप ध्यावे लागले ते या शेषामुळेच ! भग त्यांना चव आल्याखेरीज कसा राहणार ? भग ते आपल्या बंधुत्वाचें नातें कसें शिल्लक ठेवणार ?

“ काय हें केलंस ? तुझ्यामुळे हें सर्व झालें ? बोल कां केलंस ? ” खवळून जाऊन कर्कोटकानें शेषाला विचारलें.

शेषानें एकदां मान वर करून कर्कोटकाकडे पाहिलें. उत्तर मुळींच दिलें नाहीं.

“ कां ? उत्तर कां नाहीं ? आतां बोलत कां नाहींस ? ” पुन्हां पहिल्या इतक्याच रागानें कर्कोटकानें प्रश्न केला.

“ काय बोलूं ? ”

“ काय बोलूं ? आईला दुःखाच्या डागण्या कां दिल्यास ? आईचे शिव्याशाप कां घेतलेस ? आम्हांलाही ध्यावयाला लावलेस ? ”

“ तो सारा भवितव्यतेचा खेळ आहे ! ”

“ म्हणजे तूं कांहींच केलें नाहींस वाटत ! अरे वाः रे वाः ! आम्हीं तुला विचारी समजतो. विद्वान् समजतो. ज्ञानी मानतो. म्हणूनच अखेरपर्यंत स्तब्ध राहिलों. ”

“ तें फार चांगलें केलत ! ” शांतपणानें शेष म्हणाला.

“ झालें हें चांगलें झालें असं तुझें म्हणणं ! वाः ! ” शेषाच्या शांतपणानें कर्कोटक अधिक खवळला. “ तूं आम्हांला एकच सांग, आईला तूं साह्य देणार कां नाहीं ? ” तरीही शेष कांहींच बोलला नाहीं.

“ काय ? आईला तूं श्रेष्ठ मानीत नाहींस ? ”

“ हें सांगण्याची आवश्यकता काय ? ”

“ आईच्या शिव्या तुझ्यामुळेच आम्हांला मिळाल्या. त्या आम्हीं काय म्हणून ध्याव्यात ? ” कोणी एका भावानें मध्येच, टांचा उंच करून, मान वर करून ओरडून विचारलें.

मातृसेवा

“ आईच्या शिव्या मुलांना ओव्यासारख्या असतात. त्या कधी त्यांना शापत नाहीत ! ”

“ तें तुम्हें ब्रह्मज्ञान नको आहे आतां आम्हांला ? ” कर्कोटक लगट करीत कर्कश आवाजांत बोलूं लागला. “ आईच्या शिव्याशापानें आम्हीं दग्ध होऊं अशी आम्हांला धास्ती वाटूं लागली आहे. तेव्हां ती सांगेल त्याप्रमाणें आम्हांला वागलेंच पाहिजे आणि तुलाही वागलेंच पाहिजे. बोल, काय करणार ? ”

“ कर्कोटका, आईच्या नुसत्या शिव्यांनीं खरोखरच कांहीं होणार नसलें तरी, ज्याकरितां वैतागून आईनें शिव्याशाप दिले आहेत, तें कृत्य आपण करावयाचा अवकाश, कीं त्याचा परिणाम मात्र आपण सर्व दग्ध होण्यांत होणार, यांत मुळींच शंका नाही ! ”

“ तर काय आईसुद्धां सर्वांनीं परावलंबी-दास-व्हावयाचें ? ”

“ पण आज तरी तशी स्थिति नाही कुठें ? विनतामाता आणि गरुड-अरुण यांनीं आपल्या गुणांनीं, तेजानें, वागणुकीनें आम्हांला अंकित करून टाकलेलेच आहे. विनतामातेच्या वारणांत असं अमृत आहे, गरुडाच्या आणि अरुणाच्या सहवासांत अशी अनुभवेय माधुरी आहे, त्याचें वर्णन मी कशाला करूं ? त्याचा अनुभव तुम्हांला नाही असं नाही. त्या त्यांच्या देवतुल्य गुणांनीं त्यांनीं आम्हांला जन्मतःच विकत घेतलेलें आहे. मग आम्हीं आणखी त्यांच्या अंकित तें काय निराळें व्हावयाचें ? ”

“ पण तेंच आपल्या आईला नको आहे. तेंच शल्य आईला बोंचत आहे. आहे या स्थितिची आईला खंती वाटते. आपल्याला लाज वाटायला पाहिजे. ज्यांनीं आम्हांला गुणांनीं अंकित करून ठेवलें आहे, त्यांना कसेही करून, शक्तीनें, युक्तीनें आपलें अंकित करावयाचें, हा आईचा मनोदय. त्यांत वाईट काय आहे ? त्यांतच श्रेष्ठतेचं लक्षण सामावलें आहे. म्हणून आईचं म्हणणं बरोबर आहे. आणि ती म्हणते तसं झालंच पाहिजे. गुणांचा आणि तेजाचा टेंभा आमच्यापुढें बोणी मिरवायला नको आहे. अशा घमेंडखोरांचा नक्षा आई म्हणते त्याप्रमाणें करून उतरलाच पाहिजे. ”

प्रकरण तिसरें

ककोटक आणि त्याच्याबरोबर आणखी कित्येकजण एकच गलगा करून बोलत होते. त्यांच्यांत यावेळीं एक प्रकारची उन्मदावस्था आली होती. गरुड अरुण आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ आहेत. मनोमन आपल्यालामुद्धां हें पटलें आहे. याची जाणीव त्यांना होती. पण अशांच्या तरी आपण अंकित कां असावें ? त्यांना आपण अंकित कां ठेऊं नये ? त्यांतच खरा पुरुषार्थ आहे, अशा कल्पनेचा उदय कद्रूच्या पुन्हां पुन्हां बोलण्यानें त्यांच्यांत झाला होता. तेव्हां शेषाचें बोलणें त्यांना पटावें कसें ? केवळ आईकरितांच नव्हे, तर स्वतःच्या भावी सौख्याकरितां आपण आईला साह्य दिलें पाहिजे, अशी हळूहळू इतर मंडळींची कल्पना निश्चित होऊं लागली होती.

ककोटकांनै कांहीं एक मनार्शीं निश्चय केला आणि तो बोलूं लागला:—
“ वडिल बंधु या नात्यांनै आम्हीं आतांपर्यंत तुला मानीत आलों. तुझें ऐकत आलों. पण इतउत्तर आम्हीं तुला मानणार नाहीं. तुला विचारावयाचें कारण नाहीं. तूं सावत्र आईच्या आणि सावत्र भावांच्या अंकित राहावयाला तयार असशील, त्यांची सेवाचाकरी करण्यांत भूषण मानीत असशील. पण आम्हांला तसं मानण्याचें आणि करण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं. तूं तुझें सौख्य पहा किंवा नको पाहूं. तूं त्यांना दास्य करावयाला लाव किंवा नको लावूं. तुझ्याशीं आम्हीं संवघ ठेऊं इच्छित नाहीं. अल्प श्रमानं मिळणाऱ्या सौख्याला आम्हीं लाथाडणार नाहीं. तो मूर्खपणा आम्हीं करणार नाहीं. आपल्यापेक्षांही श्रेष्ठ असतील त्यांना आपलें दास्य करावयाला लावायचें ही कल्पना महत्वाकांक्षेशिवाय सुचत नसतें. आणि ज्याला अशी महत्वाकांक्षा नाहीं तो मनुष्य तरी कसला ? तूं आपला मार्ग पहा. आम्हीं आमचा मार्ग चोखाळतो. आईचा आनंद आणि स्वतःचें सौख्य या पलीकडे पाहाण्याची आम्हांला आवश्यकताच नाहीं ! नसत्या भीतीला आम्हीं आतां भीक घालणार नाहीं. किंवा काल्पनिक भावी चिरंतन सुखाच्या लालसेनं आज चालून येणाऱ्या सौख्याला दूरही आम्हीं झुगारून देणार नाहीं ! ”

मातृसेवा

इतकें बोलून तो स्तब्ध राहिला. शेषाकडून कांहीं उत्तर मिळतें कीं काय हें पाहण्याकरितां त्याकडे तीव्र दृष्टिक्षेप केला. शेषाच्या मुद्रेवर कोणतांच विकार कर्कोटकाला दिसून आला नाहीं त्यामुळें तशाही स्थितीत कर्कोटकाला खजील झाल्यासारखें झालें. पण त्यानें तिकडे तितकें लक्ष पुरविलें नाहीं. त्याचें मन आतां निराळ्याच विचारांनीं भरून गेलें होतें. शेष बोलत नाहीं असें पाहून कर्कोटकानें आपल्या इतर बंधुघर्गाकडे दृष्टि वळविली. त्यांना उद्देशून तो म्हणाला, “ बंधूनों, शेष आपल्यांत मिसळत नाहीं. त्याला मातृसेवा आणि स्वसुख नको आहे. त्याला इथेंच बसूं द्या. आपण आपल्या मातेची सेवा करूं आणि मिळणाऱ्या सुखाचा स्वीकार करूं चला ! म्हणजे आपल्याला आईचे शिव्याशाप बाघण्याची मुळीच भीति राहणार नाहीं ! शेषदादा, तुमचा आमचा ऋणानुबंध इथेंच सरता झाला असें समजूं या. त्याबरोबर हेही लक्षांत ठेवा, उद्यां आईनें पण जिकल्यावर आम्ही सर्व ज्या ज्या श्रेष्ठ सुखाचा अनुभव घेऊं, त्यांत आयता भाऊबंदकीचा भाग घ्यावयाला येऊं नका म्हणजे झालं ! ” कर्कोटक इतकें बोलून विकट हंसला. इतरांतही तसाच हास्याचा ध्वनि उत्पन्न झाला.

शेष अधिकच खिन्न झाला.

“ जाऊं ना आम्ही ? ” निघून जातांना कर्कोटकानें मुद्दाम खवचटपणानें शेषाला विचारलें.

शेष पुटपुटला, “ हें विचारण्याचं तरी कारण काय आतां ? ”

“ चला रे चला, स्वतंत्र कोठें तरी बसून आईला उद्यां साह्य काय करावयाचं ? कसं करायचं आईचा ‘ पण ’ सिद्धिला जाण्याकरितां कोणकोणत्या युक्त्या प्रयुक्त्या योजावयाच्या, याबद्दल शांतपणानें विचार करावयाला लागूं या ! ” कर्कोटकानें आपल्या इतर भावांना उद्देशून म्हटलें, आणि तो चालावयाला लागला.

तो चालावयाला लागला, तसा त्याच्या मागून एकेक जाऊं लागले. जातांना एकदां शेषाकडे पहावें, पुढें जाणाऱ्या कर्कोटकाकडे पहावें आणि चालूं लागावें असें प्रत्येकाचें चालूं होतें !

प्रकरण चवथें

असें होतां होतां अल्पावकाशांतच एकामागून एक सर्वजण चालते झाले. एकटा शेष तेथें राहिला !

शेषानें पुन्हां एकदां मान वर करून पाहिलें. त्याला कोणीही तेथें दिसलें नाहीं. त्यानें 'भीषण भवितव्यता !' असें कांहींसें पुटपुटून कपाळाला हात लावला !

त्यावेळीं शेषाच्या मनांत काय विचार चालले असतील, हे कोणाला उलगडून सांगतां येईल काय ? तो आपल्या आईविषयीं, कर्कोटकादि भावांविषयीं, विनतेविषयीं, गरूड-अरुणाविषयीं विचार करित असेल कीं, त्याच्या विचाराची सृष्टि निराळीच असेल ?—कोणाला हे सांगतां येणार ?

प्रकरण चवथें

-- दुदैव पाठीमागून लगट करून येत असतें पण तें आपल्या पावलांची चाहुल ज्याच्यावर त्याला झडप घालावयाची अमते त्याला मुळींच लागूं देत नसतें असे म्हणतात त्या पैकीं तर प्रकार नव्हता ?

रुद्र संपून पंचपंच उषःकाल प्राप्त झाला. अंधःकाराच्या साम्राज्यांत नष्ट झालेलें विश्ववैभव हळू हळू ठिकाणच्या ठिकाणीं दृग्गोचर होऊं लागलें. शीतल मंद वायु प्राणिमात्रास हलकेच मधुर स्पर्श करून जाग आणून 'उठा, जागे व्हा, प्रातःकर्म उरका. उगवत्या ईश्वराला भक्ति-भावानें वंदन करा आणि जीवनकलहांतल्या आपल्यावरील भूमिकेचें यथा-तथ्य कार्य करावयाला लाग' असें सुचविण्याकरितां चट्टकडे हिंडूं लागला. ऋषीमुनीजन नित्याच्या वेळींच उठून सरितेच्या पवित्र जलांत स्नान करून शुचिर्भूत होऊन संध्यादि कर्मांत केव्हांच गढून गेले होते. वेदमन्त्रादिकांचे ध्वनि कानावर पडून मनाला अयुच्च सुखाच्या मार्गाची दिशा आपल्याला समजत आहे असें वाटत होतें. त्या दिव्य उच्चतम ध्वनीला नवजीवन प्राप्त झालेल्या द्विजकुलांचा मन्त्रोच्चारार्हतकाच गूढ, आल्हादकारी किल-बिलाट सांथ देत होता !

पूर्वा हंसू लागली. विश्व उजळूं लागलें. हंसू लागलें. प्रकाशाचा एकेक किरण रात्री आकाशांत स्वैर संचारणाऱ्या तारकांची त्रेधा उडवून देऊं लागला. त्या विचाऱ्या लाजून, भिऊन आकाशाच्या निळ्या पडद्याआड पटपट दड्डू लागल्या. प्रतिक्षणीं रजनीराज्ञीचें साम्राज्य सर्लें. सूर्यप्रभेनें तिचें साम्राज्य हिरावून घेतलें. तिला 'पणां'त जिंकलें आणि आपली सेवाचाकरी करावयाला आपल्या अंतर्गृहांत तिची रवानगी करून दिली, असें भासू लागलें.

रजनीराज्ञी आणि सूर्यप्रभा यांनीं कसला पण लावला होता काय ? विश्वांत नवचैतन्य संचरलें. भगवान् सहस्ररश्मी उदयाचलीं आले. विश्वांनें विनम्रभावानें त्याचें सुस्वागत केलें. ऋषीमुनींनीं भक्तिनें त्याला अर्घ्यें दिलीं.

प्रकरण चवथें

कुलस्त्रियांनींही सडासंमार्जन करून, पवित्र जलाचे कलश भरून आणून स्नानें आटोपून गृहकार्याला लागण्यापूर्वी तुळशीला, देवदेवतांना, उगवत्या नारायणाला नमस्कार केले.

हाच नित्यक्रम भगवान् कश्यपमहामुनींच्या आश्रमांत आजही चाळूं होता. योग्य वेळीं विनता जागृत झाली. कद्रूही अंथरुणांतून बाहेर आली होती. आश्रमाच्या आंतबाहेरची झाडलोट, सडासंमार्जन, गाईंचें दूध काढणें, इत्यादि गोष्टी, ठरलेल्या मंडळींनीं विनचूक करायला सुरुवात केली.

कद्रूचें मन आज विशेष उत्तेजित होतें. तिला रात्री घड निद्रा तरी लागली होती कीं नाहीं कोण जाणे ! ती आज हातचीं काभें इतक्या भर-भर, इतकीं व्यवस्थीत करीत होती कीं, त्याबद्दल तिचें तिलाच मधून मधून आश्चर्य वाटत होतें. आजचा सूर्यनारायण तिला नवा वाटला. तुळशीमातेला व सूर्यनारायणाला नमस्कार करतांना, तिची क्षणमात्र दृष्टि स्थिर झाली. सूर्यकिरणांनीं अमोल रंगाच्या स्नानानें तिला नटविलें आहे असें तिला वाटलें. सूर्यनारायणानें आज तुझ्या आयुष्यांतला क्रांतीचा दिवस आहे, असें हंसत सांगितल्याचा कद्रूला स्पष्ट भास झाला. कद्रूचें सर्वांग रोमांचित झालें ! तिनें पुन्हां नमस्कार केला. कद्रूला प्रत्येक वस्तु-जात निरनिराळ्या स्वरूपांत—निराळ्या मनोधर्माचीं दिसूं लागली होती.

आपलीं सर्व गृहकृत्यें आटोपतात केव्हां आणि विनतेसह आपण समुद्रकाठी उच्चैश्रव्याला पहावयास जातो केव्हां असें कद्रूला होऊन गेलें होतें. त्यांत उगवत्या नारायणानें हंसून तिला तिच्या वैभवाची ग्वाही दिलेली. मग तिच्या उसळत्या उल्हासाच्या उर्मीला पारावार कुठून राहाणार ? तिला भरंवशानें वाटत होतें, आज आपला राजयोग आहे. तिचें पाहणें, तिचें बोलणें, तिचें चालणें त्या कल्पनेला अनुसरून होत होतें. ती आपल्याशींच अर्धस्फुट हंसे. पुन्हां गंभीर होई. आपलें खरें अंतरंग पटकन् कोणाला ओळखूं नये, मोठ्यांचें अंतरंग असे झटकन् कोणाला कळतां उपयोगाचे नसतें. हृदयांत कितीही कठोरता असली, एकाद्याला नमविण्याची, त्याचे हालहाल करण्याची, त्याला रसातळाला पोंचविण्याची

मातृसेवा

कितीही अनावर इच्छा झालेली असली, तर बाहेर त्याचा मागमूसही कोणाला लागतां कामा नये. बाहेरचा देखावा सदा अकृत्रिम. सारखें हंसतमुख, वाणीच्या ठिकाणीं अमृत—मधुरता, वर्तनांत नितांत शालीनता, दाखवितां आली पाहिजे. दुसऱ्यावर जे सत्ता चालवितात, त्यांच्याकडून उत्तमोत्तम म्हणून आपलें करावयाचें तें करतात, त्यांचें हें असेंच असतें. असें कद्रूच्या कल्पनादासी आतांपासूनच तिला पटवूं लागल्या. त्या बरोबर तिला आपली दिनचर्या चालवितांना जड जावूं लागलें. संवर्षांत कधींच नसलेल्या गोष्टी संवर्षांत आहेत असें दाखवावयाचें म्हणजे तें अत्यंत कठीण असतें. आपली कुठें केव्हां फजीती होतें कीं काय, इच्छा नसतांना आपलें वर्तन वागण्याच्या नवखेपणामुळें कुठें चुकून आपलें खरें अंतरंग अकार्णिक इतरांना कळून चुकतें कीं काय, अशी एकसारखी कद्रूला भीति वाटत होती. आणि म्हणून ती अतिशय जपून, विचार पूर्वक प्रत्येक हालचाल करित होती. तिनें आज ज्या वैभवाची आकांक्षा घेरिली होती, आणि कां कोण जाणें तिला तें आज प्राप्त होणार हें भ्रं-वशानें वाटत होतें, त्याकरितां तिनें ईश्वराराधना कितपत केली होती, ईश्वराच्या वरदहस्तावर ती कितपत भरवसून होती, हें कांहीं सांगतां येण्या-सारखें नव्हतें. परंतु दैवाला तिनें चांगलेंच वेठीला धरलें होतें. त्यामुळें जिथें तिथें, ज्या त्या ठिकाणीं, ज्याच्या त्याच्याकडून तिला ऐकावयाला मिळत होतें, “तुझा विजय होणार. तूं सवतीशीं लावलेला ‘पण’ जिंकणार ! सरळ मार्गानें जिंकशील, वांकड्या मार्गानें जिंकशील, विश्वासानें किंवा कपटानें जिंकशील, पण जिंकशील.” असा दैवानें तिला हात दिल्यावर काय हो !

कद्रू सपक्षप कामें उरकण्यांत गेढली होती. इतक्यांत कर्कोटकादि तिच्या कांहीं मुलांनीं भीतभीत तिच्याजवळ येऊन तिला साष्टांग प्रणिपात केला. आई आपल्याला काय बोलते ? आपला प्रणिपात तरी स्वीकारते कीं नाहीं, कीं तशीच लायेनें झुगारून देते, याविषयीं त्यांच्या पोटांत भीति होती. कद्रूच्या मनांत कालच्या कोणत्याही गोष्टी आतां—या वेळीं

प्रकरण चवथें

मुळींच शिल्लक राहिल्या नव्हत्या. आपल्यापुढें साष्टांग प्रणिपात करणाऱ्या आपल्या मुलांकडे तिची दृष्टि गेली. तिच्या मुखावर वसलतेचें हास्य चमकलें. प्रेमळ स्वरांत त्यांना उठा म्हणून सांगितलें. आईचा स्वर कालच्या रागाचा नाहीं, असें कळतांच कर्कोटक प्रभृतींना अतिशय आनंद झाला. त्यांची भीति कोठच्या कोठें पळाली. ते ताडकन् उठून समोर उभे राहिले. त्यांनीं कद्रपुढें हात जोडले आणि उत्तेजक स्वरांनं म्हणाले—

“ आईची आज्ञा ऐकावयाला आम्हीं आलों आहोंत ? ”

कद्रनं त्यांना त्यांचा प्रश्न ऐकून एकवार आपादमस्तक न्याहाळलें.

“ आईनं आम्हांला कोणतीही आज्ञा करावी, तिचें प्रतिपालन करप्यास आम्हीं कधींही मार्गे भेणार नाहीं ! ” पुन्हां कर्कोटक बोलला.

“ शेष कुठें आहे ? ” डोळे किंचित् आकुंचित करून, कपाळाला आंठया घालून, भिवया चढवून किंचित् तिरस्कारानें तिनें विचारलें.

“ त्याला एकट्यालाच आम्हीं सोडून दिलं. एकटाच कुठें तरी भटकतो आहे. ” तिच्या प्रश्नाला उत्तर मिळालें.

“ गरुडाची किंवा अरुणाची आणि तुम्हांपैकी कोणाची गांठ पडली होती काय ? ”

कद्रनं दुसरा प्रश्न टाकला. प्रश्न अत्यंत धूर्तपणानें विचारला होता. त्या प्रश्नातली खोंच कर्कोटकाच्या ध्यानांत यावयाला उशीर लागला नाहीं. त्यानें नकारार्थी मान हलवीत चटकन् सांगितलें. “ छे: छे: कालपासून आम्हीं त्याला किंवा तो आम्हांला भेटलोंच नाहीं. त्यानें आम्हांला एक दोन वेळां शोधण्याचें कळलें पण आम्हीं त्याच्या दृष्टीस पडण्याचेंच टाळलें. रात्रीं रात्रभर आम्हीं सर्वजण विचारच करीत बसलों होतो. अशा महत्त्वाच्या वेळेला त्याला कशाला आणखी भेटा म्हटलें. त्यानें गांठलें कीं संपलेंच. बोलतां यायचें नाहीं, विचारविनिमय करतां यायचा नाहीं कीं काहीं नाहीं. म्हणून विचार केला आणि त्या दोघांना अजीबात टाळलें. ”

“ तें योग्य झालें ! ” कद्र संतोष व्यक्त करीत अर्धवट पुटपुटली.

“ बरं, आई, काय आज्ञा करणार ती करतेस ना ? म्हणजे त्याप्रमाणें

मातृसेवा

आम्हांला वागायला बरें. आम्हीं रात्रभर विचार केला, तरी आम्हांला कांहींच युक्ति सुचली नाहीं. नाहीं तर आमची मनीषा होती की आपणच आपल्या शहाणपणानं कार्यसिद्धी करावयाची आणि आईचे धन्यवाद घ्यावयाचे. पण तें जुळेनाच !”

“ तें शेषानें खात्रीनें केले असतें !” कद्रू मनाशींच म्हणाली. नंतर कर्कोटकाला उद्देशून ती म्हणाली, “ बरं, गरुडाची आणि शेषाची तरी भेट झाली काय ?”

“ तें कांहीं कळलें नाहीं. पण तसा संभव नव्हता. आणि समजा त्या दोघांची भेट झाली असली तरी काय होणार आहे ? शेष त्याला कांहीं एक सांगणार नाहीं. त्याला तें सांगतांच येणार नाहीं. शिवाय सांगण्याचें प्रयोजन तरी काय ? त्यांतून सांगितलें असलें तरी गरुड आपलें काय करणार ? तो आपल्या आईला परावृत करूं शकत नाहीं. आई त्याचें ऐकणार नाहीं. जें काय व्हायचं तें होतंच आहे. ” कर्कोटक म्हणाला.

“ खरं आहे तुझं म्हणणं. तूं म्हणतोस तसंच असेल. कांहीं झालें, तरी आमचं आतां कांहीं वांकडं कुणाच्या हातून व्हायचं नाहीं. तुम्हीं कोणी शेषाच्या वेळ्या नाहीं लागला नाहींत, हें फार चांगलं झालं. माझी पण तीच कल्पना होती. म्हणून मी निश्चित होतें. मीं करतें आहे, हें कांहीं माझ्या एकटीकरितांच कांहीं करीत नाहीं. त्यांत तुमच्या वैभवाना भाग आहेच आहे. पण असं वैभव मिळवितांना खरं खोटं पहायचं नसतें. न्यायनीति जाणायची नसते. पापपुण्याचा हिशेब ठेवावयाचा नसतो. आपण सुखी होतांना जगांत दुसऱ्यांना दुःख होईल तेव्हां काय कराव, याना आपण विचार करावयाचा नसतो; असा विचार करणारांना इच्छित सौख्याचा लाभ कधींच प्राप्त होत नसतो, हें अगोदर ध्यानांत ठेवा आणि मग माझी आज्ञा ऐकावयाला तयार आहांत, असं सांगा !”

कद्रू हें कांहीं हंसत, कांहीं गंभीर, कांहीं विनोदी अशा स्वरांत मुद्दाम म्हटलें. मुलें आपल्याकडे आली खरी, पण त्यांची तयारी तरी कितपत खंबीरीची आहे, हें पहाणें कद्रूला आवश्यक वाटलें. “ खऱ्याचं

प्रकरण चवथें

खोटं, खोत्र्याचं खरं करायचं असलं, उघळ्या डोळ्यांनी पापाचरण आचरावयाचं असलं तर त्याला तुमची तयारी आहे काय ?”

“ होय ! आहे. स्वार्थाच्या मुखाची एकदां चटक लागली म्हणजे पाप-पुण्य पाहण्याची प्राण्याला गरजच राहात नाही. त्यांत आईची आज्ञा. त्यांतल्यात्यांत आणखी आमच्या स्वतःच्या मुखाची लालसा. तेव्हां आमच्या-पुढं तो प्रश्नच उपस्थित होत नाही. तसा प्रश्न शेषासमोर आला, तो बाजूला निसटला. आम्हांला ऐहिक ऐश्वर्य मनसोक्त उपभोगायचं आहे. तेव्हां अशा स्थितीत आम्हांला शेषाचे विचार कसे मान्य होणार ? त्याला तसाच सोडून देऊन आम्ही सर्व एक झालों. विचार केला. तुला येऊन मिळालों. आतां आई जें सांगेल तें कर्तव्य, आई उपदेशील तो धर्म, आई म्हणेल ती आमची न्यायनीति ! सत्याचं असत्य वा असत्याचं सत्य करावयाला सांगितलंस तरी तें करण्यांत आम्ही अनमान मुळींच करणार नाही. ”

कर्कोटक बोलत असतां त्याला अनुकूल असे त्याचे इतर बंधूही मान डोलवीत होते. सर्वांची संमति कर्कोटकाच्या भाषणाला होती. कद्रूला तें पाहून ‘हायसें’ झालें. आतां तिला दुप्पट उत्साह आला. तिनें आपल्या मुलांना जवळ घेऊन प्रेमानें कुरवाळलें. “नाहीं तरी मी पुढें ‘पण’ जिकण्याकरितां काय करावं, याविषयी चिंतेतच होतें. काय करावं याविषयी माझा कोणताच निश्चय कायम झाला नव्हता आणि कसं करावं हेंही सुचत नव्हतं. आतां तुम्ही माझ्या साहाय्याला घाबलांत. मी आतां हवं तें करीन. ” कद्रू विचार करीत बोलूं लागली. “ आमच्यामध्ये ‘पण’ काय लागला आहे, हें तुम्हांला मी सांगितलेंच आहे. वस्तुस्थिति काय आहे हेंही तुम्हांला माहित आहे. ते-हां आतां असं करावयाला पाहिजे... ”

कद्रू हलकें हलकें बोलूं लागली. बोलतांना चोहोंकडे पहात-दबकत यावत-एकेक शब्द सावकाश उच्चारूं लागली. आपलें गुप्त भाषण कोणी चोरून ऐकत तर नाही ना ? आपलं रहस्य अगोदरच प्रकृती होऊन तें देनवेळीं निष्कळ व्हावयाचें आणि ‘पण’ स्वतःवरच यावयाचा असें नाही ना व्हावयाचें, अशी शंका तिला प्रत्येक शब्दोच्चाराच्या वेळीं सतावीत होती.

मातृसेवा

तिने हळूहळू बोलतां बोलतां काहीं काहीं शब्द कर्कोटकाच्या कानांतच सांगितले. त्या वेळचं अस्पष्ट पुटपुटणेही ऐकावयाला येणं दुरापास्त झालें.

कद्रूनें काय सांगावयाचें तें सांगितलें. मान्य असल्याचें त्यानें मानेनेंच सुचविलें. त्या सर्वांनीं फिरून आईला साष्टांग नमन केलें आणि आईच्या आज्ञेचें प्रत्येक अक्षर पाळण्याकरितां तिचा निरोप घेऊन ते तेथून चालते झाले. त्यांना त्वरा कराल तितकी थोडीच म्हणून कद्रूनें सांगितलें. रहस्याचा स्फोट चुकूनही होऊं देऊं नका. तसें झाल्यास माझ्याइतकी कोणी वाईट नाही, असें खडखडीत तिनें बजावण्यास कमी केलें नाही.

कर्कोटक आपल्या बंधूसहवर्तमान निघून गेल्यावर कद्रू आपली कामें उरकण्याच्या धांदलीला लागली. कामधाम संपवून आपण होऊनच विनतेकडे बोलवावयाला जावयाचें असें तिनें मनाशीं ठरविलें.

कद्रूची इकडे ही कडेकोट तयारी चालली असतांना विनतेकडे काय हवाल होती ?

रात्री निद्रेच्या स्वाधीन होईपर्यंत विनतेच्या मनांत कद्रूची झालेल्या संभाषणाबद्दल थोडी थोडी चुटपुट होती. तिनें शांत मनानें आणि प्रसन्न चित्तानें आपल्या मुलांना खाऊंजेऊं घातलें. बाहेरून येतांच त्यांची दृष्ट काढून दृष्टीचा अंगारा त्यांना लावला. त्यांचे बाहेरचे बालपराक्रम आनंदांनं ऐकले. बोलतां बोलतां चार उपदेशाच्या गोष्टी अमृताहून गोड वाणीनें सांगितल्या. त्यांचीं अंधरणें घालून देऊन त्यांना निद्रा येईपर्यंत गोड सुरांत ईश्वरभक्तीचीं सुंदर गाणीं गाईली. मुलांना सुखाची निद्रा लागल्यानंतर पतिचरण—स्मरण ईश्वराराधना यांत मनाला तल्लीन केलें. समजून न समजून, कळून न कळून झालेल्या अपराधाबद्दल ईश्वराजवळ निर्मलमनानें विनतेनें क्षमायाचना केली आणि शांतचित्त करून ती निद्रेच्या स्वाधीन झाली.

निद्रेमध्ये तिला स्वप्नें पडलीं काय ? स्वप्नांत तिला आपली भावी भेसुरता भेडसावीत होती कीं काय ? कद्रूची क्रूरता पाठीस हात धुवून लागली

प्रकरण चवथें

होती कीं काय ? कीं नित्याप्रमाणें विनतेला सुखनिद्राच मिळत होती हें सांगतां येणें कठीण होतें. संवयीप्रमाणें उषःकाली जेव्हां तिनें आपलें अंथरूण सोडलें, त्यावेळीं काल काय काय झालें होतें हें ती जवळ जवळ अगदीं विसरूनच गेली होती असें तिच्याकडे पाहाणारास वाटलें असतें. ती उठली. तिनें मुलांना उठविलें. प्रातर्विधी सारून ईश्वराघनेला त्यांना लावलें. तींही लागली. तिनें स्नान केलें. देवाला, तुळशीला, भगवान् सूर्यनारायणाला नमस्कार करावयाला तीही आली.

तिची दिनचर्या चालू असतां ती एकाद्या दिव्य देवतेप्रमाणें शोभत होती. तिच्याकडे पाहातांच नम्रतेनें मान आपोआप खाली होत होती. दिव्यतेज तिच्या मुखावर सांडत होतें. मूर्तिमंत संतुष्टता तिच्या ठायीं वास करीत असल्याचें प्रतीत होत होतें ! धन्य सती ! धन्य माता ! म्हणून उलट देवदेवतांनीं तिचे गुणानुवाद गावेत अशी तिची योग्यता ! ती देवदर्शनाला गेली, ती तुळशीला वंदन करूं लागली, ती सूर्याला नमस्कार करूं लागली, तर त्यावेळीं त्रयस्थ दृष्टीला तीं दृश्ये कांहीं निराळींच दिसत. देवदेवता उलट विनतेला नमन करीत आहेत, तुळशीमाता विनतेला वंदन करावयाला अघोर झालेली दिसत आहे; ज्या सतीच्या उदरीं गरुडासारखा तेजःपुंज, ईश्वरांश असलेला आणि अरुणासारखा आपलें सारथ्य करण्यांत प्रविण असलेला, अशीं विश्वमोलाचीं रत्नें निर्माण झालीं आहेत, त्या सतीला भगवान् सूर्यनारायणच आदरातिथ्यानें हात जोडून अभिवादन करीत आहे, अशीं दृश्ये विनतेची योग्यता माहिती असणाऱ्या दृष्टीला दिसत असत !

पण विनता आज सूर्यनारायणाला नमस्कार करावयाला आली असतां, तिच्या प्रशांत चित्ताची चलबिचल झाली ! श्रीसविता विनतेचा नमस्कार घ्यावयाला उत्सुक नव्हता काय ? तिला अभिवादन करण्याची त्याची आज तयारी नव्हती काय ? विनतेला काय दिसलें ?

सूर्यनारायणाच्या आड एक कृष्णमेघखंड आलेला होता. त्यानें त्याचे दोन भाग केलेले दृष्टीला पडत होते. त्याची त्या कृष्णमेघानें जणुं काय

मातृसेवा

मुस्कटदाबीच केली होती. सूर्यनारायणाच्या मनांतून सतीला अभिवादन करून कांहीं तरी सांगायचें होतें, सुचवावयाचें होतें, असें दिसलें. पण त्याची मुस्कटदाबी झालेली. त्याचे सतीला अभिवादन करणारे किरणही कांहीं मेघखंडांनी लपविलेले. त्याला तो काय करणार ? तें दृश्य दृष्टीला पडलें; विनतामातेच्या हृदयांत चरं झालें ! ‘ हें काय ? अशी दुर्दिनाला सुखावात कां बरें ? श्रीसविता असा अगतिक झालेला कां ? असा केवील-वाणा कां ? ’ असे प्रश्न तिच्या मनांत उभे राहिले. ती विषण्ण झाली. कालचा दिवस पुन्हां तिला आठवला. कद्रूच्या भाषणाचें स्मरण झालें. कद्रू समोर दिसूं लागली. तिचें चित्त अत्यंत व्याकुळ झालें.

सृष्टि प्रतिक्षणीं नवें रूप घेत असते. नवे खेळ खेळत असते.

कद्रू नमस्कार करावयाला आली त्यावेळीं एकही मेघ सूर्याजवळ नव्हता ! विनता नमस्कार करावयाला आली त्यावेळीं तिला सूर्याचा चमत्कार तसा दिसला !

विनता व्याकुळ झाली खरी, पण करणार काय ? खिन्नमनानें ती नित्यो-गाला लागली. कार्यांत निमग्न असतां होतां होईतों ती मनाची व्यग्रता दूर करण्याचा एकसारखा प्रयत्न मात्र करीत होती !

दोर्घांचीं गृहकृत्यें आटोपलीं. गरुडाचें आणि अरुणाचें जेवणखाण आटोपलें. आईची आज्ञा घेऊन ते बाहेर पडले.

थोड्या वेळानें नटली थटलेली कद्रू घाईघाईनें विनतेकडे आली. येतांच म्हणाली “ चळ, चळ माई—आपल्याला जायचं नाहीं का ? ”

“ कुठें ? ” वर मान करून विनतेनें उलट विचारलें. ती ईश्वरार्चित-नांत निमग्न होती. क्षणभर कद्रू कुठें चळ म्हणते याचा तिळा उमजच पडला नाहीं.

“ वाः ! विसरलीस वाटतं ? आपण उच्चैश्रवा पहायला जाणार आहोंत ना आज ? ”

“ होय ! ”

“ मग चलूं यां ना ? ”

प्रकरण चवथें

“ पण नाही गेलं तर ? ”

“ कां ? भ्यालीस वाटतं ! ”

“ भ्यायचं कशाला ? ”

“ ‘पणा’ला ! ”

“ पण हातचं कंकण कसं आहे, हें पहायला आरशाचा ‘पण’ पाहिजेच कशाला ? ”

“ तेंच पाहूं या ना पण प्रत्यक्ष जाऊन ! ”

“ जशी तुझी इच्छा ! ”

“ बहिणीचं दास्य करावं लागेल याबद्दल वाईट वाटतं कीं काय ? ”

विनतेनें नुसतेंच कद्रूकडे पाहिलें.

“ मी माझ्या बहिणीची दासी झालें तर मला नाहीं बाईं वाईट वाटायचं. मी अगदीं आनंदानं सेवाचाकरी करीन ! हो ‘पण’ जर एकदां लावला, तर त्याबद्दल कुरबुर कशाला करायची ? ” कद्रूच पुन्हां बोलली. हें बोलत असतां कद्रू विनतेकडे एकसारखें टक लावून पहात होती. अंतर्भेदी दृष्टीनें ती कांहीं तरी शोषण्याचा प्रयत्न करीत होती. प्राणी आपल्यावरून जगाची पारख करीत असतो. तसेंच कद्रूचें वर्तन होतें. विनतेनें आपल्यासारखाच कांहीं डाव केला आहे काय ? तिनेंही आपल्या मुलांना कांहीं आपल्यासारखेंच सांगितलें आहे काय ? याचें ती शोघन करीत होती. पण विनतेच्या मुखावरून कांहींच ठाव लागला नाही. आरंभीं जरी तिनें आढेवेढे घेतले तरी ती कद्रूबरोबर जायला निघाली. कद्रू खूप नटली थटली होती तशी ती नटण्याथटण्याच्या भरीस पडली नाही. जशी होती तशीच ती तिच्याबरोबर निघाली.

दोघी निघाल्या. त्यांच्याबरोबर दुसरें कोणीही नव्हतें. दोघी नशीबाची परीक्षाच पहावयाला चालल्या होत्या. पाऊल पुढें पडत होतें, तसें कद्रूला मनांत वाटत होतें पावलापावलानें आपण ‘पण’ जिंकीत आहोंत.

विनतेच्या मनांत काय चाललें होतें कोण जाणें !

कद्रूच्या पाठीमागून पावलांचा आवाज पेकावयाला येत होता. तिचीं

मातृसेवा

मुलें, तिची सद्दी, तिचें नशीब तिच्या साहाय्या येत होतें कीं काय ? कद्रूचा विश्वास तर तसाच होता !

विनतेच्या पाठीमागून कोणीही येत नव्हतें. तिला पाठीमागून कोणाचाही आवाज ऐकावयाला येत नव्हता !

दुदैव पाठीमागून लगट करीत येत असतें. पण तें आपल्या पावलांची चाहूल ज्यांच्यावर त्याला झडप घालावयाची असते त्याला लागू देत नसतें, असें म्हणतात, त्यापैकीं तर हा प्रकार नव्हता ?

दोघीही मागें मुळींच पहात नव्हत्या. त्या बाह्यतः बोलत-हंसत-विनोद करीत चालल्या होत्या.

रत्नाकराच्या हेलावणाऱ्या विराट लाटांचें तांडव दोर्घांच्याही कर्णपथावर हलकें हलकें येऊं लागलें. तशीं दोर्घांचीही हृदयें घडघडूं लागलीं.

रत्नाकर आपल्या पूर्णेश्वर्यानें नटला होता ! अमृतादि चौदा अमोल रत्नें त्यानें आपल्या जवळचीं विश्वावर उधळून विश्वाला भूषविल्यापासून रत्नाकराच्या आनंदाला पारावार राहिला नव्हता ! अष्टौप्रहर त्याचें हंसणें खिदळणें आणि नर्तन चालूं होतें. त्यानें दिलेल्या रत्नांची पूर्ण खैरात अजून व्हावयाची होती. कांहीं ज्याचीं त्यांनीं नेलीं होती. ऐरावत, उच्चैश्रवा, सुरा, शारंग वगैरे वगैरे अजून जागच्या जागेलाच होती. रत्नाकरानें तीं रत्नें अशा सुन्दर, व्यवस्थित आणि सुरक्षित ठिकाणीं ठेविलीं होती, तीं पहाणाराला दुरून पाहतां यावीत, पण कोणी लुबाडण्याच्या, अफरातफर करण्याच्या इच्छेनें तेथें घिरट्या घालूं म्हणेल तर त्याच्या हातीं तीं चट्दिशीं येतील अशा सुगम ठिकाणीं तीं नव्हतीं. कांठावर कुणालाही तीं दिसावीत, अशा ठिकाणीं मात्र तीं रत्नें ठेवण्यांत आलीं होती. रत्नाकरानें आपल्या रत्नांचें सुशोभित असें प्रदर्शनच जणुं काय थाटलें होतें ! मध्ये रत्नें मांडून रत्नाकर त्यांच्या सभोवतीं नृत्य करीत राहिला होता ! तो देखावाच दिव्य होता. रत्नांची प्रभा रत्नाकराच्या उसळणाऱ्या लाटांवर फांकली होती. तर त्याच किरणांचें परिवर्तन रत्नांवर होऊन रत्नांना आगळी शोभा आणीत होतें !

प्रकरण चवथें

पहावयाला येणारा प्रत्येक जण तेथें देहभान, मनोव्यापार विसरून गेल्याखेरीज कसा राहाणार ? पहाणाराला प्रहर क्षणासारखा, दिवस प्रहरा-सारखा, मास दिवसाप्रमाणें, तर वर्ष महिन्याप्रमाणें आणि युग वर्षांप्रमाणें वाटल्यास त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहींच नव्हतें. प्रत्येक रत्नाची कांतीच तशी होती ! ही स्थिती अजून शिल्पक असलेल्या रत्नांबद्दलची होती. लक्ष्मीला नीटशी कोणी न्याहाळली नव्हती, तर अमृताचा देवांनी कोणाला पत्ताहि लागू दिला नव्हता ! तीं तीं रत्नें अजून जागच्या जागींच असतीं, तर त्याकडे पाहतांना प्रेक्षकांचें काय झालें असतें याची कल्पना करणेंही कठीण आहे !

रत्नाकारांनै मांडलेलें रत्नांचें प्रदर्शन पाहण्यास एकसारखें लोक येतच होते. येत, पहात—किती तरी वेळ पहात—आणि इतकें करून अतृप्त मनानेंच परतत !

तें प्रदर्शन पाहण्यासाठीं, विशेषतः उच्चैश्रव्याला पहाण्यासाठीं विनता व कद्रू आल्या त्या वेळीं भगवान् सहस्ररश्मी पूर्णतेजानें तळपत होता. त्याच्या प्रकाशांत सागरार्ची आणि रत्नांच्या प्रदर्शनांची शोभा अनुपमेय दिसत होती ! सूर्याची इच्छा उच्चैश्रव्याचा रंग स्वच्छ दिसावा, तो दाखविण्यांत आपल्याकडून चुकूनही कसूर होऊं नये म्हणून त्यानें त्या वेळीं एकही मेघखंड सन्निध येऊं दिला नव्हता ! प्रकाशाचा नुसता झगझगाट करून टाकला होता !

उच्चैश्रव्याला दोर्घांनींही एकदमच अगदीं हातांत हात घालून पाहिलें. विनतेची दृष्टि मध्यान्हींच्या प्रखर उन्हांनें दिपली कीं काय कोण जाणें. तिच्या डोळ्यांना अंधेरी आली. सूर्यनारायण तिच्यावर उपकार करावयाला गेला, पण तिला तो अपकारच झाला. 'आपण उगाच पणाच्या भरीस पडलों' या अंतरीच्या टोंचणीनें त्याच वेळीं उग्ररूप धारण केलें, त्यामुळें तिची दृष्टि चळली !

तिला स्पष्ट कीं अस्पष्ट कोण जाणे उच्चैश्रवा आपादमस्तक घवलवर्णाचा न दिसतां त्याची शेपटी किंचित् काळसर दिसली. कद्रूलाही तेंच

मातृसेवा

स्पष्ट दिसलें. तिने उच्चैश्रव्याकडे तीक्ष्ण दृष्टि रोंखली होती. उच्चैश्रव्याच्या शेपटीच्या भागाकडे आपलीं मुलें उच्चैश्रव्याला जवळून पाहण्याच्या मिषानें जमावानें उभी राहिली आहेत, असें दिसलें. त्यांना बाजूला सारल्यावर उच्चैश्रवा दुघानें न्हाल्याप्रमाणें रोमरोमांत धुवट आहे हें तिला पटलें. पण तें सत्य तिला उघडें करावयाचें होते थोडेंच ? उच्चैश्रव्याची शेपटी काळसर दिसतांच, विनतेचा हात आपल्या हातांत होता तो तिनें जोरानें दाबला आणि मोठ्यानें विचारलें “पहा ! पहा ! माई, पहा, उच्चैश्रव्याची शेपटी काळी आहे. तो केवळ धवल नाहीं !”

“ होय ! ” विनतेनें खोल आवाजांत उत्तर दिलें !

“ मी ‘पण’ जिकला ! तूं माझी दासी झालीस ! ” कद्रू आनंदातिरेकानें ओरडली !

“ होय ! ” विनतेकडून उत्तर मिळालें !

कद्रू तेथून झटकन् परत फिरली.

विनता कद्रूची दासी झाली. सजन शब्दाला कधीं बाध आणित नसतात ! विनतेनें कपाळाला हात लावला ! आपले सारे ग्रह उलटले आहेत, आजचा दुर्दीन खरा ! दुसऱ्याकडे काय बोल ? असे विचार तिच्या मनांत येत होते कीं काय कोण जाणे !

विनता जागच्याजागींच खिळली होती.

कद्रू विनतेचा हात सोडून केव्हांच परतली होती. रत्नाकराच्या पर्वत-प्राय प्रचंड लाटा खडकावर आदळून भीषण कल्लोळ करित होत्या.

विनतेच्या मनःसाम्राज्यांत तिच्या भीषण भवितव्यतेनें असाच कल्लोळ माजवून दिला होता ! बधिर झालेल्या सतीच्या मतीला “माझे पुढें काय ?” असें भवितव्यतेला विचारण्याचें भान कुठें होतें ?

प्रकरण पांचवें

-स्वतःकडे शहाणपणा घेऊन शहाण्यालाच मूर्खाच्या कोर्टीत कसे धाला-
वयाचें हें कद्रूला करतलामलवत् होतें !-

म्हत्वाकांक्षी कद्रूचें सत्तायुग चालूं होऊन कांहीं काळ लोटला होता तरीही अद्यापपावेतो कद्रूच्या किंवा तिच्या मुलांच्या बाह्याचरणांत पूर्वीपेक्षा निराळा फरक दिसूं लागला नव्हता. 'तूं माझी दासी झाली आहेस, तुला आतां आपली पायरी ओळखूनच वागावयाला पाहिजे' अशा तऱ्हेचे शब्दांनीं, वागणुकीनें किंवा पर्यायानेही कद्रूनें जाणविलेही नव्हतें. तिचाच किंवा तिच्या मुलांनींही आपल्या दिनचर्येंत उचलला होता.

आश्रमांतील नित्य नैमित्तिकें जशी चालावयाचीं तशींच चाललेलीं होती. कार्याचा आटोप व्हावा म्हणून वेगवेगळीं कार्ये ज्याला त्याला विभागून दिलेलीं होती तीं अद्यापही तशींच चालूं होती. हें असें आतां कां चालावें ? असा प्रश्न कद्रूच्या मुलांच्या डोक्यांत अनेकवार उसळी मारून येई. ते आपल्या आईला अधीरतेनें विचारीतही. त्याचें समाधानकारक उत्तर ती कित्येक वेळां देई किंवा देतही नसे. नुसतेंच हंसें. त्या तिच्या हंसण्याचा अर्थ तिच्या मुलांना कळणें कठीण जाई ! पण क्षेत्र आपल्या ताब्यांत आलें तरी त्याचा उपभोग घ्यावयाला कांहीं काळ घालवावा लागतो; कांहीं काळ तसाच जातो. तरच त्यांत मनासारखें धान्य पिकविण्याची खात्री असते. किंवा एकाद्या उंदराला पकडल्यानंतर त्याला चटकन् चटकावणें, किंवा त्याला खेळवीत, त्याचे हाल हाल करीत, व आपल्या जिवाची तेणेकरून करमणुक करीत सावकाश केव्हांही चटकावले, तर त्या मांजराला त्याबद्दल दोष कोण देणार ? गोष्ट हातची असते. केव्हांही केली तरी चालते. अशा-सारखी कांहींशी स्थिती कद्रूची व तिच्या मुलांची झाली असल्यास नवल नाहीं. कदाचित् मुग्ध हंसण्यानें कद्रू आपल्या मुलांना तेंच समजावून देत असेल. त्याखेरीज तिच्या मुग्ध हंसण्याचा दुसरा अर्थ कोणता असणार ?

मातृसेवा

याशिवाय तिला थोडा लौकिकही पाहाणें अगत्याचें होतें. तशी ती धूर्त होती. हातीं आलेली सत्ता वापरावयाची तर खरीच, अगदीं मनमुक्त वापरावयाची, उपभोगावयाची, पण ती पूर्ण पचनीं पाडून, अगोदर नाहीं. जगानें व जगाबरोबर ज्याच्यावर सत्ता गाजवावयाची त्यानेंही असें म्हटलें पाहिजे कीं सत्ता गाजविण्यास योग्य असल्यामुळेंच सत्ता गाजवीत आहेत, व सत्ता गाजविणारी मंडळी असावीत तर अशीच असावीत असें आपल्या-विषयी लोकांचे उद्गार निघावेत.

त्या अनुकूल कालाची मार्गप्रतीक्षा कटू सावध चित्तानें व उघड्या डोळानें करीत राहिली होती.

विनता मात्र त्या दिवसापासून अधिकच गंभीर, अधिकच विचारमग्न, अधिकच चिंताक्रांत दिसूं लागली. ती बोलणाराशीं बोले. हंसणाराशीं हंसें. पण तें सारें बळेंच आहे, ओढूनताणून आहे, हृदयांत कांहीं तरी जखम झाली आहे, हें तिच्याकडे तितकेच सूक्ष्म रीतीनें पहाणाऱ्याच्या लक्षांत येण्यास वेळ लागत नसे. ती आपली मनःस्थिति कोणालाही जाणवूं देण्याच्या भरीस पडत नसे किंवा उघडी करण्याचा मोह उत्पन्न होऊं देत नसे. जें काम व्हावयाचें तें आंतल्याआंत. अंतरांतल्या अंतरांत ! बाहेर नाहीं. बाहेर जसा कांहीं प्रशांत सागर पसरलेला. विनता आपल्या कष्टी हृदयाची हालचाल आपल्या मुलांना चुकूनही समजूं देत नव्हती. त्यांच्या स्वतंत्र, स्वच्छंदी, आनंदी, प्रफुल्ल मनाला असल्या दुःखाच्या कल्पनेची झळ कां लागूं द्या ? आपल्याबरोबर आपल्या अपत्यांना कशाळा दुःखांत पिचत ठेवा. आपल्या जीवांत जीव आहे, आपल्याला त्या यातना सहन करण्याची शक्ति आहे, तोंवर आपलें आपणच काय तें पाहून घेऊं. अपत्यांना कां त्या यातना ? ही तिची मुलाशीं वागतांना वृत्ति असे. मुलांच्या देखत विनता कधीं रंजीस असलेली, कुढते आहे, झुरते आहे, हृदयाच्या जख-मेच्या यातना आंतल्या आंत दाबून टाकते आहे, अशी कधींही दिसा-वयाची नाहीं. मुलाशीं हंसत, खेळत, प्रेमानें जेऊं खाऊं घालीत, उपदेश करीत किंवा प्रसंगीं धाकाचा एकादा शब्दही बोलत अशी असावयाची !

प्रकरण पांचवें

ज्या क्षणीं पणाप्रमाणें विनता कद्रूची दासी झाली, त्या क्षणापासून विनतेनें आपण होऊनच कद्रूशीं वागण्याची, वर्तनाची दिशा बदलली होती. वागतांना मनाला वेदना होत. मन उलटण्याचा प्रयत्न करी. कसला पण आणि कसलें काय ? आपण तें मनाला लावून ध्यावयाचें नाहीं. दासीपण स्वीकारावयाचें नाहीं. कसलीही आपल्याला कमकुवत करणारी बाधा जडूं द्यावयाची नाहीं, असें अधूनमधून तिथें सतेज मन तिला विचार करावयाला लावी. पण तें कांहीं क्षणच ! फिरून तिचे विचार पूर्वस्थळावर येत.

विनता लहान मोठें कोणतेंही काम आपलें आपणच करी. दुसऱ्याकडे कधीही सोंपवावयाची नाहीं, हा तिचा मुळचाच स्वभाव. पण कद्रूचें आतां तसें नव्हतें. ती वेळ, काळ, स्थळ, मन वगैरे पाहून हलकेंच आपली सत्ता वापरूं लागे. एकादे वेळीं अगदीं लाडीकपणा दाखवून, बळेंबळेंच कौतुकाचा आव आणून, “गडे माई माझं तें हें तेवढं काम करतेस का ? मला बाई भारी आतां कंटाळा आला आहे म्हणून सांगतें हो. करतेस कां ? ” असें सांगावयाचें व आपलें काम विनतेवर लादावयाचें. दुसऱ्या प्रसंगीं “माई, कसं बाई सांगू तुला. सांगायचं अगदीं जिवावर आलं आहे. पण काय करूं, सांगितल्याशिवाय सोय नाहीं. मी एक घरांतलं झाडकाम काढलं आहे. पण तें करायचं तर हातचं काम तसंच राहणार. तेव्हां हलक्याशा हातानें तुझ्या कामाबरोबर माझंही तें काम करून टाकीनास. होईल तुला थोडासा त्रास. घे माझ्याकरितां तेवढा ! घेशीलना ? हो. घेच. काय झालं तेवढं बहिणीकरितां केलं म्हणून ? मी अगदींच कांहीं विसरणार नाहीं. मी पण तुझीं काम प्रसंग पडला तर करायला धावेन, एवढें ध्यानांत ठेव.” असं अगदीं मिष्टास बोलून विनतेला काम करावयाला लावायचं. पुन्हां केव्हां मनांत लहर आली कीं, “काम झपझप, स्वच्छ, मनासारखीं करावीं, तर आमच्या माईनंच ! कशी बाई माई, तुला कामाची उरकशक्ति साधली आहे, ती तुझी तुलाच माहित ! माई, हें काम माझ्यापेक्षां तूच चांगलं करतेस. तेव्हां हें माझं असलं तरी तें मी

मातृसेवा

तुलाच करायला लावणार ! तूच कर ! इतकंच नव्हे, पण मी माझं हे काम आतां रोज तुझ्याचकडून करून घेणार अं ! आपलं आजपासूनच तें काम तूं करायला लाग कशी !” असें म्हणायचें व आपलें काम विनतेच्या डोक्यावर लादावयाचें.

कद्रूनें कोणतेही काम, केव्हांही, कसेंही कसल्याही शब्दांत—मधुर भाषेत किंवा कठोर आवाजांत—सांगितलें तरी तें निमूटपणें करावयाचें, टाळावयाचें नाही, नकार द्यावयाचा नाही किंवा तिचें काम करण्याबद्दल असंतोष व्यक्त करावयाचा नाही, असें विनतेचें मनार्शां ठाम ठरूनच गेलेलें होतें. कद्रूनें लाडिकपणानें सांगितलें, हट्ट धरून सांगितलें अगर आज्ञा म्हणून सांगितलें, तरी आपल्याला तें केलेंच पाहिजे, कारण आपण कद्रूच्या दासी आहोंत हें ती मनाआड केव्हांही टाकीत नसे.

एकेक गोष्ट पचनीं पडत चालली आहे. तक्रारीखेरीज सांगितलेली गोष्ट ऐकण्यांत येत आहे, असें पाहून कद्रू पायरीपायरीनें पुढें चालत होती. प्रत्यक्ष सत्ता जाणवूं तर द्यावयाची नाही व काम तर करून घ्यावयाचें ही कला कद्रूला चांगलीच अवगत होती. त्या कलेचा उपयोग झाला. आपल्या मनासारखें झालें. विनतेनें सांगितलेलें काम विनबोभाट ऐकलें म्हणजे कद्रूला मनांतल्या मनांत मनस्वी आनंद होई. तो आनंद आपल्या मुलां-शिवाय इतरत्र व्यक्त करावयाला ठिकीण कुठचें ! रात्रीं सगळीं सभोंवती जमल्यावर, आज असें असें झालें, मी अशी युक्ति करून पाहिली, विनता निमूटपणें माझ्या युक्तीला बळी पडली वगैरे मोठया उल्हासानें ती आपल्या मुलांना सांगे. मुलें आईचें ऐकून घेऊन फिदीफिदी हंसत ! आपल्या आईनें केवढें शतकृत्य केलें असें त्यांना वाटे. ते आणखी विचारीत. उद्या दुसरी मौज काय करावयाची असें विचारीत. तीही आपली नवी दुष्ट युक्ति योजून ठेवली असल्यास सांगे. पुन्हां त्यावर सगळेच मोठ-माठयानें हंसत !

त्या कुजबुजीचा, त्या हंसण्याचा, त्या कुटिल कल्पनांचा, त्या दुष्ट वागण्याचा शषाला अत्यंत त्रास होत असे. तो ऐकून घेऊन अत्यंत भडकत

प्रकरण पांचवें

असे. त्याला तें मुळींच सहन व्हावयाचें नाहीं. तो प्रथमपासूनच उदास ! त्यांत आतां तो आईचा व सगळ्या भावांचा नावडता झालेला. त्यामुळें तो कोणांत मिसळत नसे. त्याला आपल्यांत कोणी मिसळूनही घेत नसत ! दिवसेंदिवस त्याची उदासीनता वाढत चालली. आईविषयी व भावाविषयी अत्यंत वैताग उत्पन्न झाला. आईची भाषा व आपल्या भावांची त्याला 'होसहो' ची एक प्रकारची सांथ ! त्यामुळें त्याचा अतिरेक होऊन एक दिवस तो कोणालाच न विचारतां, न सांगतां आश्रम सोडून, कोठेंतरी तपश्चर्येकरितां म्हणून एकदम चालता झाला. तो आपल्यांत दिसेना, तेव्हां कोठें गेला, कां गेला, याबद्दल कोणीही त्याची चौकशी केली नाहीं कीं तो कोठें गेला असेल त्याला परत आणावें असेंही कोणाच्या मनांत आलें नाहीं. सर्वांचाच नावडता तो. त्याबद्दल एवढी कळकळ कोण दाखविणार ?

तो गेल्यावर कर्कोटकादिकांना एक प्रकारें मोकळें वाटूं लागलें. ते मोकळ्या अंगानें, अधिक प्रौढपणानें, विशेष प्रतिष्ठितपणानें हिंडूं फिरूं लागले ! कद्रू विनतेशीं वागण्यांत एकेक पाऊल पुढेंच टाकीत होती, पण मुलांना मात्र तसें उघड वागण्यास मुळींच सवलत देत नव्हती. मध्येच एकाद्या मुलाला "आम्हीं असें करूं का ? तसें वागूं का ? अमूक केलें म्हणून काय झालें ?" असें विचारण्याची लहर लागे. पण कद्रू त्याला चटकन मोडून काढी आणि अजून तुम्हांला स्वैर वागावयाला अवकाश आहे असें बजावी. सांगितलेलीं कामें निमूट होताहेत हें पाहिल्यानंतर कद्रू आतां मुद्दाम कांहीं कामें करावयाचीं तशींच ठेवूं लागलीं आणि आपण न सांगतांच विनतेनें तीं कामें केलीं पाहिजेत अशी अपेक्षा बाळगूं लागली. विनतेच्या लक्षांत आलें तर ती तींही कामें उरका. पण नाहीं, आलें तर अर्थात् तीं तशींच पडत. तें पाहून कद्रूला राग येऊं लागे. मग कशावरून तरी बोलणें काढून ती स्पष्ट असेंही म्हणे कीं:—

“कां? तेवढीं कामें केलीं असतीं तर बिघडलें असतं वाटतं कांहीं ? कां पदरीं कसला कमीपणा आला असता ? प्रत्येक काम कांहीं अगदीं मीच येऊन सांगितलें पाहिजे असें नाहीं कांहीं. लक्षांत आलं नव्हतं म्हटलं तर तसंही कांहीं

मातृसेवा

नाहीं. काल परवां तीं कामं मी न सांगतां झालींच होतीं. तेव्हां आजही व्हायला हरकत नव्हती. पण तसं कसं होणार ? प्रत्येक काम मीच सांगितलं पाहिजे. जगभर झालें पाहिजे ना, ही कामं सांगून करून घेते. माझा वाईटपणा जगाच्या चवाठ्यावर आणायची हौस आहे ना ? मग आपण होऊन काम करायची बुद्धि कुठून होणार ? मी काय म्हणतें की ज्याचं त्यानं आपापलं ओळखावं आणखी मुकाट्यानं वागायला लागावं. त्यांत आपला चांगूलपणा राहतो. दुसऱ्यावर वाईटपणा येत नाही. पण हें असं वागायला मनांतच असावं लागतं. एरवीं होत नाही. ”

अशासारखी शेलकी बोलणी कद्रूनें आरंभिली तरी त्यावरही विनता सहसा तोंड उघडीत नसे. मनांत म्हणे कीं झालं आहे राणीचं राज्य सुरू. आपल्याला कामाचं जूं मानेवर घेतलंच पाहिजे. तक्रार कोणावर करायची ? आणि ती कामाला लागे. एकादे वेळीं अतीच झालें, फारच घालूनपाडून कद्रू बोलूं लागली, तर ती “ अग पण ताई, मी करीत नाही, माझे तें काम नव्हे, असं केव्हां म्हटलं आहे का ? ” असा प्रश्न विचारण्याचा ती प्रयत्न करी. पण जहांवाज कद्रू तिला थोडीच बोलूं देणार ? ती त्या बोलण्यावरही आपलें बोलणें ठेऊन देई—“ असलं साळसूद बोलणं मला ठाऊक आहे. मलाही पण तसं बोलतां येतं. त्यांत काय अर्थ आहे ? असं कांहीं तरी बोलणं, वाईट तोंड करून दाखविलं म्हणजे कांहीं होत नाही बरं का ? अंगावर पडलेलं सारं करावंच लागतं. तरी मी बोलत नाही. जाऊं दे म्हणतें. आज नाही उद्यां ज्याच्या त्याच्या लक्षांत येईल आणखी वागतील म्हणून मी बोलत नाही. पण तुम्हीं तर बोलायची अशी पाळी आणतांच ! मी किती गरीब असलें, सगळ्यांना संभाळून घेणारी असले, तरी प्रसंग पडला म्हणजे मी नाही असं बोलायला कमी करायची ! मग मला कुणी कांहीं म्हटलं तरी त्याची मला पर्वा नाही ! ”

अशा तऱ्हेनें दुसऱ्याला रडूं कोसळेल इतकें अकारण बोलावयाचं. पुन्हां रडूं तर द्यावयाचं. बोलतां बोलतां पाणी डोळ्यांत दिसलंच, तर लगेच सांवरून घेऊन, बोलणं फिरवून पार मोकळं व्हावयाचं, किंवा रडूं

प्रकरण पांचवें

नाही आलं विनतेनें आपलं, कठोर मन शेवटपर्यंत तसंच टिकवलं तर तिच्या डोळ्यांत पाणी आलं आहे असं कल्पून तिला म्हणायचं, “हे काय माई, इतकं वाईट वाटून घ्यायला काय झालं ? असे अगदीं डोळ्यांत अश्रू का उभे राहिले ? मी तेवढ्याकरितां का तुला बोलले ? मी आहे आपली फटकळ. मनांत येतं तें चट्दिशीं बोलून मोकळी होतें. पुन्हां माझ्या मनांत कांहीं त्यांतलं रहात नाहीं. तूं मात्र अगदीं माझं अक्षरन् अक्षर जिवाला लावून घेतेस आणखी असं तोंड वाईट करून डोळ्यांत पाणी आणतेस ? तेव्हां काय म्हणावं तुला ? माझा स्वभाव जसा काय तुला माहिती नाहीं वाटतं ? मग असं रडायला काय झालं ? म्हणजे असं वागून मला—दुष्ट—निर्दय—कठोर असं ठरवायचं आहे वाटतं मनांतून ? माई, माझं तुझ्यावर किती प्रेम आहे, माझ्या अंतःकरणांत काय काय भावना आहेत, मी तुला किती मानते, याची तुला कल्पनासुद्धां कधीं यायची नाहीं. माझं अंतःकरण चिरून जर तुला मला दाखवतां आलं असतं, म्हणजे तुला खरं काय तें दिसलं असतं !—” अशासारखें कांहींच्या कांहींच बोलून, बोलतां बोलतां आपल्या डोळ्यांत पाणी आणून आणि विनतेच्या गर्ळी पडून हुंदके घाव्यालासुद्धां कद्रू कमी करावयाची नाहीं. स्वतःकरून स्वतःच कसें निस्तरावयाचें, स्वतःकडे शहाणपणा घेऊन शहाण्याला मूर्खाच्या कोटींत कसें काढावयाचें, हेही कद्रूला करतलमलवतू होतें. हा प्रयोग कद्रूला आरंभीं आरंभीं वरचेवर करावा लागत असे.

असल्या प्रकारांनाही विनतेचें खंबीर मन दाद देईना. तिची दिनचर्या अबाधित चालूं असे. आपल्या दुष्ट—कुत्सित—बोलण्याचा परिणाम विनता आपल्या मनावर करून घेत नाहीं, हे पाहिले म्हणजे कद्रूला कसेसेंच वाटूं लागे. विनतेला वाईट वाटावें, तिच्या डोळ्यांत वारंवार अश्रू उभे राहिलेले आपण पहावेत, आपल्याकडे दीनपणानें—क्षमायाचनेच्या दृष्टीनें तिनें पहावें, असें हलकें हलकें कद्रूला वाटूं लागलें, त्याशिवाय तिला चैन पडेनासें झालें. प्रसर्गी ती विनतेला डिवचूं खोचूं लागली. एकादे वेळीं असें होई; पाणी आणावयाचें झालें तर, लवकर उरकावें म्हणून, दोर्घांना भरपूर पाणी

मातृसेवा

मिळावें म्हणून विनता एकदमच दोन दोन पाण्याचे घडे भरून आणीत असे. एक डोकीवर, एक कमरेवर, किंवा एक कमरेवर एक हातांत. अशा तऱ्हेने ती येतांना पहावयाचे. मुद्दाम पुढे व्हायचे आणि मोठा कळवळा दाखवून म्हणावयाचे, “ हे काय माई, किती अवघडीत दोन दोन घडे एकदम आणते आहेस ती ! एकेक आणलास तर तुला कोणी बोलणार का आहे ? झाला थोडा उशीर तर होईल. पण असं काय तें अगोचर करायचं ! एकादे वेळीं अशानं आजारी नाहीस कां पडणार ? त्यापेक्षां गरुडाला हांका मारावी; त्याच्याजवळ एकादा घडा द्यावा म्हणजे काम उरकतं. त्रास होत नाही ! ” अशा तऱ्हेने बोलून आपण प्रथम जखम करावयाची आणि त्यांत पुन्हां दुसऱ्याच्या काळजाला हात घालून त्या जखमेंत मीठ भरावयाचे. असा दुष्टपणा कद्रू हटकून आणि हौसेनें करी ! अशा वेळीं मात्र विनतेला मनावर तावा ठेवणें अत्यंत कठीण जाई. ती गडबडून जाई ! तिचे हातपाय थरथर कांपत. हातांतला घडा निसटून खाली पडतो की काय असे तिला वाटे व तिचे अश्रु तिला अनावर होत ! ‘आपण वाटेल ते कष्ट करावयाला तयार असतां, हवे तसे शरीर क्षिजवीत असतां, हिनें आपल्या सोन्यासारख्या मुलांना त्या कष्टाला जुंप म्हणून खुशाल हंसत हंसत आणि कळवळा दाखवून सांगावं. आपल्या मुलांचं सौख्य तिला पाहवूं नये. हे कोणत्या मातृहृदयाला सहन होणार ?’ असले विषारी वाग्बाण मात्र विनतेच्या हृदयांत खोल खोल जात आणि तेथें भडका उडवून देत ! पण तीही कांहीं झालें तरी मनाची मानी, अंतःकरणाची अथांग अशी असल्यामुळे दुःखाचे सारे कढ आंतल्या आंत अटोकाट प्रयत्न करून दाखून टाकी. वर त्याचा लवलेशही दाखवूं देत नसे. कद्रू तिच्याकडे रोंख लावी. तिची निराशाच होई. निराशा झाली म्हणजे तिच्या तळपायाची आग मस्तकाला जाई. ती हातपाय आपटी. दांत ओंठ चावी आणि आपल्या-र्शाच “बरं आहे, पाहून घेईन. एवढ्यानें काय झालं आहे. पुन्हां प्रसंग आणीन ” अशा अर्थाचें पुटपुटून तिथून तडक दुसरीकडे कुठें तरी चालती होई !

प्रकरण पांचवें

विनता आपलें प्राप्त कर्तव्य शांतपणानें करीत राही !

इकडे कद्रू असें वागूं लागली, तर तिचीं मुलें स्वस्थ किती दिवस बसणार ? प्रथम प्रथम त्यांनीं आपल्या आईचें ऐकलें. ती स्वस्थ रहा म्हणून सांगे ते स्वस्थ रहात. पण आतां त्यांना तें बरें वाटेना. आईला न विचारतांच प्रताप गाजवावयाला लागावयाचें, असें त्यांना वाटूं लागलें. कर्कोटकादिक एकल जमून विचार करूं लागले. सर्वांची सारखी वळवळ चालूं झाली. परंतु पराक्रम गाजवावयाचा म्हणजे काय ? कोणावर ? आणि कसा ? हे प्रश्न प्रत्येकासमोर उभे होतेच !

मुलांनीं पराक्रम करावयाचा—गाजवावयाचा म्हणजे गरुडासमोर आणि अरुणासमोर ! पण तें व्हावयाचें कसें ? दोघांचीही नांवे काढलीं तरी इकडे सर्वांची गाळण उडावयाची, अंगाला दरदरून घाम यावयाचा, बोबडी वळावयाची, तेथें पराक्रम कसा गाजवावयाचा ? त्यांतून आईची परवानगी नाही म्हणून त्यांचा अगदीं नाइलाज झाल्यासारखा झाला ! किती वेळ तरी त्यांना कांहींच सुचेना. एकमेकांच्या डोक्याला डोक्यां लावून बसले. ह्याला वाटे, तो कांहीं तरी क्लृप्ती योजील, त्याला वाटे, दुसरा कोणी युक्ति काढणार आहे. असे प्रत्येकाला दुसऱ्याबद्दल वाटत होते. प्रत्येक जण मोकळाच. याप्रमाणें पुष्कळ वेळ न बोलतांच गेल्यावर एकदम चारपांच जण ओरडले: “ निघाली कां कांहीं युक्ति ? ”

सगळ्यांचा एकत्र प्रश्न आल्यामुळें युक्ति कोणीच काढली नाही, हें सिद्धच झालें. तेव्हां कोण कोणाला उत्तर देणार ? प्रत्येकानें प्रत्येकाकडे एकेकदां पाहिले व सर्वजण स्वस्थ बसले. असा कांहीं काळ गेला.

“ कांहीं तरी करून अरुणाची खोडी काढूं या ! ” एकानें विलक्षण गंभीर मुद्रा करून म्हटलें.

“ कांहीं तरी करावयाचें म्हणजे काय करावयाचें ? ” दुसऱ्यानें तितक्याच गंभीरपणानें पृच्छा केली.

“ आणि अरुणाची खोडी काढून उपयोग काय ? ” तिसऱ्यानें विचारलें.

मातृसेवा

“ हो, तेही खरेंच ! ” चवथा उद्गारला.

“ कां ? त्या पांगळ्याची फजीती झाली तर थोडं आपल्याला हंसूं तर येईल ! ” पांचवा म्हणाला.

“ छट् ! त्यांत कांहीं अर्थ नाही ! ” आणखी एकजण म्हणाला.

“ खोडीच काढायची झाली, तर ती गरुडाचीच निघाली पाहिजे. गरुडाचीच काढतां आली पाहिजे. तर मौज. ” सातवा इकडे तिकडे पहात म्हणाला.

इतक्यांत—ही चांडाळचौकडी जेथे डोक्याला डोकीं लावून बसली होती, त्याच्या सभोंवती वृक्षलतांची खूप गर्दी होती, त्या वृक्षलतांतून मंडळींना कंकणरव ऐकावयाला आला ! मंडळी एकदम चमकून उठली. त्यांना वाटलें कद्रू तेथे एकदम आली व तिनें आपले बेत ऐकले. पहातात तों कोणी नाही.

कसला तरी भास झाला. आपण उगाच घाबरलों. असें म्हणून मंडळींत हंशा पिकला. शांतता झाली, पुन्हां मंडळी विचार करूं लागली:—

“ गरुडाचीच खोडी काढतां आली पाहिजे ! ” ज्यानें प्रथम वाक्य उच्चारलें होतें, तोच धीर येऊन पुन्हां म्हणाला.

“ अरे बापरे ! गरुडाची आणि खोडी ? आपल्याला कालत्रयी तें जमायचं नाही ! ” मध्येच गडबडून एकजण म्हणाला.

“ त्याशिवाय आपल्या पराक्रमाला वाव नाही ! ”

“ हें अगदी खरें ! ”

“ पण गरुडाची खोडी काढतां येणं दुरापास्त आहे ! ”

“ त्याच्या डोळ्याला डोळा भिडवण्याची आमची शक्ति नाही. ”

“ त्याच्यापुढे त्या हेतूनें नुसतें उभें राहणें अशक्य आहे ! ”

“ हेंही खरें आहे ! ”

वृक्षलतांच्या आडून याच वेळीं एक मंजुळ हास्यध्वनि आला !

मंडळी पुन्हां दचकली. आपली हंसून कोणी थट्टा केली, उपहास केला कीं काय, असें सर्वांना वाटलें ! वळून पाहतां क्षणींच एकाला कुणातरी

प्रकरण पांचवें

स्त्रीच्या वस्त्राचा लालभडक पदर दिसलासा भासला. पण निरखून पाहातांना तो भ्रम आहे. एका वृक्षाच्या पिकलेल्या लाल रंगाच्या पानापानांचा तो देखावा आहे असे दिसले. मंडळी याही वेळी खजील झाली.

आतां मंडळी कंटाळली. कोणाचेच डोके चालेना. इतका वेळ कर्कोटक अगदीं स्तब्ध होता. तो मंडळी बोलत असतां एकही शब्द बोलला नाही. नुसतें सर्वांचें ऐकून घेत होता. आतां मंडळी त्याच्याकडे वळली आणि म्हणाली.

“कर्कोटका, आम्ही थकलों बुवा ! आतां तूच कांहीं तरी युक्ति काढ !”

“आम्हांला पराक्रम गाजवायची तर इच्छा आहे—”

“पण युक्ति मनासारखी मिळत नाही—”

“त्यामुळे नाइलाज आहे—”

“तेव्हां आम्ही तुला शरण आलों आहोंत—”

“म्हणून कांहींही कर. पण युक्ति काढ !—”

“आणि गरुडावरही पराक्रम गाजवूं असें कर !”

“बस ! कर्कोटका, हे एवढे होऊं देच !”

कर्कोटक त्या सर्व भावांची घांदल पाहून खूप मोठ्याने हंसला.

तसा वृक्षलतांच्या आडून फिरून हास्यध्वनि आला. मंडळींनी फिरून चोहोंकडे पाहिले. कोणी दिसले नाही. जागचें कोणी उठून जरा इकडे तिकडे एकाद्यानें शोधले असतें, तर कदाचित् कोण होतें, याची चौकशी लागली असती. पण कोणी एकानेही जागचे उठण्याचे श्रम घेतले नाहीत. वृक्षलतांच्या आडून वाळलेल्या पाचोळ्यावर कुणाचे तरी पाय वाजत असावेत. प्रत्येक पावलाचा आवाज दूरदूर जातोसा वाटला. मंडळी कान देऊन ऐकत होती. आवाज ऐकूं येईनासा झाल्यावर कोणी तरी म्हटलेः—

“कोणी तरी आपले बोलणें आडून ऐकत होतं खास !”

“यांत शंकाच नाही !”

“पण कोण असावं !—”

“कदाचित् गरुडच असेल !—”

मातृसेवा

“अरे बापरे ! आणि त्यानें आपले आडून सारे बेत ऐकले कीं काय !”

“होय रे होय !”

“मग आली कंबक्ति !”

“अरे पण अजून आपण बेत केले आहेत कुठें ?—”

“पण बेत करीत होतो !”

“युक्ति योजीत होतो—योजिली नव्हती !”

“खरेंच तो गरुड असावा का ?—”

“ककोटक ! कोण असावं रे ते !”

“तुम्हां सर्वांचा तो मूर्खपणा—बावळटपणा होता !” ककोटक उत्तरला.

“म्हणजे काय ?”

“अशा वेळीं आमची यष्टा करतोस काय ?”

“अरे, तो नुसता भास होता !” ककोटक म्हणाला. “गरुड तर खास नव्हता. हास्य ऐकलें, कंकणध्वनि ऐकला, हें खरें. पण त्यावरून तो गरुड कांहीं ठरत नाही ! त्याच्या हातांत कांहीं कांकणें भरलेलीं नाहीत किंवा तो लुगडें नेसलेला पण नाही. मघाशीं कुणाला तरी बाईच्या लुगड्याचा लाल पदर दिसला होता ना ? मग फार झालं तर ती एकादी बाई असेल झालं. पण गरुड खास नव्हे !”

“तुम्हाच तर्क बरोबर आहे !—गरुड नव्हताच तो ! आतां खात्री झाली माझी ” धीर करून एकजण म्हणाला.

“मी म्हणत नव्हतो. गरुड नव्हेच तो ! तो असा आड उभा राहून काय म्हणून ऐकेल ?” दुसरा एक अवसान घरून बोलूं लागला.

“बरें, जाऊं द्या तें ! गरुडानें आपले बेत ऐकले नाहीत इतकें ठरलें. आतां त्यावर वाद कशाला. हं, बोल ककोटका, तुम्ही युक्ति !” तिसरा म्हणाला.

“माझ्यावर तुमचा पूर्ण विश्वास आहे ?” ककोटकानें विचारलें.

“अर्थात् !” त्याचे सर्व बांधव एकदम ओरडले.

“मग कांहीं हरकत नाही !” ककोटक म्हणाला. “मी तुमच्याकीरतां एक सुन्दर युक्ति योजिली आहे.”

प्रकरण पांचवें

“ठीक आहे. आटप लवकर. सांग तर !” पुन्हां सर्वजण ओरडले.

“अं हं !” त्या सर्वांना थांबवून कर्कोटक म्हणाला. “आतां कांहीं एक सांगणार नाही. आज रात्री सांगेन किंवा उद्या प्रातःकाळीं सांगेन. लगेच तुमच्या पराक्रमाला आरंभ होईल !”

सर्वांनी कर्कोटकाच्या तोंडाकडे टक लावली !

“समजलें ? खात्री असूं द्या उद्यां तुमच्या पराक्रमाला आरंभ होणार ? तुम्हीं माझ्या युक्तिनें अरुणावरच नव्हे तर प्रत्यक्ष गरुडावरही आपला पराक्रम गाजवूं लागणार !” कर्कोटक गंभीरपणानें सांगत होता.

“कांहीं हरकत नाही. उद्यां तर उद्यां” असें म्हणत मंडळी तेथून उठली. कर्कोटकही उठला ! कर्कोटकाला आपल्या बंधूची थट्टा करण्याची लहर लागली, “उद्यांच्या उद्यां काय होईल तें खरें. पण काय रे, मघांचें आपलें बोलणें गरुडानेंच ऐकलें असलें—आडून ऐकलें—आपल्या सर्वांना असं एकत्र त्यानं पाहिलं तर—”

“तर—”

असें म्हणत आहेत तों खरोखरच प्रत्यक्ष गरुड त्यांच्याकडे त्यांना शोधित येत असलेला त्या सर्वांनी एकदम पाहिला !

गरुडाला पाहातांच सर्वांची स्थिती त्या वेळीं काय झाली असेल ? त्यांच्या डोळ्यापुढें काय दिसलें असेल ? त्यांच्या अंगाला चळकांप कसा भरला असेल ?— याची नुसती कल्पनाच करीत राहिलें पाहिजे !

प्रकरण सहावें.

सत्ताधान्यांना सुखी करणार ! सत्ताधान्यांनी आपली सत्ता कशी उप-
भोगावी, आपल्या हाताखालच्या लोकांवर सत्तेचे प्रताप कसे गाजवावेत
हैं मी शिकवीन. तें मला चांगलें शिकवतां येईल !”-

“चित्ते चोरस्य चन्द्रिका” अशाप्रमाणें गरुडाला पाहतांच कर्कोटकादि
कद्रूच्या सर्व प्रजेची अवस्था झाली होती. कर्कोटकानें बाहेर
कांहीं दाखविलें नव्हतें परंतु मनार्थी तो चरकलाच होता. गरुडानें आपलें
बोलणें ऐकलें तर नसेल ? आपले गुप्त बेत त्याला समजले तर नसतील ?
आणि तसें जर झालें असेल; तर गरुड काय करील ? काय बोलेल ? कसा
वागवील ? असें कद्रूच्या मुलांना वाटत होतें. गरुडाला चुकवावें कीं काय,
तो समोरून येत आहे, तर आपण दुसऱ्याच मार्गानें तिसऱ्याच ठिकाणीं
त्याच्याकडे लक्षच नव्हतें असें दाखवून जावें काय ? असेंही कांहीं जणांच्या
मनांत आल्याशिवाय राहिलें नाहीं. त्याप्रमाणें तात्काळ त्यांनीं तसें केलेंही
असतें, परंतु विचार येऊन त्याला अनुसरून कृति व्हावयाच्या अगोदरच
गरुड सर्वांच्यासमोर येऊन उभा सहिलाही !

गरुडाकडे वर मान करून पाहाण्याची शक्ति कोणांत होती ? गरुड
संतापला आहे, रागावला आहे, आपली कंबाक्ति काढण्यासाठीं हातांच्या
मुठी त्वेषानें वळतो आहे कीं आणखी कांहीं यपेक्षां भयंकर त्याच्या
मनाची स्थिति झाली आहे, हैं गरुडापुढें खालीं मान घातलेल्या सर्वांना
कळावें कसें ? गरुड जवळ आला. कर्कोटकाच्या पाठीवर हात मारून
हंसत हंसत त्यानें जेव्हां “ काय रे, सारे जण इकडेच काय करतां ?
कसला खेळ खेळत होता ? आम्हांला कां तुमच्या खेळांतून वगळता ? चला
आपण सारेच जण खेळ खेळूं ! आणि आपला शेष कुठें दिसत नाहीं
तो ? ” असें जेव्हां म्हटलेलें सर्वांनीं ऐकलें, तेव्हां त्यांची खात्री झाली कीं
आपण गरुडाला निष्कारण भ्यालों. त्या भिण्यांत कांहीं अर्थ नव्हता ! आपले
बेत गरुडाला कळले नाहींत कीं आपण एकत्र कां जमलों होतो, त्याबद्दल

प्रकरण सहावे

त्याला शंकाही आली नाही. आणि मग त्या सर्वांच्या जीवांत जीव आला. प्रसंग गरुडाशी असल्यामुळे तो आपली कशी कंबाक्ति काढील याबद्दल प्रत्येकाला सूर्यप्रकाशासारखी खात्री होती ! पण तो प्रसंग आपल्या सुदैवाने टळला, ही जेव्हां सर्वांची खात्री झाली, तेव्हां त्यांची भीती वगैरे सर्व चट्सारी नाहीतशी होऊन त्यांनी गरुडाकडे धीर करून वर पाहिले तो खरोखरच तो हंसत होता. त्याच्याकडे पाहिल्यावर त्याच्या डोक्यांत कोणत्याही विचाराविकारांचे वावटळ उठले नव्हते असे स्पष्ट दिसले. मग कर्कोटकादि एकेक जण त्याच्याशी बोलावयाला लागला. एकाने सांगितले 'आम्ही खेळणार नाही.' दुसरा म्हणाला 'आम्ही खेळतही नव्हतो'. तिसऱ्याने माहिती दिली की त्यांच्या मातुःश्रींनी कांही काम सांगितले होते ते कशवयाला सर्वजण जुटीने निघाले होते.

सर्वांची उत्तरे ऐकून गरुडालाही बरे वाटले. उत्तरे खोटी वाटण्याचे किंवा त्यांच्याविषयी कसलीही शंका येण्याचे कारण गरुडाला दिसले नव्हते. त्यामुळे ते आपापलीं कामे ठरल्याप्रमाणे करित आहेत, आईच्या आज्ञेप्रमाणे तत्परता दाखवीत आहेत, हे पाहून गरुडाला उलट अमिमानच वाटला. त्याने पुन्हां कित्येकांच्या पाठीवर आनंदाने थापट्या मारल्या "काय काम करावयाचे असेल ते जरूर पार पाडून या. मग आपण सारेजण आखाड्याकडे जाऊ. मीही कांही कामालाच निघालों होतो-निघालों आहे ते उरकून मी तिकडे जातो. मी अगोदर तेथे आहेच, पण माझ्या अगोदर तुम्ही आखाड्याकडे गेलाच तर माझी मार्गप्रतीक्षा करित रहा, तेथून इतून नका" इत्यादि सांगितले व तोही कोणत्याशा महत्वाच्या कामाला जसा आला तसाच निघून गेल्यावर सर्व सर्पबंधूना सुटल्यासारखे वाटले. त्यांनी त्या तऱ्हेचा एक दीर्घ श्वास सोडला.

गरुड एका दिशेने कामाला गेला, त्यानंतर ही मंडळीही बोलत बोलत निघाली. आतां एक एक फुगारकी मारू लागले. गरुडाला कसे फसविले, त्याला कोणत्याही प्रकारचा सुगावा कसा लागू दिला नाही, आपण सर्व त्याच्यापेक्षा अधिक शहाणे कसे आहोत, याविषयी एकेक जण अहमहमकीने

मातृसेवा

बोल्द लागला. एक जण बोले. सारे जण हंसत. गरुडाची, अरुणाची आणि मधून विनतेचीही थट्टा—कुचेष्टा करीत, पुन्हां खो, खो, खो असा हास्यध्वनी त्यांच्यांत उठे !

आतांही तसेंच झालें. गरुडाची पाठ वळतांच त्याची कुचेष्टा करण्याची, अरुणाच्या पांगळेपणाला हसण्याची पुष्कळांना लहर आली. त्याप्रमाणें त्यांनीं त्या आपल्या पवित्र (!) कार्यास आरंभही केला. बोलत बोलत मंडळी बरीच दूरवर गेली होती. मंडळी हंसण्याखिदळण्याच्या पूर्णपणें रंगांत आली होती. त्यांत एकानें किंचित् गंभीर होऊन, काहींस हंसत, काहींस काढून घेण्याच्या बुद्धीनें कर्कोटकाला मध्येच एकदम म्हटलें “ कर्कोटका, गरुडावर प्रताप गाजवायला काय युक्ती करणार आहेस—ती युक्ति सांग तरी आम्हांला तुझी ! ”

“ आम्हीं काहीं ती लगेच षट्कर्णी करणार नाहीं ! ”

“ किंवा तिचा आम्हीं काहीं दुरुपयोगही करणार नाहीं ! ”

“ अगर तुझी युक्ति ऐकून आम्हींच ती काढली, असेंही म्हणणार नाहीं ! ”

“ मग सांग तर ! आतांच सांग. युक्ति सांगायला रात्र कशाला पाहिजे ? किंवा उद्यांची सकाळ तरी कशाला पाहिजे ? ”

“ संध्याकाळीं तूंच सांगणार. उद्यां तूंच सांगणार आणखी आतांही तूंच सांगणार—”

“ आणि कोणत्याही वेळीं आम्हींच ऐकणार !—”

“ मग सांगायला काय हरकत आहे ? तर आतांच सांग—नव्हे, तूं सांगितलेंच पाहिजे. ”

अशा प्रकारें कर्कोटकाच्या पाठीमागें सर्वचजण लागले. सर्वजण कर्कोटक काय युक्ति सांगतो आणि ती करून पाहून गरुडाचें वर्चस्व आपण केव्हां झुगारून देतो असें प्रत्येकाला होऊन गेले होतें.

कर्कोटकानें सर्वांच्या प्रश्नांच्या मान्याला “ आतां नाहीं ” असें एकच नकारात्मक उत्तर दिलें. त्यामुळें सर्वांचीं मनें खट्टु झालीं. सरळ सांगत नाहीं तर त्याला आतां चिडवूं या असें काहीं जणांना वाटलें व त्यांनीं तसा

प्रकरण सहावें

प्रयत्नही आरंभिला. एक जण म्हणाला “ कर्कोटक आपल्याला उगीच झुळवितो आहे. त्याला युक्ति अजून कांहीं सुचलीच नाही, तर तो आपल्याला काय सांगणार आहे ? ”

“ हेंच खरें असेल. म्हणूनच तो आढेवेढे घेतो आहे ”

“आम्हांला यावेळीं दुसरा कोणीही तशी युक्ति सांगेल तरीही चालेल.”

कर्कोटक पुढें चालला होता आणि मागाहून सर्व त्याचे बांधव चालले होते. चालतांना त्यांच्यामध्ये वरील भाषा चालली होती. कर्कोटकानें एकदां उत्तर दिल्यावर पुन्हां कांहींही तो बोलत नव्हता. दुसरे ‘कोणीही युक्ति सांगितली तरी पाहिजे आहे आम्हीं त्याचें ऐकूं. त्याचे आभार मानूं. आम्हीं त्याला फार फार मोठा भान देऊं, वगैरे वगैरे बडबड करीत होते. अशी बडबड चालूं असतां मागाहून चालणाऱ्यांपैकी चारदोन एक-दम एके ठिकाणीं थबकले.

एका बाजूला उभी असलेली एक अत्यंत रूपवती युवति त्यांच्या दृष्टीस पडली. ती या मंडळीकडे पाहून मृदू हास्य करीत होती. तिचा मुखचंद्र, तिचा नट्टापट्टा इत्यादि सर्व इतकें कांहीं अलौकिक होतें कीं, तें पाहिल्यावर पुढें पाऊल टाकण्याचें भान कोणालाही होणें अशक्यप्रायच होतें. अगो-दर स्त्री. त्यांत नितांत सुंदर, ती आपण होऊन आपल्याकडे हंसत मुखानें पाहतें आहे, आपल्याशीं संभाषण करण्याची इच्छा दर्शवीत आहे, असें पाहून कोण देहभानावर राहिल ? कोण वेडा झाल्याशिवाय राहिल ? स्वतःला कोण भाग्यशाली समजणार नाही ? ती तरुण सुंदरी अज्ञाचपैकी एक होती. तिच्याकडे ज्यांची दृष्टि गेली, त्यांच्याकडे ती अशी कांहीं मोहक-पणानें हंसून पहात होती, कीं तिचा परामर्ष घेतल्याखेरीज त्यांना गत्यंतरच नव्हतें ! तिच्याकडे सारेजण ‘ ओं ’ करून पहात राहिले. त्यांना कांहीं क्षण बोलावयाचेंही सुचेना. ते भांबावले आहेत, आपल्या सौंदर्याची मोहिनी त्यांच्यावर पूर्णपणें पडली आहे, आपल्याशीं दोन शब्द बोलल्याखेरीज ते पुढें जात नाहींत, असें त्या सुंदर स्त्रीनें तात्काळ ओळखलें. तिला तेंच पाहिजे होतें. तिळा ही मंडळी उभी राहिलेली पाहून अत्यंत आनंद झाला !

मातृसेवा

पुढची मंडळी हलके हलके पुढे चालली होती. मागाहून येणारी मंडळी थक्कलेल्या मंडळीत येऊन लवकरच मिसळली. सर्वांनी जवळ जवळ त्या सुंदरीला अर्धवट गराडा घातल्यासारखेच केले. त्यांना ते दृश्य अभिनव होतें. त्यांचें डोळे तिच्या रूपावर खिळून राहिले. तिच्या अंगाचा एक प्रकारचा सुगंध येतो आहेसा वाटे म्हणून घ्राणेंद्रियें तिकडे ओढूं लागली. कान तिच्या तोंडाचे शब्द ऐकावयाला उतावळे झाले. ती बाई त्या आश्रमाच्या आसमंतात भागी यापूर्वी कधीही दिसली नव्हती. ती कोण ? कोठून आली ? राहाते कुठें ? इकडे भटकण्यांत तिचा हेतु काय ? असे विचारारवें, असे आतां एकेकाच्या मनांत येऊ लागले. पण बोलावयाचें कोणी ? कसे व काय ? ही पंचाईतच आली. कोणी तरी आतां पुढे होणार किंवा तीच बोलू लागणार तोंच पुढे गेलेल्या कर्कोटकदिकांनी सहज मागे वळून पाहिलें तों त्यांना मागील दृश्य दिसलें. त्यांनाही तो विलक्षण चमत्कार वाटला म्हणून ते तेथून परतले. कर्कोटक परतल्याचें जेव्हां त्या स्त्रीने पाहिलें तेव्हां तिला विशेष आनंद झालासें दिसलें. बोलावयाचें झालें तर त्याच्याशीच किंवा बोलावें तर त्यानेच आपल्याशी अगोदर बोलावें, असें तिला वाटत असावें, असें दिसलें.

कर्कोटक परत आला. त्या स्त्रीच्या स्वरूपसौंदर्याकडे पाहून तोही विस्मित झाला. तो जवळ आलेला पाहतांच ती अत्यंत लाजली, तिने एक लज्जेचा मधुर मुरका मारला. त्याबरोबर कर्कोटकाला काय वाटलें असेल तें त्याचें त्यासच माहीत ! तो तर घायाळ झालाच. पण तें त्या स्त्रीचें लज्जा-युक्त मुरकणें असें काहीं विलक्षण होतें कीं, तेंथें असणाऱ्या प्रत्येकाला वाटलें कीं, ती आपणांसच पाहून इतकें भावयुक्त लाजली. प्रत्येकाला अस्मान ठेंगणें वाटूं लागलें. स्त्रियांच्या प्रेमळ कटाक्षाचा हा प्रभावच आहे !

त्या रूपवतीची पूसतपास करणें आपलें कर्तव्य वाटून कर्कोटक पुढे झाला व त्यानें नम्रतापूर्वक पृच्छा केली—“ आपण कोण ? कुठल्या ? कुणाकडे आलांत ? आपण राहाणाऱ्या कुठल्या ? कोणाच्या ? ” त्याच्या प्रश्नाला उत्तरें तात्काळ, चोख आणि निर्भीड मिळालीं. “ मी एक स्त्री आहे.

प्रकरण सहावे

सागरीचे राहणे आहे. या आश्रमांत आश्रयाच्या उद्देशाने आले आहे. रत्नाकराची मी एक कन्या आहे. ”

“ आपण इकडेच कशा आलांत ? येथे आश्रय मिळेल असे कसे वाटले ? पूर्वी कांहीं माहिती होती कीं काय ? ” कर्कोटकाने पुन्हां प्रश्न केला.

“ आपले इकडे यावेसे वाटले. आश्रय मिळणार हा भरंवसा वाटला. मला असे वाटले कीं इथल्या मंडळींनीं मला पाहिले आहे, मीही इथल्या मंडळींना पाहिले आहे. आणि खरेच म्हटले तर मी त्याच भरंवशावर इथे आले. ”

“ कुठे एकमेकांना पाहिले ? ”

“ आपण मला वाटते उच्चैश्रवा पहावयाला रत्नाकरांकडे आला होता ! त्यावेळीं मी आपणां सर्वांना पाहिले. मी तिथेच त्यावेळीं होते. म्हणून वाटले कीं मीही त्या वेळीं आपल्या दृष्टीस पडले असेन. तसेच एकंदरीत त्या वेळच्या आपापसांतील बोलण्याचालण्यावरून मी मनार्शी ठरविले कीं आपण या मंडळींकडे तपास करित गेलों तर आपल्याला आश्रय खात्रीने मिळेल. आपण नुकतेच सत्ताधारी झालां आहांत. कोणाही सत्ताधान्यांच्या आश्रयालाच राहण्याची आवड, हौस, इच्छा आणि महत्त्वाकांक्षा मला आहे म्हणूनच मी इकडे आपण होऊन आले आहे. ” हे बोलत असतांना ती असे कांहीं हावभाव करित होती कीं, कर्कोटकसुद्धां सारेजण नुसते गुंगून गेले. ही एवढी अफाट बाई कोण ? ती इतकी घीट कशी ? पूर्वी कधीही परिचय नसतां असे निर्भीडपणे बोलते कशी, आश्रय मागते कशी, वगैरेवद्दलाचा विचार करण्याचे कोणालाच भान नव्हते.

“ सत्ताधान्यांच्या आश्रयाला राहून तुम्हीं करणार काय ? तुमचा उप-योग काय ? ” कर्कोटकाने मुद्दाम विचारले.

“ सत्ताधान्यांना सुखी करणार ! त्यांनीं सत्ता कशी उपभोगावी, आपल्या हाताखालच्या लोकांवर सत्तेचे प्रताप कसे गाजवावे, हे मी शिकवीन. ते मला चांगले शिकवितां येतील. ”

“ खरेच ? ” एकदम किती जण तरी ओरडले.

मातृसेवा

“ होय ! ” ती पुन्हां मंजुळ स्वरांत म्हणाली.

“ मग कांहीं हरकत नाही. आम्ही आमच्या आश्रयाला तुम्हांला खुशाल ठेऊन घेऊं. आम्ही आतां सत्ताधारी झालों आहोंत. गरुडावर आणि अरुणावर आम्हांला सत्ता गाजवावयाची आहे—”

“ तें मी सारें मघाशीच वृक्षवेलींच्या आडून ऐकलें आहे. ” ती स्त्री मध्येच म्हणाली. “ त्यावेळींच पुढे येऊन त्यांच्यावर कशी सत्ता गाजवावयाची तें सांगणार होतें पण म्हटलें त्यावेळीं नको. अगोदर आपल्या आश्रयाची सोय लागली पाहिजे. ”

“ मग चला, आमच्या आश्रमांत, आमच्या आईची गांठ घालून देऊं. तिला सांगूं. खुशाल रहा. आमची आई खुशाल तुम्हांला ठेवून घेईल. ”

“ अं हं ! ” हंसत हंसत ती म्हणाली. “ तेवढं मात्र करूं नका. मी कोणाही स्त्रीजवळ राहणार नाही. स्त्रिया माझा द्वेष करतील. मला कोणाचेंही वर्चस्व सहन होणार नाही. मी दिवसाढवळ्या वावरणार नाही. एकांतांत असल्याखेरीज मी कोणाला कसली युक्ति सुचविणार नाही, कीं सत्ता गाजवावयाला सहाय्यही करणार नाही ! ”

“ सारेंच विलक्षण ! ” कर्कोटक उद्गारला.

“ हे आहे खरें ! ” तीच पुढें म्हणाली. “ मी तुमच्याबरोबर आश्रयाला राहिल्यानंतर केव्हांही, कुठेही, कशीही येईन. मला त्यांत आनंदच वाटे. पण ते आपणां कोणाला मानवणार नाही. लोक निंदा करतील. नीट दृष्टीनें पाहणार नाहीत. म्हणून मीच होऊन आपल्या सर्वांच्या सुखाकरितां सांगतें कीं माझ्यासह दिवसाढवळ्या कुठें फिरण्याचें मनांतच आणूं नका ! मी शक्य तितकें रात्रीं भेटत जाईन. सत्ता दुसऱ्यावर कशी गाजवावयाची—त्यांत किती सुख असतें, हे अनुभवाला आणून देत जाईन म्हणजे झालं माझं काम ? पटेल तर राहीन. मी समुद्रकन्या आहे. मी श्रेष्ठ आहे. मी होऊन आपणांकडे आलें आहे तेव्हां—”

“ पण तूं गरुडाकडे कां गेली नाहीस ? तो आमच्यापेक्षां पराक्रमी—देखणा—शाहाणा अशी त्याची ख्याती आहे. ” कर्कोटकानें तिला विचारलें.

प्रकरण सहावें

“ गरुडानें मला आश्रयच दिला नसतां. तो कितीही पराक्रमी—देखणा—शहाणा असला तरी तो आतां स्वतंत्र नाही. तुमचा दास आहे. दासांवरून तितकेसें माझे प्रेमच जडत नाही. मला सत्ताधारीच प्रिय असतात, हे मी अगोदरच सांगितलें आहे. ”

याप्रमाणें ती स्त्री अस्खलित बोलत होती. कर्कोटकादि सारे जण ऐकत होते. तिचें प्रत्येक अक्षर त्यांना पटत होतें. तिच्या सान्निध्याची आवश्यकता तिच्या साऱ्या अटीसुद्धां मान्य करणें अगत्याचें आहे, हे त्यांच्यासुद्धां सर्वांना ठाम वाटूं लागलें. ती त्यांना फार मोठी वाटू लागली. कोणाला आपल्यावर प्रेम करणारी स्त्री मोठी वाटणार नाही ? आवडणार नाही ?

त्या स्त्रीनें याप्रमाणें कर्कोटकादि साऱ्या मंडळींना पूर्णपणें भारलें. आपलेसें केलें. ती सर्वांनाच सारखी प्रिय वाटू लागली. प्रत्येकाला वाटू लागलें की दुसऱ्यापेक्षां आपल्यावरच तिचें अधिक—निस्सीम—अखण्ड असें प्रेम आहे. त्या सर्वांनीं तिच्या प्रेमळ अटी उभयतांच्या हिताच्या म्हणून मान्य केल्या. आश्रयाचें अभिवचन कर्कोटकानें पुढाकार घेऊन तिला दिलें.

तिची रहावयाची सोय, तिची भेट घेऊन तिचा सल्ला वगैरे घेण्याच्या वेळां वगैरे लवकरच निश्चित करावयाचें ठरवून ती प्रथम भेट तेथेंच आटोपती घेतली. एका दृष्टिपाताच्या आंतच वृक्षलताच्या आड ती दिसेनाशी झाली. कर्कोटक व त्याचे बंधूही चालूं लागले.

त्यांच्या बोलण्याचा विषय आतां बदलला होता. त्यांच्या दृष्टीचा, विचारांचा विषय पूर्णपणें निराळा झाला होता. हा एक अनपेक्षित असा चमत्कारच घडून आला होता. त्या चमत्काराचाच विचार जो तो आपापल्याशीं करित होता. एक रूपवती स्त्री येथें येते काय ? आपण तिची चौकशी करतो काय ? ती आपला आश्रय मागते काय ? आपण तो तिला देतो काय ? आणि त्याबद्दल ती आपल्याला उपयोगी पडण्याचें कबूल करते काय ? साराच विलक्षण प्रकार ! इतकें असून तिच्याबद्दल उघडपणें बोलण्याची चोरी ! आईजवळ ती यावयाला तयार नाही ! हे त्यांजूनही विलक्षण !

मातृसेवा

तिनें जातां जातां संध्याकाळीं पुन्हां भेट व्हावी, असें अर्धवट म्हटलें. सर्वांना त्या संध्याकाळचीच डोक्यांत ओढ लागली. संध्याकाळ लवकर होईल काय ? संध्याकाळीं सर्व कांमें बाजूला ठेवून तिला भेटलेंच पाहिजे, असें प्रत्येकाच्या मनांत संकल्प होऊं लागले.

उघडपणें तिच्याविषयी 'बोलतांना ज्याअर्थी ती रत्नाकराकडे उच्चैःश्रव्याजवळ होती, त्याअर्थी ती म्हणजेही एक रत्नच असलें पाहिजे. असें रत्न आपल्यापार्शी आपण होऊन आपल्याकडे चालत आलें आहे, तेव्हां आपण केवढे भाग्यवान् आहोंत' असा ध्वनि सर्वांच्या मुखां येऊं लागला. रत्न आपलेंसें झालें. आपण रत्नाला आवडलों ही कल्पना किती हृदयंगम आहे ? प्रत्येकाला असेंच वाटत होतें. झालें. एक दिवस, दोन दिवस, आठ दिवस—असे दिवसामागून दिवस जाऊं लागले. त्या दिव्य स्त्रीशीं परिचय, सहवास, प्रणय, प्रीती वगैरे वगैरे क्रमानें क्रमानें दृढ होत चाललीं. दर दिवशीं तिच्या अल्प सहवासाचें मंडळींना नवलपूर्ण सौख्य मिळूं लागलें. ती प्रत्येकाला सोयीसवडीप्रमाणें स्वतंत्र अशी भेटे तर पुष्कळ वेळां सर्व तीच्यासभोवतीं जमून गप्पागोष्टी करीत, थट्टा-विनोद करीत, तिच्या सहवासांत पूर्णपणानें रंगून जात. उद्यां काय करावयाचें; गरुडार्शी, अरुणार्शी, विनतेर्शी कसें वागावयाचें; त्यांना कसें वागावयाचें, याविषयी निश्चित विचार करीत, त्या स्त्रीला विचारीत, तीही आपल्या बुद्धिप्रमाणें सांगे. पण तो दिवस संपला, रात्र गेली म्हणजे त्या कोणाच्या हातून रात्रीं ठरविल्याप्रमाणें कांहींही होत नसे. आपला रोजचा क्रम फार तर चालूं राही. पण दिवसेंदिवस त्यांतही खण्ड पडूं लागला. आश्रमांतल्या व्यवस्थेंत अव्यवस्था माजू लागली. आपलें जबरदस्त मोहजाल टाकणाऱ्या स्त्रीला त्यांनीं आश्रय दिलेला आहे, हें मात्र अजून इतर कोणालाही कळलें नव्हतें !

जसजसा त्या स्त्रीचा पगडा मंडळीवर बसूं लागला, तसतसें असें होऊं लागलें कीं त्या मंडळींत बेपर्वा वाढत चालली. मनाची भीति नाहीशी होत चालली. किती वेळेला ते आईचें ऐकतनासे झाले, तर उलट गर-

प्रकरण सहावें

डाला वगैरे गुरकावयाला कांहीं कठीण नाही, असे त्यांना भासू लागले. हाच त्या दिव्य स्त्रीच्या सहवासाचा प्रभाव !

एक दिवस असें झाले. आश्रमांतल्या नेमून दिलेल्या कामांत कांहीं मंडळींच्याकडून बरीच अव्यवस्था झाली. नव्हे त्या मंडळींनीं ती मुद्दाम अव्यवस्था होऊं दिली होती. आपण करावयाचें तें कामच त्यांनीं केले नव्हतें. एक दिवस—दोन दिवस—तीन दिवस कामच केले नाही. मनांतला हेतु हा कीं आपण काम नाहीं केले तर गरुड करील. त्यानें तें न सांगतां करावें. गरुडाला ती अव्यवस्था दिसली. दुर्लक्ष झालें असेल, कामाचा उरक पडला नसेल, काम करणारी मंडळी आजारी असतील, असें प्रथम प्रथम गरुडाला वाटलें. पण कसें कोण जाणें हें हेतुपुरस्सर चाललें आहे, असें त्याला एक दिवस वाटलें. कामाच्या ठिकाणीं येऊन, पाहून, हंसून ती मंडळी परत जात असतांना गरुडानें पाहिलें. त्या सर्व कामांवर गरुडाची स्वाभाविक देखरेख असेच. त्याचा सर्वांना वचकही तसाच असे. चुकवाचुकवीचा प्रकार गरुडाच्या ध्यानीं आल्यावर, त्याच्या प्रत्यक्ष दृष्टीला पडल्यावर तो थोडाच स्वस्थ राहणार ? त्यानें झट्टिर्शीं जाऊन आपल्या त्या बांधवांना पकडले. त्यांच्या कानाला धरले. सहज चारदोन श्रीमुखांत भडकविल्या आणि विचारलें, “ ही आश्रमांत अव्यवस्था कां ? हीं कोणी कामें करावयाचीं ? अशी चुकवाचुकवी कां ? ”

कोण त्यावेळीं त्याच्यापुढें बोलणार ? सर्वजण चळचळचळ कापू लागले. गरुडानें समोर उभें राहून राहिलेलीं कामें त्याच मंडळीकडून करून घेतलीं आणि त्यांना सोडून दिलें. पुन्हां असें करूं नका असें बजावून सांगितलें !

अशा प्रकारें कर्कोटकानें व त्या स्त्रीनें आपल्या संगनमतानें एक सहज क्लृप्ति सुचविली. तिचा उपयोग करून पाहिला. पण ती सफल न होतां, उलट श्रीमुखांत ध्याव्या लागल्या. त्याचा प्रतिकार करतां आला नाही. असें प्रत्ययाला आलें. पण एवढाच आधार घेऊन तीं सर्वं मुलें आपल्याला निष्कारण गरुडानें मार दिला, अशी तक्रार घेऊन आपल्या आईकडे गेलीं. तिनें ही गोष्ट मनावर घेऊन त्याबद्दल योग्य तो विचार केला

मातृसेवा

पाहिजे, गरुडाचें पारिपत्य झालें पाहिजे, अशी इच्छा त्या मुलांनीं कद्रू-जवळ प्रगट केली !

कद्रूच्या ध्यानीं आपल्या मुलांचा सर्व पराक्रम आला. मुलांनीं एक अकलहुशारीनें प्रयत्न करून पाहिला, याबद्दल मनाशीं तिला मुलांबद्दल कौतुक वाटल्याखेरीज राहिलें नाहीं. परंतु उघड ती तसें फारसें बोलली नाहीं. उलट “मला न विचारतां तुम्हीं असे वागलांत कां ? म्हणून तुम्हांला तसें प्रायश्चित मिळालें. मला विचारलें असतें तर मी तुम्हांला असें असें वागा, असें सांगितलें असतें. मी तुम्हांला तसें लवकरच सांगणारही होतें. पण तुम्हीं वागण्याची घाई केलीत. त्याला मी काय करणार ?” असेंच ती म्हणाली.

या कद्रूच्या बोलण्यानें तिच्या मुलांनीं तोंडें फारच वाईट केलीं. आई असें बोलेल असें त्यांना वाटलें नव्हतें ती आपली बाजू घेईल अशी त्यांची साहजीकच कल्पना होती. परंतु प्रारंभीच त्यांची ती कल्पना कद्रूनें फोल टरविली. मग त्यांना कां वाईट वाटणाऱं नाहीं ?

मुलांना वाईट वाटल्याचें पाहून कद्रूलाही वाईट वाटलें. मुलांना तिनें पुन्हां जवळ घेतलें, कुरवाळलें, त्यांची समजूत घातली आणि त्यांना सांगितलें, “काहीं वाईट वाटून घेऊं नका, तुम्हीं एक संधी उत्पन्न केलीत. फार चांगलें झाले. या अशा संधीचीच मी वाट पहात होतें. मी या संधीचा उपयोग करून घेतल्याखेरीज आतां रहात नाहीं. माझ्या मुलांना तुझ्या मुलांनीं असा त्रास कां द्यावा ? त्यांच्या श्रीमुखांत देऊन त्यांचा अपमान कां करावा ? त्यांना तसा अधिकार का आहे ? तूं त्यांना स्पष्ट समजावून कां दिलें नाहींस ? समजावून कां देत नाहींस ? तुझ्या मुलांनीं केलेल्या अपराधाबद्दल माझ्या मुलांची क्षमा कां मागूं नये, असें मी विन-तेला विचारल्यावांचून रहात नाहीं. तुमची तिच्या मुलांकडून क्षमा मागा-यला लावतें. त्याची काळजी आतां तुम्हीं मुळींच करूं नका !”

आईच्या या आश्वासनांनें मुलांना केवढा आनंद वाटला ? केवढा आधार आला ! त्यांनीं त्या रात्री त्या दिव्य स्त्रीच्या सहवासांत असतां तिलाही ही

प्रकरण सहावें

वार्ता मोठ्या अभिमानानें सांगितली. आलेल्या संधीचा आई उपयोग करून घेणार आहे, आई योग्य संधीचीच वाट पहात होती, असें त्या मंडळींच्याकडून त्या स्त्रीनें ऐकलें तेव्हां ती संधि आपणच कशी आणून दिली, आपणच कशी सल्ला दिली, आपणच त्या संधीची कल्पित कशी सुचविली हें त्या स्त्रीनेंही त्या वेळीं अभिमानानें त्या मंडळींच्या मार्थी मारलेंच ! तें तिचें म्हणणें मंडळींनीं पण एकमतानें मान्यही केलें. कद्रूनें मुलांना त्यावेळीं मात्र बजावून ठेविलें कीं, मी पुन्हां सांगेपर्यंत भलत्या भानगडीत पडूं नका ! आपल्या वागण्यांत काहींही फरक करूं नका !

त्या प्रकाराला चारदोन दिवस होऊन गेले. आश्रमांतली व्यवस्था त्या कालांत पूर्वीप्रमाणेंच चालली.

पण पुन्हां आणखी एक प्रसंग उद्भवला. कद्रूचें सांगणें कद्रूच्या ठिकाणीं राहिलें. फिरून त्या दिव्य स्त्रीच्या सांगातीं थट्टा विनोद चालला असतां कर्कोटकाला त्या स्त्रीनें सद्यां तुम्हीं असें असें गरुडाशीं वागण्याचें घाष्ट्य करा म्हणजे काय चमत्कार होतो तो पहा. तुम्हीं त्याला जेथपर्यंत भीत आहांत तेथपर्यंत तुम्हांला तो भिववीत राहणारच ! त्याची भीति झुगारून द्या. त्यालाच भिवविण्याचें शौर्य दाखवा म्हणजे पारडें कसें बदलतें तें दिसेल. तुम्हीं तसें शौर्य दाखवावें, अशी माझी इच्छा आहे. तसें आपलें शौर्य पाहण्याची मला फार हौस आहे. मला पराक्रमी पुरुष आवडतात. सत्ताधारी पुरुषांच्या संगतींत मला सौख्याचा लाभ होतो. म्हणून म्हणतें आपण आपलें शौर्य मला दाखवा. गरुडा-अरुणांवर आपण सत्ता गाजवायला लागल्याचें माझ्या नेत्रांनीं मला पाहूंद्या. गाजवणार ना शौर्य ? दाखवणार ना आपला पराक्रम ? आपल्या सत्तेचें सौख्य मला पहावयाला मिळणार ना ? मिळणार ना ? ” अशा गोड गोड मोहक भाषणाला कोणता प्राणी मान तुकविणार नाहीं ? कोण शौर्य गाजवायला सज होणार नाहीं ? त्या सुन्दरीच्या शब्दांनीं कर्कोटकाला चांगलेंच प्रोत्साहन मिळालें. त्यानें त्याच क्षणीं गरुडाला आपल्या आंगचें पाणी तिच्या प्रेमाच्या जोरावर दाखविण्याचें अभिवचन त्याच क्षणीं तिला दिलें. दुसरा दिवस आला.

मातृसेवा

सर्वांची सर्व कामे झाली. गरुडाची कुरापत काढावयाची त्याला आपले पाणी दाखवावयाचें असें निश्चित ठरलेंच होतें. तें कसें हेंही कर्कोटकानें मनाशी ठरविलें.

नेहमी असें असें की, आश्रमांतली नित्याची कामे घामे झाल्यानंतर, आखाड्यांत प्रहरभर सर्वांनी जमावयाचें. शरीरसंवर्धनाकरितां, कंटकपणाकरितां आखाड्यांत खूप शरीराला श्रम द्यावयाचे. ह्यांत गरुडाचा नेहमीचा पुढाकार असावयाचा. त्याच्या नेतृत्वाखाली तें सर्व चालावयाचें. गरुड अशी शरीरमेहेनत करीच. तो योग तो अत्युत्तम प्रकारें चालवी व आपल्या बांधवांनाही तो चालविण्यास भाग पाडी. त्यामुळें गरुडाचा ऋचक सर्वांवर स्वाभाविक असे. आखाड्यांत गरुड बोलावील त्यावेळीं, बोलावील त्यानें आलेंच पाहिजे असें ठरूनच गेलेलें असे. ती गरुडाची आज्ञा कोणी अमान्य करावयाची नाही. गरुड स्वतःच्या योगसाधनाकरितांही बांधवांना पुष्कळवेळां बोलावी, व सर्वजण येत. हें झाल्यावर मग जो तो आपापल्या उद्योगाला, विश्रांतीला वगैरे जाई. आखाड्यांत आपण नेहमीपेक्षां अगोदर जावयाचें व आपणच गरुडाला बोलावयाचें किंवा आपण नेहमीपेक्षां उशीरा जावयाचें व गरुडाचें ऐकावयाचें नाही, गरुडाला आपली लहर संभाळावयाला लावावयाची, असें कर्कोटकानें निश्चित केलें होतें. कसेंही केलें तरी आपला इच्छित हेतु पार पडणारच ! आपलें तेज गरुडाला दिसणार ! गरुड दिपून जाणार ! आपलें शौर्य त्या रूपवतीला दिसणार आणि आपली श्रुता जाहीर होणार ! हें ठरलेलेंच असें कर्कोटकाला सुखस्वप्न अगोदरपासूनच पडूं लागलें !

आणि निश्चिंत केल्याप्रमाणें कर्कोटकानें त्या दिवशीं खरोखरच केलें. त्या प्रसंगीं त्या रूपवती स्त्रीनें कर्कोटकादिकांचा पराक्रम पहावयाला यावयाचें मुद्दाम ठरविलें होतें. ती त्या शौर्याच्या मूर्तीवरून प्रेमाची पुष्पे उघडणार होती. वेळ आली, गरुड आखाड्यांत कितीवेळ तरी एकटाच होता. त्यानें आपल्या बांधवांची फार वाट पाहिली. त्याला इकडची कसलीही कल्पनाच नव्हती. आंत-काय शिजत होतें-शिजलें होतें, याची

प्रकरण सहावे

गरुडाला दादही नव्हती. त्यामुळे कर्कोटक बंधूसहवर्तमान आखाड्यांत उशीरां आला तेव्हां गरुड त्यांच्यावर उशीरां आल्याबद्दल रागावला. त्यांनीं कोणी गरुडाकडे लक्षच दिलें नाहीं. त्याच्याशीं मुळींच न बोलतांच आखाड्यांतल्या कार्यक्रमाला आरंभ केला. हा गरुडाचा उघड उघड अपमान होता. गरुडाला त्यांच्या वर्तनाचें अत्यंत चमत्कारिक वाटलें—चीड आली. संतापला, ताड्कन तो कर्कोटकापुढें जाऊन उभा राहिला. त्याचे दोन बाहू घरून गदगद त्याला हलवीत त्यानें विचित्र वागण्याचा खुलासा विचारला. कर्कोटक प्रथम घाबरला खरा. पण पुन्हां सांवरला. गरुडापासून दूर होऊन त्याच्या डोळ्याला डोळा भिडवीत धीटपणानें म्हणाला:—

“ गरुडा, तूं कोण आम्हांला विचारणार ? ”

“ आम्हीं तुझेंच ऐकावं तें काय म्हणून ? ” दुसरा अवसान घरून म्हणाला.

“ तुझीच आज्ञा आम्हीं मानावयाची काय म्हणून ? ” तिसरा उद्गारला.

“ आमच्या लहरीप्रमाणें तूं कां वागूं नयेस ? ” चवथा म्हणाला.

याप्रमाणें प्रश्नांचा अनपेक्षित मारा गरुडावर झाला. गरुडाच्या हृदयावर तीक्ष्ण शरांचा वर्षाव होतो आहे, कानांत तत्प लोहरस ओतला जात आहे, मस्तकावर आकाश कोसळत आहे असें गरुडाला वाटलें ! त्याचें मस्तक बधीर झालें ! बंधुप्रेमाचा भडका उडाला. नात्यागोत्याचा लय झाला. निसर्गानें आपलीं बंधनें ताड्ताड् तोडलीं असें गरुडाला झालें. त्यानें दोन्ही हातांनीं आपलें मस्तक दाबून धरलें. आपल्या मस्तकाच्या चिघड्या उडताहेत कीं काय, असें होऊन गेलें. त्याच स्थितीत गरुड असतां, त्याला बोलावयाची संधि न देतां कर्कोटक आपली छाती पुढें काढून दिमाखानें म्हणाला:—“ ऐकलेंस गरुडा, इतउत्तर तूं आम्हांस कोणत्याही प्रकारची आज्ञा करतां नये. कोणत्याही प्रकारचा दाब आमच्यावर असतां नये. उलट आमच्याच आज्ञा तुला ऐकल्या पाहिजेत. आमचाच दाब तुला मान्य केला पाहिजे ! ”

मातृसेवा

पुन्हां गरुडावर अग्नीवर्षाव झाला ! त्याला चेव आला. तिरमिरीसरशी तो त्यांच्या अंगावर घावला. सर्वांची गाळण उडाली. कर्कोटक दोन पावलें मागें झाला. क्षणभरच तेथून सर्वासह पळ काढावा असें वाटलें. इतक्यांत दूर उभी राहून ती सुन्दर युवति आपल्याकडे आशेनें पहाते आहे असें त्याच्या ध्यानीं आलें. पुन्हां त्याला अवसान आलें. तितक्याच त्वेषानें तो गरुडाला म्हणाला:—“ हां ! हां ! गरुडा हात आटोप ! परवांच एक अपराध आम्हीं सहन केला आहे. कांहींच्या श्रीमुखांत तूं भडकावल्या आहेस. तें आम्ही विसरलों नाहीं. पण आतां सहन करणार नाहीं. असा अत्याचार करण्यापूर्वीं तूं आपल्या आईला जाऊन विचार, कीं दासांना धन्यावर हात उगारण्याचा अधिकार असतो काय ? ”

गरुडाचा हात वरच्यावर थांबला ! तो जागच्या जागीं खिळला. कर्कोटकानें कोणते भलभलते शब्द त्याला ऐकविले ? त्याला कालचक्र उलट-गतीनें फिरत आहे असें खास वाटलें ! तो स्तब्धच होता. कोणतेच शब्द त्याच्या मुखांतून बाहेर येणें दुर्घट होतें ! तो तारवटलेल्या डोळ्यांनीं कर्कोटकाकडे व त्याच्या बंधुजनाकडे पहात होता ! कर्कोटकच त्याला पुढें म्हणाला:—“ गरुडा, असा भांबावून जाऊं नकोस ! तुझी आई आमच्या आईची आपखुषीनें दासी झाली आहे. त्या नात्यानं तुम्हीं आमचे दासच आहांत ! तुझं आमचं बंधुभावाचं नातं राहिलेलं नसून धनी आणि चाकर असं नवं नातं निर्माण झालेलं आहे. त्याला अनुसरूनच आपणांला इत-उत्तर वर्तन केलं पाहिजे. हें असत्य असेल, तर असाच्या असाच आईकडे जा. तिला विचार आणि मग तुला वागावयाचं असेल तसा तूं वाग ! ”

या कर्कोटकाच्या बोलण्यानें गरुड थिजला. त्याचा तेजोभंग झाला. आपल्या मानसिक शक्तीवर, आपल्या स्वातंत्र्याच्या पुण्याईवर हा अशनि-पातच झाल्याचें त्यानें ऐकलें ! त्यानंतर गरुड उभाच राहिला नाहीं. एक अक्षरही न उच्चारतां तो तेथून तडक चालता झाला !

कर्कोटकाच्या घैर्याचा, शौर्याचा, त्याच्या बंधूंनीं एकच जयजयकार केला ! त्या रूपवतीनें मनोहारी हस्य केलें. स्वागताची मांला स्वकरांनीं

प्रकरण सहावें

त्याच्या गरुड्यांत घातली ! कर्कोदकादि सर्वांना त्या वेळीं खरें खरें समाधान वाटलें. आज आपण खरे सत्ताधारी झालों—खरा सत्तेचा उपभोग घेण्यास आरंभ केला ! पण इकडे त्याच वेळीं नसानसांतून अंगार उडालेल्या गरुडाची अवस्था काय होती ? तो कोठें गेला होता ? त्याला काय विचार करावा लागत होता ? तो कोणाला काय विचारणार होता ? ती वेळ भरमध्यान्हीची असतांना अमावास्येचा काळोख सभोंवार पसरला असावा, माध्यान्हीच्या सूर्यनारायणाला खग्रास ग्रहण लागलें असावें, अशा सारखें गरुडाला भासत होतें ! विचाराविचारांचे त्याच्या मस्तकांत कढावर कढ येत होते. स्वातंत्र्यसूर्याला कर्कोदकाचे शब्द कसे सहन व्हावेत ? पण परदास्याचे—त्याच्या मातेच्या परदास्याचे—तिच्या खुषीनें पत्करलेल्या दास्याचे शब्द कर्कोदकानें त्याला ऐकविले ते सत्य कीं असत्य त्याचा पडताळा घेईपर्यंत गरुडाला सहन करणें भाग होतें !

गरुड त्वेषानें, तडफडीनें, सर्वांचा भडका उडाला असतां आपल्या आईला भेटायला निघाला, त्याला समोरच विनतामाता येतांना दिसली. परंतु ती कशी ?—

डोकीवर एकावर एक असे तीनचार पाण्याचे घट आहेत. एका कमरेवर आणखी एक घट आहे. खांद्यावर घरादारार्ची धुतलेल्या वस्त्रांची ओझी आहे. दुसऱ्या हातांत एक भरलेला कलश आहे. सर्वांगांतून—तोंडावरून घामाचे लोट चालले आहेत. खालीं तापलेली वाळू पायाला एकसारखे चटके देत आहे ! अशी सति विनता समोरून येत आहे. उभयता माता-पुत्रांनीं परस्परांस पाहिलें. त्या क्षणीं परस्परांना काय वाटलें ? त्यांच्या जिवाचें काय झालें असेल ?

प्रकरण सातवें

-‘आई, बोल ग बोल, तूं सांग, मला तुझ्याकडून काळं दे. मी देवाला जाऊन विचारतो. धर्माला, न्यायाला, नीतीला-तूं सांगशील त्याच्यापुढें जाऊन उभा ठाकून त्यांना गदगद हालवून विचारतो कीं बोला, माझ्या आईच्या पायांत पारतंत्र्याच्या शंखला कां घातल्या आहेत?’-

-‘दुदैव देवावरही प्रभाव चालविते काय?’ असा प्रश्न त्यानें आपल्या मनाला केला. ‘होय!’ असें उत्तर त्याच्या कांणीं कोणी तरी दिलें!

-परदास्य म्हणजे जिवंत मृत्यू होय असें तर त्या मायलेकरांच्या मनांत त्या वेळीं येत नसेल? तो जिवंत मृत्यू आपण भोगतो आहोंत ही जाणीव त्यांना कोणत्या भयंकर यातना देत असेल?-

“आई!”

“बाळ!”

“आई—!”

“समजलं ना तुला शेवटीं? दुदैवानें इतक्यांत हाही दावा साधला का?”

“आई, हें कसं झालं? कुणी केलं? कां केलं? मला इतकें दिवस कां कळविलं नाहीस?”

“काय सांगू बाळ! काय देऊं उत्तर? बाळ, हें झालं नाही, केलं आहे! हें आपल्या पूर्वजन्मींच्या प्रारब्धानें केलं! अशी आपल्याला दशा आपल्या संचितानं आणली आहे! बाळ, तूं विचारतोस की इतके दिवस कां कळविलं नाहीस! पण बाळ, कोणत्या तोंडानं कसं सांगायचं होतं? आई आपल्या बाळांना दुःखांत, हालांत कष्टांत आपण होऊन लोटायला कशी तयार होईल? इरिणी आपल्या पाडसाला आपण होऊन व्याधाच्या बाणाच्या टप्पांत कशी सोडून देईल? वाटेल तो त्रास आई आपल्या बाळाकरितां घेत असते. पक्षीण आपल्या मायेच्या पंखाखालीं आपल्या पिलांना स्वतः ऊन्ह, पाऊस, थंडी यांचा त्रास सोसून-झांकून ठेवीत असते. तेंच मी-या तुझ्या गरीब आईनं केलं होतं! माझं दुःख मी सहन करावयाचं, त्याची शळ तुम्हांला लागू द्यावयाची नाही. तुम्हांला पारतंत्र्याची

प्रकरण सातवे

श्रृंखला आपल्या आईच्या पायांत अडकली आहे हे जाणवू द्यावयाचें नाही, असा माझा कृतसंकल्प होता—पण दैवानं तोही दावा असा साधला. बाळ, मी कितीही दुःखी असले, कितीही पारतंत्र्यांत अडकले तरी माझ्या बाळांनीं मनानं सुद्धां तें दुःख सोसूं नये, माझ्या बाळांनीं सदैव आनंदांत, जोमांत वाढावं, अशी माझी खरीखुरी इच्छा. माझीं बाळें आनंदांत असलीं म्हणजे मी दुःखांत असल्याचें कांहीं वाटणार नाही !—”

“ आई, आई, काय म्हणतेस हें ? काय बोलतेस हें ? काय उद्गारतेस हें ? आमची आई दुःखांत—हालांत—परदास्यांत आणि आम्ही तिचीं—मुलं—आनंदांत, सौख्यांत, समाधानांत असणार ? असावं म्हणतेस ? हें कस होईल ? आई परदास्यांत खितपत असतांना, आई आपल्या त्या दुःखाचे घुटके घेत असतांना, आई आपल्या नेत्रांतल्या अश्रूबरोबर भाकरीचा तुकडा पोटांत कसाबसा ढकलीत असतांना, आम्ही मोत्यांचा चारा खात असायचें ? वैभवांत विहार करायचा ? इतस्ततः जगांत तोऱ्यांनं हिंडावयाचें ? आई, आई, असं कसं होईल ? असं कसं आम्ही करूं ? आई दुःखांत पाहून ज्यांना सुखाची निद्रा येते, आई दुःखानें पारतंत्र्यांत संतत अश्रूप्रवाह वाहवीत असतांना वैभवांत स्वतः राहण्याची हौस वाटते, तीं आम्हीं मुलं तरी कसलीं ? आणि त्यांचा आनंद—वैभव तरी कसलं ? परदास्याचे फटके आईच्या पाठीवर संतत बसत असतांना त्याकडे दुर्लक्ष करून मुलांना सातस्वर्गांचे सौख्य पायाशीं लोळण घेत आलं, तरी तें काय होय ! तें सौख्य लायेनं झुगारून दिलं नाही, अगोदर आईच्या सौख्याची चिंता वाहिली नाही, तर तीं मुलं तरी कसलीं ? आई तुझ्या उदरीं जन्म घेतां क्षणीं उगवत्या सूर्यावर झडप घालून त्याचा खेळायला कंदूक करूं इच्छिणारा हा तुझा बळिवंत मुलगा अशी कल्पांति इच्छा करील, असें तुला वाटलं तरी कसं ? आई—”

“ बाळ, मी तसं कसं म्हणेन ? तुझ्यासारखा बळिवंत बाळ माझ्या उदरीं जन्माला आला म्हणूनच मी भाग्याची आहे. त्याच भाग्याच्या बळावर बहिणीचं—सवतीचं दास्य करीत असतें. सहन करीत असतें.

मातृसेवा

आज, उद्यां, परवां, आयुष्यांत केव्हांना केव्हां तरी माझी बळीवंत बाळंच माझ्या पारतंत्र्याच्या नरकयातना चुकवतील. त्यांतून मुक्त करतील, अशी खात्री वाटते म्हणून दास्याचा उजाडला दिवस मावळतो ! मी दुःखांत असलें तरी माझ्या बाळांनीं सुखांत असलें पाहिजे म्हणतें तें देखील तेवढ्याचसाठी ! मी काय म्हणाले तें तुला समजलें नाहीं—”

“ क्षमा कर आई ! खरोखरच तूं काय म्हणालीस तें मला समजलें नाहीं ! मी नव्या परिस्थितींत भांबावून गेलों आहे ! गोंधळून गेलों आहे ! माझ्या अंगांतल्या अजस्रशक्तीचा प्रयासानें कोंडमारा करावा लागत असल्यामुळे मला काय बोलावें हें सुचेनासं झालें आहे ! माझ्या आईवर परदास्याची पाळी आली ! माझ्या आईसारख्या महासतीच्या पायांत पारतंत्र्याची शृंखला ! हें मी कसं पाहूं ? कसं सहन करूं ? मनाला, बुद्धीला, शक्तीला कसा आवर घालूं ? आई, तुझ्यासारख्या महासतीच्या हातून असा कोणता अपराध कीं, त्यामुळे तुला पारतंत्र्य स्वीकारावें लागावें ? देवादारीं तुझ्या हातून असं कोणतें पाप झालें कीं, त्याचा मोबदला म्हणून देवानें तुझ्यावर ही आपत्ति आणावी ? धर्माची, नीतीची, पुण्याईची तुझ्याकडून कधीं स्वप्नांत तरी पायमल्ली झाली आहे काय ? कीं म्हणून जित्याचं जिणं तुझ्या कपाळीं यावें ? आई, बोल ग बोल. तूं सांग. मला तुझ्याकडून कळूं दे. मी देवाला जाऊन विचारतो, धर्माला, नीतीला, न्यायाला, तूं सांगशील त्याच्या पुढें जाऊन उभा ठाकून, त्यांना गदगद हलवून विचारतो कीं, बोला, माझ्या आईच्या पायांत पारतंत्र्याच्या शृंखला कां घातल्यात ? ”

“ बाळ, देवाला बोल नाहीं. धर्माला शब्द नाहीं. नीती विचारीकडे कांहीं नाहीं ! मी तुला सांगितलें ना, कीं हा आपल्या दुर्दैवाचा खेळ आहे. दुर्दैवाच्या लीला आहेत म्हणून ! आम्हीं दुर्दैवाच्या आधीन झालों आहोंत. आतां तें वागवील तसं वागलें पाहिजे, तें नाचवील तसं नाचलें पाहिजे ! ”

प्रकरण सातवें

विनता हुंदके देत होती. बोलत होती ! गरुड समोर बसून ऐकत होता, त्याच्या डोळ्यांतून अश्रू गळत होते ! आईचे शोकावेग वरचेवर येत होते ! गरुडाची अश्रूंची संततधार खळत नव्हती !

सर्भोवारच्या वृक्षावरून टपटपटप पाने गळत होती, वेळीपासून फुले सुटून भूमीवर पडून सडा करीत होती ! विनतेवरील आणि गरुडावरील तो दारुण करुण प्रसंग पाहून वृक्ष अश्रू टाळीत होते काय ? वेळी फुलांच्या रूपाने आपल्या अश्रूंनी भूमीला शांत करीत होत्या काय ? पक्षी किलबिल करीत होते. गाईवांसरे हंवरत होती. आश्रमावर त्या शोकाचीच कळा पसरली होती !

आतां कुणी कोणाला समजावून सांगायचे ? कुणी कुणाचे सांत्वन करावयाचे ? काय सांगून सांत्वन करावयाचे ? उभ्या आश्रमाला पहिली प्रेमाची सत्ता हवी होती. आतांची सत्तेची सत्ता नको होती ! मग त्यावर शोकाची कळा कां दिसणार नाही ! विनतेला समजले कीं, आजवर आपण गुपित ठेवलेले गरुडाला कळले. गरुडालाही समजून आले कीं आपली आई परतंत्र झाली. तें कळणें, त्याची जाणीव होणें म्हणजे हृद्‌रोग लागणें, त्या रोगानें जीव कुरतडून खायला—त्याच्या शक्तीचा न्हास करावयाला प्रारंभ करणें होय ! विनतेच्या काय किंवा गरुडाच्या बाबतीत काय तो खरा प्रारंभ आतां झाला ! ती वाईटांतली वाईट वेळ होती. दुर्दिनांतला तो दुर्दिन होता !

आकाश मेघांनी व्याप्त झालें. सहस्ररश्मी मेघाआड झाला ! मायलेकरांची ती दारुण स्थिति सहस्ररश्मीला पहावत नव्हती काय ?

वृक्षवेर्लीच्या दाटींतून वारा स्वैर वाहात असतां अडखळत होता, घोंघावत होता, तें त्याचें घोंघावणें देखील रडकें ऐकावयाला येत होतें ! आश्रमाशेजारच्या सरितेचें खळखळणें आज आनंदी वृत्तीचें गाणें नसून विनता-गरुडाची दुःखाची भेट पहात असतां शोकाचें रडगाणें होतें !

आश्रमांतली समता केव्हांच नाश पावली होती. प्रेमळ शांतता कधीच

मातृसेवा

लयाला गेली होती ! सलोख्याची, जिव्हाळ्याची, आपुलकीचा पूर्वीच संपूर्ण नाश झाला होता. आतां राहिले होते काय ?

कद्रू आणि कद्रूचीं मुलें यांचा राक्षसी आनंद !

विनता आणि विनतेचीं मुलें यांच्या नशीबींचें खडतर दास्य !

विनतेनें आपल्या दुदैवाकडे बोट दाखविलें. गरुडाला तें खपलें नाहीं. त्याच्या संतापानें फिरून उसळी घेतली. परदास्याची नुसती कल्पनाही क्षणा-क्षणाला सहन होत नव्हती ! तो कसलेंही बंधन ताडताड तोडायला तयार होता ! आपण बंधनांत, आपली आई बंधनांत ! हे काय आहे ? वरें त्याला कारण कोणतर दुदैव ! देव नाहीं, धर्म नाहीं नीति नाहीं कीं काहीं नाहीं ! मग ते गरुडाला सहन कसें व्हावें ? परंतु करणार काय ? आईच्या नेत्रांतले अश्रू त्याला तें सहन करावयाला भाग पाडीत होते !

गरुड मध्येच कृती वेळ स्तब्ध राहिला ! विनता खालीं मान घालून अश्रु गाळीत होती ! परदास्याची भयानक कल्पना त्याच्या पुढें उभी राहिली ! आपल्या सावत्र आईनें काय काय पराक्रम केला आहे; तिचीं मुलें इतकी अरेराव कां व कशीं झालीं, शब्दांत अडवून, वचनांत पकडून त्याचा पुरोपूर फायदा आपल्या सावत्र आईनें कसा घेतला आहे, याचीं चित्रे गरुडाच्या नत्रापुढें स्पष्ट अशीं येऊं लागलीं आणि मग आपली आई 'दुदैव दुदैव' कां म्हणते, प्रारब्धाकडेच कां बेट दाखविते, संचिताचाच, उच्चार पुन्हां पुन्हां कां करते, याचा उलगाडा हलके हलके होऊं लागला ! ते विचार येत असतां, समोर बसून अश्रू ढाळणारी आपली आई दिसत असतां गरुडाला आपल्या अचाट शक्तीला आंतून ओढ लागत आहे, आपल्या शक्तीचे लचके कुणी तरी अदृश्यपणानें तोडीत आहे असें वाटूं लागलें. गरुड हदरून गेला !

एवढा वीरपुंगव, एवढा पराक्रमी, एवढा श्रेष्ठांतला श्रेष्ठ एवढा स्वर्गेंद्र, पण याक्षणीं अगदीं अगतीक झाला ! दुदैवानें नाडला. करणार काय ?

गरुड कर्तव्यतत्पर, मातृभक्त, बुद्धीशक्तीचा सागर खरा. परंतु दुदैवानें त्याला पुरतें कोंडीत पकडलें. तो देवाला विचारायला तयार, धर्माला-

प्रकरण सातवें

नीतीला खडसविण्यास सज्ज, पण त्यानें दुदैवापुढें हात जोडले ! दुदैव देवावरही प्रभाव चालविते काय ? असा प्रश्न त्यानें आपल्या मनाला केला ! ' होय ' असें उत्तर त्याच्या कार्नी कोणी तरी दिलें !

आतां गरुडानें विनतेशीं काय बोलावयाचें ? विनतेनें तरी गरुडाला कोणते शब्द ऐकवावयाचे ? गरुड कांहींही बोलला तरी विनतेच्या नेत्रांतल्या अश्रूंचा पूर वाढत जात असे. विनतेनें कोणताही शब्द सांगितला, तर दुदैवाचे जाळें गरुडामोवतीं अधिकच गुंडाळत जाई. असा प्राप्त प्रसंग विनतोड होता ! तरी मनाला राहवणार कुठून ? स्वस्थ बसणार कसें ?

“ आई, कद्रूमाता तुझी बहीण ना ? गरुडानें मध्येच विनतेला विचारलें.

“ पण सवतही आहे ! उत्तर मिळालें.

“ ह्या दोनही नात्यांना तिनें कस्पटासारखें कां लेखलं ?

“ तें तिलाच माहित !

“ त्या दोनही प्रेमळ नात्यापेक्षां कद्रूमाईला राक्षसी सत्ता आपल्यावर गाजवावी अशी बुद्धि कोठून सुचली ?

“ तेंही तिलाच माहित ! ”

“ आई, ज्या पणानें तूं जिकली गेलीस, तोच पण तूं जिकला असतास तर तूं कद्रूमाईशीं अशीच वागली असतीस का ? ”

“ मी याचें कोणतेंही उत्तर दिलें तरी त्याचा उपयोग काय आहे ? ”

“ आई, आपणांपैकीं कोणाच्याही हातून कद्रूमातेचा कांहीं कर्घी लहानमोठा अपराध झाला आहे का ? आपण तिला कर्घीं दुखवलं आहे का ? कळून न कळून कद्रूमाता आपल्यावर चिडेल आणि त्याबद्दल आपला सूड घेण्याकरितां म्हणून आजची वेळ आपल्यावर आणिल, असें कर्घीं आपल्या हातून झाले आहे का ? ”

“ मला तर आठवत नाही ! ”

“ आमच्यामध्ये आणि कद्रूमाईच्या मुलांमध्ये वागवितांना कर्घीकाळीं भेदभाव दाखविला होतास का ? तसें कर्घीं मनांत तरी आणलें होतेंस का ? ”

मातृसेवा

“ कधी रे ? बाळ, मी असें मनांत तरी कसें आणीन ? ”

“ मायेंत कधीं अंतर केलं होतंस ? ”

“ याला ईश्वरच साक्ष ! ” विनतेच्या डोळ्यांत हें म्हणतांना पुन्हां अश्रूंचा पूर लोटला !

“ मग कद्रूमाईनें असं कां करावं ? ” गरुडाची विचारमालिका फिरून मूळपदावर आली. तो आपल्याशींच अर्धवट उद्गारला.

“ आपल्या दुदैवाशिवाय दुसरें कोणतेंच त्याला उत्तर नाही ! ” विनता उत्तरली.

मायलेकरांमधील संभाषण फिरून थंडावलें.

हें त्यांचें भाषण ज्या ठिकाणीं, ज्या वेळीं चाललें होतें; त्या ठिकाणीं प्रथम प्रथम त्या मायलेकरांशिवाय दुसरें कोणीही नव्हतें. बोलण्याच्या-रडण्याच्या-हृदयें हलकीं करण्याच्या स्थितींत त्या मायलेकरांचा काळ त्या ठिकाणीं किती गेला होता, त्याची त्यांना कल्पनाच नव्हती. दुःखाचा, शोकाचा काल अत्यंत कंटाळवाणा जात असतो. थोडाकाळ जाऊनही युगचेयुग मध्यें गेलें कीं काय असें वाटत असतें. विनतेची आणि गरुडाची त्या वेळीं मनःस्थिति कशी होती हें सांगतां येणें कठीण आहे. एवढें खरें कीं तीं मायलेकरें बोलत असतां, रडत असतां, हृदयें हलकीं करून घेत असतां, भावी काळांतले कठोर आघात सहन करण्याची मनाची तयारी करीत असतां तीं दोघेही सभोवारच्या जगाला पार विसरून गेलीं होती. आपलें भाषण कोणी ऐकत आहे काय ? आपलें रडणें पाहून दुःख-भरानें हृदय भडभडून येऊन कोणी आपल्याबरोबर रडूं लागत आहे कीं, आपल्या दुःखानें कोणाला आनंद होत आहे ? किंवा मायलेकरांच्या भेटींत बिघाड आणण्याकरितां कोणी मध्येंच लुडबुडत होतें कीं काय ? यांपैकी कशाचीही दाद त्या मायलेकरांना नव्हती ! आपल्यावर कोसळलेल्या प्रसंगाचाच तेवढा विचार व त्याबद्दल हृदयाला होणाऱ्या दारुण यातना एवढेंच त्यांना ज्ञान होतें ! मग इतर विषयांकडे त्यांचें लक्ष जाणार कुठून ?

प्रकरण सातवें

परंतु याच वेळीं त्यांच्या पाठीशीं लागलेलें नव्या दमाचें दुदैव त्यांना कष्ट देण्याचा नवा डाव रचीत होतें. ठेंचाळून जखमी झालेल्या जागेवरच कितीही जपलें तरी हटकून आणखी ठेंच लागतें आणि पहिल्या वेदना उलट दुष्पट जोरानें वाढतात ! अशा तऱ्हेचे डाव खेळण्याची व घायाळ झालेल्यास अधिक घायाळ करण्याची दुदैवाची रीतच असते.

विनता व गरुड बोलत असतां कद्रूच्या मुलांना जें एक नवें रत्न प्राप्त झालें होतें—तें रत्न—ती कुटिलकारस्थानी कुलटा कद्रूच्या एकदोन मुलांना बरोबर घेऊन त्या बाजूलाच हिंडत होती. तिनें तें मायलेकरांचें दृश्य पाहिलें. लगेच तिची तरल बुद्धि काम करूं लागली. तिनें आपल्या बरोबर असणाऱ्या कद्रूच्या मुलांना तें दृश्य मुद्दाम दाखविलें आणि “तीं दोघें आपल्याविरुद्ध बोलत वसली आहेत. आपल्याविरुद्ध कारस्थान रचीत आहेत. आपल्याविरुद्ध कसला तरी डाव करीत आहेत” असें खुशाल त्या अगोदरच विषारी असलेल्या प्राण्यांत कानांत आणखी आपल्या कल्पनेचें गरळ ओकलें. “याचा प्रतिकार जर आपण केला नाही, हे प्रकार जर असेच चालूं दिले, असल्या प्रकाराबद्दल वेळच्यावेळींच शासन जर केलें नाही, तर आपल्या सत्तेवर हें केव्हां गदा आणतील याचा मुळींच नेम नाही. तेव्हां पहा. या कारस्थानाचा पाडाव तात्काळ होऊं द्या. सत्ताधाऱ्यांनीं आपल्या हार्ती—आलेली सत्ता आपल्या हार्तीच अबाधीत रहाण्याकरितां डोळ्यांत तेल घालून जपावं लागतं हें ध्यानांत घरा म्हणजे मला अधिक सांगण्याची जरूरी नाही.”

याप्रमाणें जें जें तिच्या मनांत आलें तें तें तिनें कद्रूच्या मुलांना सांगून टाकलें. आग पेटविली. ती एकेक—दोघे दोघे असे त्या ठिकाणीं मुद्दाम घेऊन येई. तें दृश्य दाखवी, आणि कोणाला कळवळून घाबरून, कोणाला रुसल्यासारखें दाखवून, कोणाला चढवून, तर कोणाला रागावून आणि कोणा-कोणाला चिडवूनही ती आपला तो आशय सांगत सुटली होती. तिचा मुख्य उद्योगच तो !

इतकें जरी त्या मायावी स्त्रीनें त्या सर्प मंडळींना पढविलें, त्यांच्या

मातृसेवा

विषाला आणखी विषाची पुटे दिली, तरी त्यांची बुद्धि मळच ! त्या विषाचा पुढे उपयोग काय करावयाचा हे त्यांना काय माहित ? ज्यांना ज्यांना ते दृश्य दाखविले, त्यांनी त्यांनी ते पाहिले आणि स्वस्थच राहिले. त्या बाबतीत तिने फक्त कर्कोटकाला वगळले होते व ते मुद्दाम वगळले होते. तिला या बाकीच्या मंडळीनाच दुष्टपणांत तरबेज करावयाचे होते. कर्कोटक अगोदरच तसा तयार झालेला होता. ही मंडळी तयार करतांना तिला बराच त्रासही पडत होता. ती एकेकाला आणून ते दृश्य दाखवी व आपले मनोगत सांगे, त्यावेळी एक म्हणे—

“ बसत ना का बोलत बसले आहेत तर ? आपल्याला काय त्याच्याशी करायचे आहे ? ”

दुसरा म्हणे—“रडताहेत वाटते दोषेही. ठीक आहे, रडू देत त्यांना मनमुगद ! ”

तिसरा सांगे, “ लाडके, तुला हे भलते उपद्राप पाहिजेत बघ ! आपल्याला त्यांच्याशी कांहीही कर्तव्य नाही. त्यांना हंसू देत, नाही तर रडू देत ! आपण आपली हौसमौज करू या. हंसू या खेळू या, बसू या बोलू या. अगदी आनंदी आनंद करू या ! त्या रडव्या मंडळीकडे बघून काय करायचे आहे ? ”

तर चवथा शहाणा आपले शहाणपण पाषळला, “अरेरे ! काय बिचाऱ्यांची शोचनीय अवस्था ही ! गरुडासारख्या गरुडाने रडावे. आम्ही ज्याला भ्यावे, ज्याला पाहून आमचा थरकांप व्हायचा, त्या गरुडाच्या नेत्रांत स्त्रियांप्रमाणे अश्रु पाहून आमच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहातात ! प्रिये, आमच्या गरुडाची ही दुःखावस्था आमच्या दृष्टिआड कर ! “ असे म्हणत एक सर्प खरोखरीच रडायला लागे.

त्या सर्वांना ताळ्यावर आणून एकामाळेचे मणी करण्याचे काम ती सुन्दरकुलटा आपले परम कर्तव्य म्हणून करी, ती त्या सर्वांच्या बाष्कळ बडबडीला एकच उत्तर देई. “ ते आज रडत असतील—रडताहेत, पण त्या रडे तुम्ही दुर्लक्ष केले तर त्यांची आजची स्थिति उद्यां तुम्हांला प्राप्त

प्रकरण सातवें

होईल. त्यांना शिरजोर झेप्याची संधि आपण दिली तर आपली अवस्था कठीण झाल्यावांचून राहणार नाही. मग आपल्या नशीबी कसल्या हौसा-मौजा, कुठलं हंसायचं खेळायचं ? कुठें बसायचं बोलायचं ? ” या प्रमाणें ती बोले. घाक दाखवी. आपलें ऐकलें नाही तर आपण सोडून चालत्या होऊं असें म्हणे. मग त्या सर्वांचा नाइलाज होई व तिचें ऐकावयाला सर्व-जण तयार होत ! तें दृश्य पुष्कळांनीं पाहिलें खरें, पण त्याचें पुढें काय ?

ती सौंदर्यपुतळी जेव्हां त्यांच्यावर रागावली, तेव्हां तिची मर्जा सुप्रसन्न रहावी म्हणून त्या सर्वांनीं विचारलें—

“ मग या दृश्याचें आतां आम्हीं पुढें काय करावें म्हणतेस ? ”

“ तुझी आज्ञा होईल तसें आम्हीं खास करूं ! ”

“ कारण आम्हीं सत्ताधारी आहोंत ! ”

“ आणि सत्ता कशी गाजवावी हें तूं आम्हांला सक्रिय शिकवती आहेस ! ”

“ या करितां आम्हीं तुझी आज्ञा शिरसामान्य केलीच पाहिजे ! ”

“ तर बोल !—”

सर्व मंडळी अशी अंकित झालेली पाहून त्या रूपवतीला फार फार आनंद होई. ती विकट हास्य करी ! आपल्याला हवें तें मिळालें आहे. ही मंडळी आपल्या भजनीं लागली आहेत. आपल्याशिवाय आतां त्यांना चैन पडत नाही किंवा क्षणभर वियोग सहन होत नाही. जगावर त्यांची सत्ता, त्यांच्यावर माझी सत्ता ! म्हणजे मीच या जगाची सम्राज्ञी म्हणावयाला कोणती हरकत आहे ? असे विचार तिला फार सुखवीत. ती आपलें सम्राज्ञीपद कायम टिकावयाला रोज नव्यानव्या युक्त्या योजी. रोज त्या मंडळींला नवा छंद लावी आणि त्यांना सदैव कसल्या ना कसल्या तरी आपल्याच नादांत गुरफटून ठेवी ! तिची सर्व मंडळीवरची पकड आतां अधिक अधिक जबरदस्त बसत चालली होती. तिच्या करुण्या आशेचें उल्लंघन करण्याची कोणाचीही प्राप्ता नव्हती !

मातृसेवा

तिने सांगितलें आणि त्यांनी मुकाट्याने ऐकलें. तिने हंसून त्यांच्या कानाशी लागून काय सांगितलें होतें कोण जाणें ! तिच्या सांगण्यावर त्यांचा प्रथम भरंवसा बसेना ! पुढें काय होईल याचा अंदाज त्यांना कळना. ते साशंक झाले. पण तिने ठासून सांगितलें. “ माझ्या सांगण्याचा परिणाम इटकून असाच होईल. चमत्कार तर पहा ! नाही झाला तर तुम्ही सांगाल तें मी ऐकेन. नाही तर दुसरी क्लृप्ति काढूं ! ”

त्यानंतर तिच्यापुढें कोण बोलणार ? तिने दिलेला कानमंत्र तात्काळच उपयोगांत यावयाला पाहिजे होता. तरच त्या मंत्रपठणाची फलश्रुति पहावयाला मिळणार होती. म्हणूनच त्यांनीही तितक्याच त्वरेने मन्दाच्या जपास आरंभ केला !

विनता आणि गरुड अजूनही बसल्या ठिकाणीच होते ! त्यांना उठावयाचें सुचत नव्हतें !

ती दोघे बसली असतांना कद्रू आणि तिची कांहीं मुलें त्या ठिकाणी एकदम आली. कद्रू एकाद्या चिडलेल्या वाघिणीप्रमाणें दिसत होती. ती एकसारखे संतापाचे फूत्कार काढीत होती. तिच्याकडे पहाणारास खचित असें वाटलें असतें कीं विनतेला खाऊं कीं गिळूं असें तिला होऊन गेलें असावें !

कद्रू जवळ आलेली पहातांच विनता उठून उभी राहिली. गरुडानेंही उठून आपल्या सावत्र मातेला वंदन केलें ! गरुडाच्या अंतःकरणांत त्या वेळीं सागरीचा वडवात्री भडकलेला. पण त्याची बाह्य शांतता नगाधीशाप्रमाणें होती.

आपल्याला जवळ आलेले पाहिल्यावर खरा मान देण्यासाठी उभी राहिली नसून, त्यांचे गुप्त बेत ऐकावयाला येऊं नयेत म्हणून बोलणें बंद करून ती मायलेकरें जायला म्हणून उठली अशी कद्रूनें आपली समजूत करून घेतली. तिच्या अगोदरच्या रागांत अधिकच भर पडली ! तिनें गरुडाकडे तिरस्काराचा एक दृष्टिपात फेकला आणि विनतेकडे तुच्छतेनें, अवहेलनेनें, संतापानें, अधिकारमदानें पाहिलें.

प्रकरण सातवें

गरुडानें तिला केलें वंदन तिला मायावी वाटलें. तिला तें कसें सहन होणार ? ती करकर दांत खात म्हणाली:—

“पुंरें पुंरें, हें मायावी नमस्कार-चमत्काराचें दोंग ! मलाही सारां दोंग सोंग समजतात ! काय ग माई, इथं काय करीत होतां तुम्हीं ?”

“कांहीं नाहीं !” विनतेनें साधें सरळ उत्तर दिलें !

“कांहीं नाहीं ? कांहीं नाहीं असें कसें होईल ? कांहीं करीत नव्हता तर एकमेकांकडे काय पहात बसला होता ?” कद्रू विनतेच्या साध्या उत्तरानें उगीच चिडली व म्हणाली.

“आम्हीं बोलत होतो !”

“कां बोलत होतां ?”

विनता नव्हे प्रत्यक्ष परमेश्वर झाला तरी सत्ताधाऱ्याच्या असल्या अड-मुठ्या प्रश्नाला काय उत्तर देणार ? विनता स्वस्थ राहिली. गरुडाच्यानें स्वस्थ राहावेना. तो उत्तर देण्यासाठीं म्हणाला—

“कद्रूमाई—”

“बस कर तुझा चौबडेपणा !” गरुडाकडे डोळे वटारून अधिकाराच्या तोऱ्यांत कद्रूनें त्याला दाबलें. “तुला कोणी विचारलें नाहीं. ज्याला विचारलें, त्यानंच उत्तर दिलें पाहिजे. तुला विचारीन तेव्हां तूं उत्तर दे !” पुन्हां ती विनतेकडे वळली आणि तिनें विचारलें, “काय माई तुम्हीं बोलत होतां ?”

“ताई, आम्हीं दोघें काय बोलणार ?”

“तेंच तर मला ऐकायचं आहे ! माई, तुझा साळसूदपणा आतां मला नको आहे ! मला अधिक चिडविण्याच्या, भरीस पडूं नकोस ! तुम्हीं काय बोलतां, काय विचारतां, काय काय कारस्थानं करतां, हें मला समजत नाहीं, असें समजू नकोस !” मध्येच आपल्या मुलांकडे कद्रू वळली आणि तिनें आपल्या मुलांना विचारलें, “काय रे, माई आणि गरुड इथं किती वेळपर्यंत बोलत आहेत ?”

“दोन प्रहर तर सहज होऊन गेले असतील !” मुलांनीं सांगितलें.

मातृसेवा

“एक माई ! दोन दोन प्रहर बोलत बसणं म्हणजे काय ? माई, तूं काहीं स्वतंत्र नाहीस ! तूं माझो दासी आहेस ! दासींना पस्वानगीशिवाय असं दोन दोन प्रहर बोलतां येत नसतं हें माहित नाही काय ? दोन प्रहरांत जी कामं पडून राहिली तीं कुणीं करायचीं ? तीं कामें आतां वेळेला कशीं व्हायचीं ? माई, हातचीं महत्वाचीं कामें टाकून, उगीच कृणी तरी दोन दोन प्रहर स्वस्थ बसत नसतं, त्यापेक्षां महत्वाचा विषय असल्या-शिवाय कोणी बोलायला वेळ काढीत नसतात, हें मला समजतं हें विसरूं नकोस ! माई, माझ्याविरुद्ध कारस्थानं रचित होतां हें खरें ना ?”

“मुळीच नाही ! माई, काय ही तुझी भलती शंका ? कारस्थानं ? तुझ्याविरुद्ध ? ताई, तुला अशी शंका तरी कशी आली ?”

“शंका कशाला ? माई, मला शंकेचं कारणच नाही !—माई, माझीं मुलं काय सांगतात तें एक. काय रे मुलांनो, या दोन प्रहरांत, या दोघांच्या बोलण्यांत माझं नांव निघालं होतं कीं नाही. माझं नांव घेत असतांना या दोघांचा राग अनावर होत होता कीं नाही ?”

“तें आम्हीं कितीदां तरी ऐकलं. किती वेळां तरी पाहिलें ! आम्हीं इतकें वेळां यांच्या जवळपास येऊन धिरट्या घातल्या तरी त्यांची त्यांना दादही नव्हती !” कद्रूच्या मुलांनीं सांगितलें.

विनता तें ऐकून दिड्मूढ झाली ! काय बोलणार ती यापुढें ? अर्थशून्य दृष्टीनें नुसती पहातच राहिली. ती स्वस्थ पाहिल्यावर कद्रूला अधिकच अवसान आलें.

“माई, दासी झाल्याबरोबर दासीचे गुणही तुझ्या आंगीं येऊं लागले का ? खोटं बोलणं, खोटं वागणं आतां अगदीं तुझ्या हातचा मळ असं तुला वाटूं लागलं का ?”

“कद्रूमाई, कद्रूमाई, माझ्या आईवर कसले भयंकर वृथा आरोप करते आहेस !—कद्रूमाई.”

“बसं कर ! गरुडा, मी तुला एकदां बजावलं आहे ! तुझा उर्मटपणा मला माहित आहे ! तुझी शक्तीची घमेंड मी जाणतें. आणि म्हणूनच

प्रकरण सातवें

तुला बजावतें. आपली पायरी ओळखून वाग. माई, तूं आपल्या उर्मट मुलाला आपल्या पायरीची नीट जाणीव करून दिली नाहीस वाटतं ? ”

एकाद्या यंत्राप्रमाणें विनतेनें गरुडाकडे पाहिलें. गरुड बोलतां बंद राहिला.

हीच संधि साधून याच वेळीं कद्रूच्या मुलांनीं कद्रूकडे गरुडाविरुद्ध तक्रार केली, “ आई, गरुडानें आमच्या श्रीमुखांत उगाच भडकाविल्या ! ”

“ निष्कारण आमचे कान उपटले ! ”

“ गरुडानें आमचीं डोकीं झाडांच्या बुंध्यावर नेऊन हापटलीं ! ”

“ खरें हें गरुडा ? ” कद्रूनें मुलांचा कैवार घेऊन गरुडाला विचारलें. तिचे डोळे ह्यावेळीं इंगळासारखें लालभडक झाले होते !

“ होय, हे म्हणतात तें खरें आहे. पण— ”

“ पुरें ! पुढें ऐकण्याची मला गरज नाही ! माई, ऐक, तुझीं मुलं माझ्या मुलांना कसं वागवितात तें ! माझ्या मुलांना असं वागवितां, माझ्या-विरुद्ध कारस्थानं करतां, आणि मीच उलट वाईट अं ! दासीपणांत वागण्याची हीच रीत वाटतं ! माई, मी पुष्कळ मनाशीं ठरविलं कीं माईला दासीसारखें वागवायाचं नाही. दासीपणा तिला जाणवूं द्यावयाचा नाही. होतां होईल तितकें अगदीं पहिल्या नात्याच्याच प्रेमानें वागायचं ! पण मी तसं वागवावं असं तुम्हांला वाटतच नाही मुळीं ! तसं वाटत असतं तर तुम्ही असं कां वागतां ? नीट रीतीनें वागलं म्हणजे दास्यांत सुद्धां सुख असतं, हें मीच सांगायला हवं असं नाही. तसं नीट असणं तुम्हांला आवडायचं नाही. पटायचं नाही. तुम्ही असेच वागत राहणार, अशीच कारस्थानं करीत राहणार हें मला माहित आहे. पण इतकें ओळखून मी स्वस्थ वसेन, तुमचीं कारस्थानं चालूं देईन, असं मनांत सुद्धां कधींकाळीं आणूं नका ! ”

इतकें म्हणून आपल्या बोलण्याचा परिणाम विनतेवर काय होतो हें पाहण्यासाठीं ती क्षणदोन क्षण विनतेकडे पाहात राहिली. विनतेच्या मनांत कांहीं बोलावयाचें आलें. शब्द अगदीं ओंठावर आले. कद्रूच्या ध्यानांत आलें. विनतेची पूर्ण मुस्कटदाबी करावयाची, तिला चकारही बोलूं द्यावयाचें

मातृसेवा

नाहीं, असा कद्रूचा संकल्पच झाला होता. तेव्हां ती तिला कशी बोलू देणार ? तिच्या अगोदर कद्रूच बोलू लागली, “माई, दासीपणाचा स्वीकार केल्याबरोबर तुझं मनही तशाच तऱ्हेचं ज्याअर्थी बनलं आहे त्याअर्थी तू माझी पहिली माई राहिली नाहीस हेच खरं ! अर्थात् माझ्यातिरुद्ध कोणत्या वेळीं कोणतं कारस्थान करशील याचा नेम नाही. म्हणून मी तुला अगोदरच सांगतं—नव्हे आज्ञा करतं. तू गरुड आणि अरुण, यांनी एकत्र जमतां कामा नये. एकत्र जमायचं असेल, बोलायचं असेल, कांहीं विचार करावयाचा असेल तर तो माझ्या समोर झाला पाहिजे. माझ्या किंवा मी सांगेन त्याच्या समोर तुम्हीं एकत्र बसलं पाहिजे, विचार केला पाहिजे. एरव्ही नाही ! हे तिनें विनतेला सांगितलं, त्याच वेळीं तिनें आपल्या मुलांनाही बजावून ठेवलं कीं हीं तिघे एकत्र कुठें जमतात कीं काय हे पहात चला. लक्ष ठेवा.

विनता कद्रूच्या तोंडचा एकेक शब्द ऐकत अमतां हतबुद्ध झाली होती ! प्रति इंद्र असा गरुड, पण तोही आपल्या सावत्र मातेकडून आपल्या मातेवर हकनाक कसा कहर गुंदरला जात आहे, असें पाहून वधीर झाला होता !

विनता त्याच्याकडे व तो विनतेकडे पहात—पण त्यांच्या दृष्टीतला हेतु वर्णन करणें मात्र सर्वथा दुरापास्त आहे !

परदास्य म्हणजे जिवंत मृत्यू असें तर त्या मायलेकरांच्या मनांत त्या-वेळीं येत नसेल ? तो जिवंत मृत्यू आपण भोगतो आहोंत, ही जाणीव त्यांना कोणत्या भयंकर यातना देत असेल ?

सत्तेचा प्रतोद घेऊन विनतेच्या आणि तिच्या मुलांच्या पाठीवर ओढण्यास कद्रूनें नुकतांच कोठें अशा प्रमाणें प्रारंभ केला. त्यावेळीं तिच्या कपाळावर आसुरी आनंद थैमान घालीत असल्याचें दिसल्यास नवल काय ? कद्रू आतां अधिकारमदानें धुंद झाली होती. आपण आतां विनतेला काय बोलू आणि किती बोलू, तिच्या मुलाना कसें आणि किती टेचूं ? असें तिला होऊन गेलें होतें. कद्रू मागचा पुढचा विचार पहात नव्हती. आपल्या नात्याला डोकें वर

प्रकरण सातवें

काहू देत नव्हती ! आपण, आपल्या हातीं घेतलेली सत्ता, तिचा उपयोग करून घेऊन आपण आपल्या मुलांसह सौख्यांत, वैभवांत, तोऱ्यांत कसे सतत रहावयाचें याचाच फक्त कट्टू विचार करीत होती !

गरुडाची मुस्कटदात्री होते आहे. आपली आई ती मुस्कटदात्री करीत आहे, हें पाहून सर्व मंडळींना कोण आनंद होत होता. तो त्यांच्या पोटांत मावेना असें होऊन गेलें होतें ! मनाचा, शक्तीचा, तेजाचा तडफडाट होऊन गरुडाला बोलण्याची इच्छा अनावर होई. पण विनता त्याला डोळ्यांनी “बोलायचें नाहीं, बोलण्याची ही वेळ नव्हे, आज बोलण्याचा आपला अधिकार नाहीं !” असें सांगत होती. गरुड आंतल्याआंत सारे मनोविकार आईच्या आज्ञेनें दाबून टाकीत होता.

आतांपर्यंत—आल्यापासून आतांपर्यंत आपण दाखवावयाचें तें उग्ररूप दाखविलेंच नाहीं, गाजवावयाची ती सत्ता अजून गाजविलीच नाहीं, असें कट्टूला वाटत होतें. अजूनपर्यंत वागविलें तें अत्यंत सौम्यपणानें वागविले असें ती समजत होती. आल्यासारखें सत्तेचा प्रभाव कांहीं तरी दाखविलाच पाहिजे. तो दाखविला नाहीं, तर हातीं आलेल्या सत्तेचा उपयोग काय ? आतां तिनें अगोदर आपल्या मुलांना भलायकी देण्याचें ठरविलें. कारणही उघड होतें. विनतागरुडाचा गुप्त कट्टू चालूं असतां तो पाहून कट्टूला तेथें आणून तिलाही तो दाखविण्याची अपूर्व कामगिरी तिच्या मुलांनीं वजावली होती. म्हणून तिनें प्रथम आपल्या मुलांची पाठ थोपटली मग ती विनतेकडे वळली.

कट्टूची अधिकारवाणी सुरू लागली, “माई, तुम्हीं गुप्त कट्टू करीत होतां, वारस्थान रचीत होतां, हें मी प्रत्यक्ष येऊन पाहिलें. त्या अपराधाचें माप पुंरपूर तुझ्या पदरांत टाकलें. गरुडानें माझ्या मुलांशीं मस्तबालपणा कसा केला, हें त्यानें तुझ्या समोरच कबूल केलें. हे दोनही अपराध अक्षम्य आहेत कीं नाहींत तूच साग. या अपराधाबद्दल मी प्रायश्चित्त कां देऊं नये ? याचेंही उत्तर दे. माई, मी आतां सत्ताधारी आहे. माझी तूं दासी आहेस ! मी या अपराधाबद्दल तुम्हांला प्रायश्चित्त सांगणारच सांगणार.

मातृसेवा

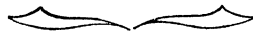
त्यांत दयामायाक्षमा कांहींही दाखविणार नाही ! माई, तू आणि तुझीं मुलें आपल्या आंगच्या उपजत गुणामुलें, उपजत शक्तिमुलें, उपजत सौंदर्यामुलें न बोलतां, जिथें तिथें, ज्या त्या वेळीं आमच्यावर सत्ता गाजवीत होतां. उभं जग तुमच्या गुणांचा, तुमच्या सौंदर्याचा, तुमच्या शक्तीचा उठल्या सुटल्या गौरव करीत होतं. त्या जगाला दाखवू दे कीं, त्याच सद्गुणांना, त्याच सौंदर्याला, त्याच वळिवंत शक्तीला कद्रू आपल्या अधिकारानें आपल्या हाताखालीं हवी तशी राबवित आहे ! दिसू दे एकदां जगाला हें दृश्य ! ऐकलंस माई, आजवर तूं माझीच सर्गीं कामं करीत आलीस. तुझ्या कारस्थानाच्या नव्या अपराधाबद्दल माझ्या बरोबर माझ्या मुलांचींही कामं तूच केलीं पाहिजेस ! आणि गरुडानें ज्या माझ्या मुलांना श्रीमुखांत भडकविल्या, कान उपटले, वृक्षावर डोकीं आपटलीं, त्यांची सेवाचाकरी गरुडानें विनहरकत आणि आनंदानें केली पाहिजे. त्यांना आपल्या आंगाखाद्यावरून हिंडविलें पाहिजे. माझ्या मुलांच्या लहरी गरुडानें संभाळल्या पाहिजेत. हें करायला गरुडाला तूं सांगितलें पाहिजे ! ”

कद्रू हें सांगूनच थांबली असें नाही, तर तेथल्या तेथेंच तिनें गरुडाला त्या कामाला लावलें. विनतेकद्रून सांगविलें व विनतेच्या हातावर आपला शालू भिरकावून आपल्यापुढें चलण्यास तिला आज्ञा केली !

विनतेचे अश्रु डोळ्यांतल्या डोळ्यांत दबून गरुडाला सांगत होतें ‘ प्रात घटकेला परदास्याची ही निरयगति तुम्हाला व मला भोगलीच पाहिजे ! ’

मातृभक्त गरुडानें आईची आज्ञा निमूट ऐकली. सर्वाना खांद्यावर घेऊन तो त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांना फिरावयाला घेऊन गेला !

विनता कद्रूपुढें दासीप्रमाणें चालूं लागली.

प्रकरण आठवें

- सेवकांच्या पुढे ध्येय काय? त्याच्या आयुष्याच्या, जिविताच्या, संमार्गाच्या प्रवासाचा शेवट कुठे? आरंभ दास्यांत, मध्य दास्यांत आणि शेवटही दास्यांतच काय?

- प्राप्त परिस्थितीत गरुडाला आपल्या मर्भोवती अंधःकाराच्या साम्राज्या-
शिवाय दुसरे काहीच द्रिमत नव्हते!-

- या मंडळीची घमेंड जोपर्यंत जिरत नाही, यांना मनाच्या स्वतंत्र्याचा जोपर्यंत ताठा आहे, अभिमान आहे आणि तो तसाच त्यांना जोपर्यंत राखावयाचा आहे, तोपर्यंत यांना जेवावयाला देऊ नका. अन्नच खावयाचें नाही. यांना उपासमार पडूं या म्हणजे हे घमेंडगोर आपोआप ताळ्यावर येतील-

ऋगाधिराज हिमालयाचें पुण्यपावन दर्शन घेणारांस, त्यावरील अत्युच्च शिखर जें गौरीशंकर तेथवर जाणारांस नगराज नाना तऱ्हेचे कष्ट देतो, अनंत प्रकारच्या हालअपेष्टा करतो प्रत्येक पुढें पडणाऱ्या पावला-बरोबर नवीन संकटें पुढें आणून ठेवतो; एके ठिकाणी तुटलेल्या भयानक कड्याच्या कडेकडेनें चालतांना प्रतिक्षणीं आपले प्राण धोक्यांत आहेत या जाणीवीनें पावलें लटपटावयाला लागतात. एकच पाऊल एका वेळीं ठेवतां येईल एवढाच निरुंद मार्ग असतो, त्यांनून किंचित् जरी पाऊल ठेवल्या ठिकाणाहून विचलीत झालें तरी तात्काळ दुसरे जगात जाण्याची धास्ती दत्त म्हणून पुढें असते. कुठें इतकी कराल दरी ओलांडावयाची असते, कीं सामान्य वृद्धि व दृष्टी त्या विक्राळ राक्षसीच्या पसरलेल्या जबड्यांत आपण कायमचे गडप खास होणार, असें सुचविल्यावांचून रहात नाहीं. मग मागला मार्ग मार्गें आणि पुढला पुढें! बरें, त्या दरीतून जीव बचावून, धीर धरून, कष्ट सोसून, जीव मुर्तीत धरून कसेंसें पार पडावें, तों पुढे एकसारखा हिमाच्छादित प्रांत ठेवलेला. पाय गारठताहेत, शरीरांतील रक्त थंडीनें गोठतें आहे, शरीरांतील त्राण क्रमाक्रमानें नष्ट होत आहे, या प्रकाराला आरंभ व्हावयाचा! जीवासाठीं, ध्येयासाठीं, कारणासाठीं हिमाच्छादित प्रदेश पाठीमार्गें टाकावा, तों योजनेच्या योजनें दूर अशी किर् श्वाडी आहे, अशा मार्गाला सुरुवात व्हावी. प्रकाश नाही, पुढचा मार्ग

मातृसेवा

दिसत नाही, हा अंधेर—ही अडचण केव्हां संपावयाची तें समजत नाही, अशा स्थितीत त्या मार्गांतून चालण्याचा प्रसंग यावयाचा. पूर्वे पुण्याईने म्हणा, जीविताची दोरी चिवट म्हणून म्हणा, किंवा अन्य कसल्या कारणामुळे म्हणा तो अंधेरांतला मार्ग पायांनी तुडवावा, अंधेराच्या बाहेर यावे आणि आतां संकटें संपलीं, त्रास सरला, असें वाटून समाधानाचा श्वास सोडण्यास लागावे, इतक्यांत झाडीच्या तोंडाशींच कित्येक दिवसाच्या क्षुधेने प्रक्षुब्ध झालेले व्याघ्रसिंहादि वन्यपशु आपापले जबडे वासून पुढें टाकलेले दिसावे ! असे पाहिल्यावर त्या प्रवाशाला जीवाची, संसाराची सुखाची, ध्येयाची किंवा जीवितसाफल्याची कुठली आशा ? सर्व आशा निराशा, इच्छा महत्वाकांक्षा तत्क्षणींच लयाला जावयाच्या व त्याबरोबर स्वतःही जीविताला मुकावयाचें !

गौरीशंकराच्या दर्शनाला चाललेल्या—खुपीने किंवा सक्तीने, इच्छेने किंवा अनिच्छेने निघालेला प्रवासी असो, त्याचा नगाधिराज हिमालय इतक्या संकटपरंपरेतून चालविल्याशिवाय राहात नाही ! मग तो कोणीही असो. राजा असे वा रंक असो ! नगाधिराजाचें पाय बंदन करून एकेक शिखर गांठीत जाणाऱ्या कसल्याही प्रकारच्या प्रवाशाला एक शिखर गांठीपर्यंत, दऱ्याखोरी, निरुंद मार्ग, निविड अरण्ये, हिममय मार्ग, आणि क्षुधित व्याघ्रसिंह इत्यादिकांना ओलांडून जावे लागावयाचेंच ! एक संपलें की दुसरें शिखर तिथून तितकेंच उंच समोर तयार ! तें गांठीपर्यंत फिरून मागील सर्व भानगडी आल्याच !

हा नगाधिराज चढणारा एकादा राव असेल तर त्याची गोष्ट कांहींशी निराळी. तो आपल्या हाताखालच्या सेवकांना राववील. त्यांना वाकवील, लास देईल, प्रसंगी त्यांचे ठायीं ठायीं बळीही देईल, पण आपला प्रवास सुखदायी होण्याची खटपट करील. तो सेवकांच्या डोक्यावर बसेल—नवे बसतोही ! पण सेवकांनी काय करावयाचें ? त्यांच्या हालअपेष्टांची सीमा कशी संपावयाची ? कदाचित् रावांना नवे शिखर दिसलें की तें चढावयाला सेवकांच्या सहाय्यामुळे नवा हुरूप यावयाचा ! नगाधिराजाचें नवें

प्रकरण आठवें

वभैव पहावयाला मिळेल ही सुखद कल्पना त्यांच्या मनाला रमवावयाची, परंतु तेंच, त्या वेळींच सेवकांच्या मनाची अवस्था काय ? हें कोणाला कळणार ? जे कोणी दीन दुबळे असतील, अशक्त असतील, परावलंबी असतील, सेवक असतील, दास असतील, ज्यांची हालचाल स्वतःच्या स्वाधीन नाही असे असतील, त्यांचा प्रवास कसा होणार ? त्यांना हिमालयाचें प्रत्येक शिखर चढतांना आपल्याला नवा जन्म घ्यावा लागणार, असे वाटल्याशिवाय कसे राहणार ? हिमालयाचें अत्युच्च शिखर सेवकांचे धनि पाहणार. सेवक पहातीलच याचा नेम काय ? मध्येच त्यांची जीवितयात्रा संपली तरी पर्वा कोणाला ? आणि तितक्यांतून चाललें असतां आपल्याला याच प्रवासाच्या अंती गौरीशंकराचें पावन दर्शन होणार याची कल्पना येण्याचें तरी कारण काय ?

सांप्रत कद्रू आणि विनता या दोघांचें ह्या प्रवाशाप्रमाणें असेंच कांहींसे चाललें होतें म्हणावयास कोणती हरकत आहे ? कद्रू आपल्या मुलावाळांसह सत्तेच्या जोरावर विनता आणि तिचीं मुलें यांच्या मानगुटीवर बसून सत्तेच्या अत्युच्च शिखराचें वैभवशाली दर्शन घ्यावयाला निघाली होती. विनतेला व तिच्या गरडांला व अरुणाला आपल्याला कोटें चालविलें जात आहे, याबद्दल कल्पनाही येत नव्हती ! त्यांच्या पुढें सर्वत्र अंधःकाराचेंच साम्राज्य पसरलें होतें. पाऊल पुढें टाकावयाचें एवढेंच त्यांना काम होतें. त्यांचे पाय पुढें टाकावयाला लावणारा त्यांचा धनी म्हणजे कद्रू व तिचीं मुलें. सेवकांच्या पुढें ध्येय काय ? त्यांच्या प्रवासाचा शेवट कुठे ? आरंभ दास्यांत, मध्य दास्यांत आणि शेवटही दास्यांतच काय ?

विनतेवर अधिकार चालवीत असतां कद्रू नित्य नवा आनंद उपभोगीत होती. प्रतिदिनी कद्रूपुढें आशेचे हात जोडून उभी असतां हें असेंच कुठवर चालावयाचें व याचा शेवट कशांत व्हावयाचा, याबद्दल विनता सतत मनार्शी कल्पना घोळवीत होती ! आज इतकें झालें. कद्रूनें इतकें करावयाला लावलें. आपला सेवाधर्म आहे तेव्हां आपल्याला तो पाळलाच पाहिजे. त्यांत कसलीही कसूर करावयाची नाही.

मातृसेवा

ही विनतेची निश्चित बुद्धि. एक दिवस त्रास होईल. दोन दिवस होईल, आठ दिवस होईल. पण मग अंगवळणी पडेल आणि आपल्याला कद्रूने सांगितलेल्या कामाचें कांहीं वाटणार नाही. असें ठरवून विनता चाले व आपल्या मुलांनाही चालावयास लावी. विनतेच्या कल्पनेप्रमाणें होईही ! कद्रूनें मुद्दाम दुष्ट बुद्धीनें कांहीं अत्यंत कठीण असें काम विनतेला सहज लीलेनें म्हणून सांगायें. तिनें तें करूं लागवें. त्रास व्हावा—पण थोडक्याच काळांत त्या कामाचा तिला सराव व्हावा व मग त्या कामाचें तिला कांहींच वाटूं नये. कद्रूनें सांगितलेल्या हलक्या सळक्या कामानें विनतेच्या मनाला प्रथम अतिशय क्लेश होत मग तिच्या शरीरावर परिणाम होई. अशीं कामें करतांना मुलांच्या अंगाची सदासर्वकाळ लाही लाही होई ! पण बोलावयाचें कोणाजवळ ? तक्रार न्यावयाची कोणाकडे ? ‘ आपला हा सेवाधर्म आहे. आपल्याला तें मुकाट्यानें केलेंच पाहिजे ’ असें विनतेनें केव्हां डोळ्यांत पाणी आणून, केव्हां कळवळून, तर केव्हां केव्हां स्वतःवरच अत्यंत संतापून मुलांना सांगवें. गरुडानें मग मुकाट्यानें कामाला लागवें.

एक काम अंगवळणी पडत चाललें, त्याचें कांहीं वाटेनासें झालें, तें काम करून स्वतःच्या उद्धाराकरितां विचार करावयाला क्षणकाल मिळतो आहे, असें दिसलें कीं तेवढ्याचीच संधी घ्यावी व तसें विनतेनें वागूं लागवें. परंतु विनता स्वस्थ बसलेली दिसली कीं, कद्रूला आणखी एक नवे जोखड तिच्या मानगुटीवर लादण्याचें स्फुरण यावें. असा क्रम चालूं झाला.

परंतु हीं अशीं कामें चालूं असतांना आपण स्वतःचे स्वतःला दिवसानु-दिवस विसरत तर चाललों नाहीं ना ? परदास्य आपल्या कायमचें अंगवळणी पडत तर चाललें नाहीं ना ? परदास्याच्या पचनीं आपण निरंतरचें तर पडत नाहीं ना ? हें गरुडाच्या मनांत प्रतिक्षणां आल्याशिवाय रहात नसे. तें मनांत आलें कीं त्याच्या शरीराला आणि मनाला असंख्य यातना—वेदना होत ! तो त्वेषानें, मनाच्या अशा अनावर भिरभिरीनें आईला विचारी कीं, हें असें चालायचें कुठवर ? या जिवंत मृत्यूच्या यमयातना

प्रकरण आठवें

जन्मजन्मांतरीं तरी संपणार आहेत की नाही ? परदास्य असेंच निरंतरचें आमच्या पाठीमागें हात धुवून लागलें तर आजच्या मनाच्या तीव्र वेदना हलके हलके नाहीतशा होऊन परदास्य हाच आमचा देव, परसेवा हाच आमचा धर्म, पारतंत्र्य हीच आमची नीति, सत्वविटंबना हेंच आमचें जिणें, असेंच आम्हांला वाटावयाला लागून त्यांतच आम्हीं आनंद मानावयाला लागणार काय ?

ती दीन माउली गरुडाच्या प्रश्नांना कसली उत्तरे देणार ? प्राप्त परिस्थितीत गरुडाला सभोवती अंधाराच्या सम्राटाशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नव्हतें, तर विनतेचीही तीच परिस्थिति होती ! ती गरुडाची कशी समजूत काढणार ? गरुडाचें कसें सांत्वन करणार ?

अशा स्थितीत माथलेकरांनीं संधि साधून रड रड रडावें, नशीबाला हात लावावा, आणि रोजच्या कार्याला लागवें.

इकडे कद्रूच्या करडेपणाची कमान दरक्षणाला चढतच चालली होती. कद्रू कुठेंही असली, तिचें कसलेंही काम असलें तरी, तिला विनता जवळ लागे. तिनेंच तें काम केलें पाहिजे. कद्रूचें अंधरूप घालण्याचा मान विनतेकडे आला होता. तिला श्रौं लागेपर्यंत तिची सेवाशुश्रूपा विनतेलाच करावी लागू लागली. कद्रूच्या समोर विनता अष्टौप्रहर उभी पाहिजे ! तिच्या दृष्टीच्या आड विनतेनें केव्हांच होऊन चालेनासें झालें. काम असो वा नसो, विनता समोर पाहिजे. दुसरें कोणी चुकलें, त्याचा राग निघावयाचा विनतेवर ! झोपेंत पाय उघडे पडले, पाघरूप बाजूला सरलें, तर तें नीटनेटकें करण्याची जबाबदारी विनतेवर ! कद्रू जेवावयाला बसली, तर विनता तिच्या समोर पाहिजे ! तिच्या हातावर पाणी विनतेनें घातलें पाहिजे. क्षणमात्र ती इकडे तिकडे झाली कीं लगेच गेली मर्जी ! लगेच आकाशपाताळ एक व्हावयाचें. त्याचक्षणीं सेवाधर्म पायधुळी पडल्याबद्दल विद्युत्पात विनतेच्या मस्तकीं व्हावयाचा !

एकाद्याला वाटावें, जीवींच्या जिवलगशिवाय इतर कोणाला संतत-सान्निध्याचा मान कसा मिळणार ? विनतेचें हें भाग्यच म्हटलें पाहिजे कीं.

मातृसेवा

कद्रूचा अनिवार लोभ होता म्हणूनच ती विनतेला लवमात्र विसंबत नव्हती !

परंतु यावद्दल विनतेला काय वाटत होतें ? विनता जेवली आहे का ? विनतेला दोन घांस पोटांत घालावयाचे आहेत का ? विनता आपल्या समोर अष्टौप्रहर उभी आहे. तिच्या शरिराला क्षणमात्र विसावा नको का ? आपल्या मेवेंत सतत रत राहावें लागत असल्यामुळे विनतेला किती रात्री आलोचन जाग्रणाच्या काढाव्या लागल्या आहेत, यावद्दल कधी चौकशी करण्याचें, कधी विचारण्याचें, किंवा सांगण्याचें कद्रूच्या मनांत तरी आलें होतें काय ?

विनतेच्या संबंधांत कद्रू अशा कशाचीच पूसतपास करीत नव्हती. तशी चौकशी करण्याची तिला कधी गरजही वाटली नव्हती ! कशी वाटणार ? विश्वाच्या पाठीवर जेत्यानीं जित्याच्या पोटापाण्याची, हालअपेष्टांची, सुखदुःग्वाची चौकशी करावयाची असते अशी कधी रीत असल्याचें कोणी बोललें आहे काय ? मग त्याला अपवाद कद्रू तरी कुटून होणार ?

धनी गाढ निद्रेच्या आधीन झाल्यावर, कुणा जिवलगार्शी गुज चाललें असतांना, किंवा गुपितांतलें गुपित-कारस्थान कांहीं शेलक्या मंडळीबरोबर चाललें असतांना तेवढ्यांतल्या तेवढ्यांत मिळतील तसलें शिळेंपाकें, उष्टेमाष्टे, कुजलेलें सडलेले दोन घांस कसेवसे मिळेल त्या ठिकाणीं घशाखालीं घालावयाचें असतात ! त्याप्रमाणें विनतेच्या आयुष्यक्रमणाला सुरुवात झाली होती.

उजाडला दिवस मावळत होता. विनतेला रोजचा नवा त्रास भेटावयाला नव्या दमानें येत होता ! कद्रू विनतेला सतावून सोडूं लागली, तर कर्कोटकादि सर्व मंडळी गरुडाला आणि अरुणाला छळूं लागली. अशक्त, दुर्गुणी, दुष्ट, पण सत्ताधारी मंडळी गरुडाला आणि अरुणाला अशा कांहीं रीतीनें छळूं लागली कीं सांगतां पुरवत नाहीं. शक्तीची किंवा बुद्धीची कोणतीही कामें करावयाला गरुडाला कांहींच वाटावयाचें कारण नव्हतें. परंतु त्याला अशीं कांहीं निंद्य कामें ते करावयाला आज्ञा करीत कीं, त्या

प्रकरण आठवें

आज्ञा कानांना ऐकवणें किंवा पाळणें म्हणजे त्यापेक्षां मृत्यू पुरवला, असें त्याला वाटावें.

असे नव खेळ खेळावयाला लावावयाला त्यांना मिळालेलें रत्न—ती स्वरूपसुंदर पण काळजानें भयंकर स्त्री—नेहमी सज्जच होती. कर्कोटकच काय पण त्याचा प्रत्येक वंधु त्या रूप सुंदरीवर अलोट प्रेम करूं लागला होता. तोही प्रत्येकाचा, लोभ संपादन करण्याची कमाल करीत असे. कोणाला करमेनासें झालें ती जवळ पाहिजे. कोणाला मद्दत्वाच्या विषयावर विचार करावयाचा असला बोलवा तिला. एकादा खेळ खेळावयाचा असला, तर त्या खेळांत ती असल्यावांचून मौज नसावयाची. तिच्या शिवाय सर्व मंडळींचें कोणत्याही कार्यांत पान हलेनासें होऊ लागलें तर त्यांच्याखेरीज तिला क्षण युगासारखा भासूं लागला. हिच्याशीं गप्पा गांष्टींत दंग अस. तांना किंवा हिच्याबरोबर इकडून तिकडे हिंडत असताना कद्रूच्या दृष्टीस पडलें तर ती काय म्हणेल याची भीति त्यांना वाटेनाशी झाली. ते प्रथम प्रथम आईला भीत. तिच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्यास ते लाजत, खजील होत, तोडें वळवीत. पण आतां तो मनु पालटला. तिला पुढें न करतां मुलांनीच अगोदर आईजवळ तिचें स्तोम माजवायला आरंभ केला. तिच्यामुळें विनता व तिचीं मुलें आपल्यापुढें नमूं लागलीं आहेत. तिच्याच नवनव्या कल्पण्यांनीं ती मंडळी हतबुद्ध होत असतात. व तीच आपल्याला हाताखालच्या मंडळींना जरवेंत कसें ठेवावें हें शिकवीत असते, वगैरे सांगून मुलांनीं कद्रूचें तोंड अगोदरच बंद केलें होतें !

त्या बाईचा सहवास, तिचें वागणें, बोलणें, तो वर्तनाचा उद्धटपणा, स्त्री जातीला केवळ कलंक असा निलाजरेपणा कद्रूला मुळींच पसंत नसे. स्त्रिया स्त्रियांना फार चांगल्या आणि अतिशय लवकर ओळखतात. व त्यावर त्यांचें प्रेम जमतें किंवा वितुष्ट उत्पन्न होतें. कद्रूला हें सागरीचें रत्न मुळींच आवडलें नाहीं. तिची हकीकत जेव्हां तिला कळली, तिला जेव्हां मुलांच्या सहवासांत तिनें पाहिलें, तेव्हां तिला कसेसेंच झालें. बायकांना सुनावद्दल जसें वाटत असतें, तसाच प्रकार त्या रूपवती-

मातृसेवा

संबंधी कद्रूच्या ठिकाणी प्रादुर्भूत होऊं लागला. परंतु प्रथम तिने त्याकडे दुर्लक्ष केलें. पुढें मुलेंच इतकी घीट झाली की ती आपलें ऐकतील असें कद्रूलाच वाटेना म्हणून तिला बोलावयाचें धाडसच होईना. नंतर खरीच मुलें निर्भय झाली आणि त्या स्त्रीचें गुणवर्णन उघडा उघड आपल्या आईजवळही करूं लागली. त्या स्त्रीचे मायावी पाश मुलांच्या गळ्याभोंवतीं पसरले आहेत असें कद्रूला दिसलें, पण ज्या वेळेला दिसले तेव्हां आपण मुलांना काहीं सांगूं नये आणि मुलांनीं आपलें काहीं ऐकूं नये, येथपर्यंत गोष्टी गेल्या होत्या. आपला पति ताब्यांत आला आहे असें लक्षांत आल्यावर सासूची कदर सुना करीतनाशा होतात, तसेंच ती स्त्री कद्रूची कदर करीनाशी झाली. कद्रूनें आपल्या मुलांना हांका मारल्या आणि त्यावेळीं ती जवळ असून आपल्या जवळून या मंडळींनीं हलूं नये असें असलें व त्याप्रमाणें तिनें नुसती तशी इच्छा दर्शविली, तर कद्रूच्या हांकाना मुलें जुमानीत नसत ! येथपर्यंत मुलांची पाळी आली होती.

अशा वेळीं कद्रू मुलांवर फारच संतापे. त्या स्त्रीविषयीं कांहींच न बोलतां मुलांच्या छंदीपणाबद्दल त्यांची निर्भत्सना करी आणि म्हणे, “माझा शेष असा तुमच्यासारखा उद्धटपणानें माझ्याशीं कधींच वागला नसता ! तुम्हांला वडिलघारी मंडळी आतां कळेनाशी झाली. कोण कुठली ती बया—आली आणखी तुमच्या गळी पडली. तिचें लक्षण ठीक दिसत नाहीं आणखीं तुमचा तिच्याविषयींचा छंद सुटत नाहीं. तेव्हां पुढें काय होणार, हेंच मला समजेना ! तिच्या छंदानें वागता काय ? करतां काय ? अघाशासारखे खात काय सुटतां ? जगांत बरें दिसेल असें तरी वागत जा. तुम्हीं असे वागायला लागला म्हणजे मला शेषाची एकसारखी आठवण होते. तो असा कधीं कधीं वागता ना ! त्याला तुम्हीं भंडावून सोडून आपल्यांतून घालवून दिलात—तो इथं असतां तर—”

“तो असतां तर आपल्याला आज आपण विनतामाता आणि तिचीं मुलें यांच्यावर जी सत्ता गाजवितो ती गाजवताही आली नसती !” कद्रूच

प्रकरण आठवें

शहाणा मुलगा अशा तऱ्हेचें पटकन् उत्तर देऊन कद्रूचे दांत कद्रूच्याच घशांत घाली. अशा मुलां३३ कद्रू काय बोलणार ? दांत आपले ओंठ आपले ! संतापायाचें, रागवायाचें आणि स्वस्थ बसावयाचें ! तितक्यांत विनतेचा, गरुडाचा, अरुणाचा विचार आला, त्यांच्यावर आपण सत्ता गाजवीत आहोंत, या सुखद कल्पनेचें स्मरण झालें, म्हणजे मुलांची वर्तणुक पाण्यांत वितळल्याप्रमाणें केव्हाच वितळून जाई !

हेंच त्या मुलांनीं त्या स्त्रीला रंगांत येऊन सांगावें. 'आमची आई तुझ्यावर संतापते. तूं आमच्या संगती आहेस, आमच्यावर तुझें प्रेम आहे हें आईला आवडत नाही.' अशा तऱ्हेनें बोलवें. त्या रूपवतीनेंही तें ऐकल्यावर विश्वयोषितेच्या न्यायानें, रुसावें, रडावें, निराश व्हावें, आपला जन्म व्यर्थ आहे म्हणावें, आपण होऊनच निघून जातो म्हणून म्हणावें. आणि असें बोलत बोलतच आपले पाश अधिक बळकट करावेत. "तुमची आई कांहींही म्हणो, तुमच्या आश्रयाला मी आलें आहे. मी तुमच्यावर प्राणापलीकडे प्रेम करते, अशा स्थितींत तुम्हीं माझा त्याग करणार काय ?" असें विचारून त्या मंडळीकडून 'कल्पांती नाही !' असें उत्तर काढून घ्यावें. आणि मनांत अतिशय आनंदीत व्हावें. सर्प मंडळी अद्याप तितकी निर्दावलेली नसल्यामुळें प्रत्येक वेळीं आईला दुःख देणें बरें नव्हे, असें त्यांना वाटे, व ते म्हणत आईची मर्जी आमच्याविषयी व तुझ्याविषयी सुप्रसन्न राहिल अशा कांहीं तरी युक्त्या आम्हांला सुचवीत जा म्हणजे झालें. मग आपल्याला कशाचीच भीति नाही !"

तिनें युक्त्या सुचवावयाच्या म्हणजे कांय ? विनतेला व तिच्या मुलांना कसें नव्या तऱ्हेनें छळतां येईल, आपल्या वर्तणुकीनें त्यांच्या पोटांत आग कशी पडेल, हें सांगावयाचें ! तसें झालें कीं कद्रू खुप ! त्या तऱ्हेनें त्या स्त्रीनें मुलांना युक्ति सुचवावीही !

मध्येच एकदां असा प्रसंग आला. कद्रू त्या स्त्रीबद्दल कुरकुरली. तें त्यांनीं त्या स्त्रीला सांगितलें. तेव्हां तिनें आपल्याला "तुमच्या आईकडे घेऊन चला म्हणजे मी तिला सांगेन कीं माझ्यामुळें यांचा आहार किती

मातृसेवा

वाढला आहे पहा. त्यांच्या प्रकृती कशा सुटढ झाल्या आहेत ते ध्यानांत घ्या आणि मग मला बोल लावा. माझ्या संगतीने तर जेवणांत रोज नवे प्रकार येऊं लागले. पक्कानें होऊं लागलीं. खरं तुम्हीं सांगा, माझ्या सहवासावांचून तीं पक्कानें तुम्हांला तितकीं चांगलीं वाटतील का ? ' मी बरोबर असले म्हणजे तुमच्या पोटांत तीं पक्कानें किती रिचतात, त्यांना नवी गोडी कशी येते ? माझ्या खेरीज पक्कानें नाहीत, पक्कानांखेरीज मी नाही ! तुम्हीं मला वगळून एकदां तसा समारंभ करून पहा, म्हणजे तुम्हांला प्रत्यक्षच माझ्या सांगण्याचा अनुभव येईल. तुमच्या आईला हें सांगा. पंक्तीच्या वेळीं मी तुमच्या आईच्या कुठें जवळपास असले तरी त्यांना जें पंक्तींत प्रेम येतं तें मी नसतांना येईल काय, हें एकदां पहा तरी ! ”

अशी सुन्दर मुखांतून सुन्दर सुन्दर मुक्ताफळें ऐकून कोण गारीगार होणार नाही ? अशा सुन्दर स्त्रीला कोणता दुष्ट दूर करील ? तिचें कोण ऐकणार नाही ? तिच्या करितां मातृप्रेमावर पाणी सोडावयाला कोण सज होणार नाही !

ती स्वरूपसुन्दरी बोलूं लागली म्हणजे सर्व मंडळींची अशीच स्थिति अनेकदां होई ! अशा एका खटक्यांत तिच्या संतापाचें सांत्वन करण्याकरितां सर्प मंडळींनीं आईला सांगून फार मोठ्या जेवणाची तयारी केली. नानातऱ्हेचीं पक्कानें, नानातऱ्हेचा थाटमाट करावयाचा असें ठरलें. आपल्या हातीं सत्ता आल्यापासून जगाचे डोळे दिपविण्याकरितां आपल्याला असून असें कांहीं करतां आलें नाही तें आतां करावें असा निश्चय झाला. हा सारा कारभार त्या रूपवतीचा ! भोजनसमारंभाची कल्पना तिची ! आपलें वैभव जगाला दाखवावयाचें, सर्वांना आकंठ जेवायला घालून संतुष्ट करून आपल्याला घन्यवाद घ्यावयाचे, आशीर्वाद मिळवावयाचे, ही कल्पना त्या अवदसेनें कर्कोटकाकडून कद्रूच्या मनांत भरविली. आपलें मनोगत सफल झालें. हा कद्रूचा विचार ठरला.

जेवणाची टोलेजंग तयारी झाली. सर्व मंडळींची धांवपळ सुरू झाली. त्यांना मानणारी मंडळीही त्या जेवणाला निमंत्रिली. सर्व मंडळी कामाला

प्रकरण आठवें

लागली. या समारंभांत विनतेला विलक्षण रावावें लागत होतें. हरकामी ती होती व हा समारंभ पार पडेपर्यंत कामांत कसूर होतां कामा नये अशी विनतेला कद्रूची करडी आज्ञा होती ! समारंभाची तयारी झाली. सर्व सर्पमंडळींच्या खाशा पंगांत बसल्या. इतर निमंत्रितांचीही अत्युत्तम व्यवस्था ठेवण्यांत आली. पक्कानांची, आग्रह करकरून वाढण्याची सीमा सुटली ! किती पक्कानांची नासधूस होत होती. किती अन्न मातीला मिळत होतें. किती अन्नाची चोरी होत होती.

कद्रू अत्यंत आनंदांत होती. जिच्यावर तिचें मुळींच प्रेम नव्हतें, त्या रूपवती स्त्रीला सुद्धां मुलांच्या सुखासमाधानाकरितां तिनें आपल्या खाशा पंक्तीला घेतलें होतें. किती मंडळी येत होती, हास्यमुखानें कद्रूचें अभि-
नंदन करीत होती ! कद्रू यथायोग्य सर्वांचा परामर्ष घेत होती !

हा समारंभ वैभवाचा—थाटाचा—मोटेपणाचा होता. कीर्तीचा लाभ करून देणारा होता ! त्या समारंभांत सर्व मोठेच मिसळावयाचे होते—मिसळले होते !

परंतु याच वेळीं विनता व गरुड अरुण यांची स्थिति काय होती ? ते जित होतें. जितांच्या करतां तो भोजनसमारंभ नव्हताच. त्यांनीं रावावया-
करितां होता. ते राबत होते. वरोवरीच्या नात्यानें त्या समारंभाचें निमंत्रण त्यांना कसें असणार ? दासांना निमंत्रण नसतें. त्यांनीं वाटेल तर सर्व समारंभ संपल्यावर थोरामोठ्याचें उरलेलें उष्टें मिळेल तेवढेंच आपल्या पोटांत लोटून त्यावर संतुष्ट असावयाचें असतें ! विनतेला निमंत्रण नव्हतें म्हणूनही वाईट वाटत नव्हतें किंवा निमंत्रण असावें अशीही इच्छा नव्हती हें जसें तसेंच समारंभोत्तर उरलेल्या उष्ट्यांचा परामर्ष घेणेंही विनतेच्या स्वप्नस्वप्नांतरी येणें दुरापास्त होतें. ती त्या समारंभांत अविश्रांत राबत होती. गरुडही राबत होता. अरुणाच्या हातून होईल तें तो करीत होता !

हा भोजनसमारंभ चालूं असतां कद्रूला आपल्या मनाप्रमाणें होत असल्याचें समाधान होत होतें. सर्प मंडळी तसाच आनंद अनुभवीत होती.

मातृसेवा

ती स्वरूपसुन्दरा कुलटा भोजनसमारंभांत सुन्दर नाच करीत होती ! तिच्या मनाप्रमाणेच तो समारंभ साजरा होत होता !

विनता हें काम करीत असतां, आपलीं मुलें भुकेनें व्याकूळ झाली असतील याची विवंचना करीत होती. तिची भूक मेली होती. भूक लागल्याचें तिला समजतच नव्हतें ! काम करावयाचें एवढेंच ती जाणें ! जेवणाचें तिला भानच रहावयाचें नाहीं, असा तिचा स्वभाव वनत चालला होता !

विनतेनें भोजन समारंभांत कोठेंही व्यत्यय येऊं दिला नाहीं. कोणा-लाही उणें पडूं दिलें नाहीं. शरीर कष्ट होतें. आपल्या मुलांना जेऊं केव्हां घालतां येईल ही चिंता तिचें मन करीत होतें.

वैभवाचें दुसरें शिखर दिसूं लागतां क्षणीं तें गांठावयाला कद्रूला नवा उत्साह प्राप्त झाला होता.

संकटाची दुसरी व नवी दुर्गम चढण येथूनच लागली ही कल्पना येऊन “आतां ही चढण चढण्याचें सामर्थ्य आपल्याला परमेश्वरच देवो,” असें विनता म्हणत होती !

कद्रूचा परिवार पक्कानांच्या राशींत बुडत चालला होता. “पुरे पुरे, नको आतां फार झालें,” असा पंक्तीत ध्वनी दुमदुमत होता.

सति विनता आपल्या मुलांना ओली कौरडी भाकर केव्हां घालतां येईल, याची संधि पहात होती.

तशांतून त्या माउलीनें वेळ काढली, पंक्तीतील मंडळी जेवण उरकून हात धुवावयाला गेली आहेत, ही वेळ तिनें पाहिली. त्या घांदलींत चाकरांना फारसें काम नसतेंच. तेवढ्यांत झट्टिशीं आपण मुलांना जेऊं घालावें, व आपणही एकदोन घांस पोटांत लोटावेत, म्हणून विनतेनें गरुडाला व अरुणाला हलकेंच खुणविलें, वाजूस नेलें. आपल्या पर्णकुटींत आणलें. आणि केव्हां करून ठेवलेलें अन्न भरभर त्यांच्या पुढें मांडलें.

गरुडानें आपल्याबरोबरच जेवायला बसावयाचा आग्रह आईला केला. होय नाहीं म्हणण्याची ती वेळच नव्हती. किंवा आग्रह करण्याचीही वेळ

प्रकरण आठवें

नव्हती. लगेच विनतेला पंक्तीला उर्ध्वाखरकटी काढावयाला घावावयाचें होतें, गरुड-अरुणाला सर्प मंडळींच्या सेवेला जावयाचें होतें. म्हणून विनतेनें तीनही पानें एकदमच मांडून घेतलीं.

प्रत्येकांनीं आपापल्या तोंडांत घांस घातले. तें शिळें अन्न-साधेंच ! पण तें किती पवित्र, पावन, रुचकर आणि बलवर्धक होतें ! विनतेच्या हातचें तें होतें. त्या अन्नांत विनतेच्या मायेचें अमृत समाविष्ट झालें होतें ! त्या अन्नाची गोडी कद्रूच्या वैभवशाली भोजनसमारंभातल्या त्या थाटामाटाच्या पक्कानांना कुठून येणार ? निदान विनता, गरुड, अरुण यांना तर नव्हतीच नव्हती ! ती भाकर त्यांच्या कष्टाची होती. त्या अन्नाच्या आघारावर प्राप्त परिस्थितीत कंटकपणानें दिवस काढावयाची त्यांच्या मनाची पूर्ण तयारी होती.

त्या मायलेकरांनीं तोंडांत घेतलेले अन्नाचे घांस घशांतून अजून पोटांत उतरावयाचे होते. तोंडांत घांस घालतांना देवाच्या नावाच्या झालेल्या उच्चाराचा ध्वनि अजून वातावरणांत पुरता विलीन व्हावयाचा होता, तोंच तिकडे “ माई कुठें आहे ? विनता कुठें आहे ? चाकर कुठें गेले ? ” अशी चौकशी सुरू झाली. कद्रूची तर फारच गडबड उडाली. क्षणभर विनता दृष्टिआड झाली ह्मणजे काय ? तिचें पित्त खवळलें ! “ हे चाकर असे मस्तवाल असतात. गरज लागली ह्मणजे जवळ कधीं असायचे नाहींत ! कुठें तरी जाऊन मरतात ! ” कद्रूचें तोंड तें ! एक बोलून थावणार थोडेंच ? तिनें चौकशी करण्याचा अवकाश, जो तो विनतेला धुंडाळावयाला लागला. धुंडाळीत काहीं सर्प विनतेच्या पर्णकुटीत सुद्धां आले.

“ चला एकदम—आईनें बोलावलेंय ! ”

“ ही आलेंच ! ” हें विनता म्हणते न म्हणते तोंच आणखी सर्प मागो-माग आले.

“ चला, चला, आई रागावली आहे ! ”

“ हें काय ? जेवत काय बसला ? ”

“ आणि इथें जेवण काय म्हणून ? ”

मातृसेवा

“पंक्तीतलीं पक्कान्नं टाकून हे शिल्ले तुकडे कां खातां ?”

“भिकारी ते भिकारीच ! रे—” सर्पीचें आपसांत व त्या मंडळींना उद्देशून उपहासाचें बोलणें सुरू झालें.

विनता उठूं लागली. गरुड तिला उठूं देईना. “दोन घांस पोटांत घालून मग ऊठ. घटकेचा प्रहर होत नाही.” त्यानें सर्पींनाही तसेंच सांगितलें. “क्षणा चार क्षणांत येत असल्याचें सांगा !”

पण गरुडाचें कोण ऐकणार ? न्याचा निरोप सांगावयाला परत कोण जाणार ? विनतेच्या, गरुडाच्या, किंवा अरुणाच्या तोंडांत घोळणारे घास घशाखालीं कसे उतरणार ?

आणखी क्षण दोन क्षण त्याच स्थितींत गेले, तों खवळलेली कद्रू स्वतःच विनतेला धुंडाळीत त्या ठिकाणीं आली !

विनतेच्या व तिच्या मुलांच्या पुढ्यांत तें शिल्लें अन्न पाहून कद्रूचा क्रोध अनावर झाला !

“हातांतलं काम टाकून तुम्हीं इकडे कां आलांत ? कुणाला विचारून आलांत ? हे शिल्लेपाके तुकडे मुद्दाम का खात बसलात ? पक्कान्नं काय कमी पडलीं होती ? काम करीत असतांना, वाढीत असतांना काय थोडीं खाल्लीं असतील ? नसलीं खाल्लीं तर खायला कुणीं नको म्हटलं होतं ? मग हा देखावा का ? इतका मस्तवालपणा कशासाठीं ? आम्हांला डिवचण्यासाठीं ? आम्हांला चिडविण्यासाठीं ? आमच्यावर तोरा भिरविण्यासाठीं ? अहोरात्र तुमच्या शरीराला इतकं क्षिजवलं तरी तुमचा अभिमान मुरदाडपणानें जिवंत राहातो अं ?—तो कसा राहतो हे मी पण पाहातेंच ! उठा पानावरून. आतांच्या आतां उठा !—अरे, पाहातां काय बावळटासारखं माझ्या तोंडाकडं ? त्यांच्यापुढचीं पानं ओढा आणखी फेकून द्या ! माई, असं वागून माझा उपमर्द करतेस अं ! पक्कान्नं खात नाहीस ! स्वतंत्रता राखतेस ? शरीर परतंत्र असलं तरी मन स्वतंत्र आहे हे मला पटवून देतेस ? पण मी सांगतें, तूं माझी शरीरानंही दासी आहेस आणि

प्रकरण आठवें

मनानंही आहेस ! तुझ्या स्वतंत्र मनाचा तोरा मी माझ्यापुढे चालू देणार नाही ! ”

ती खवळलेली नागीण इतके बोलून तेथून चालती झाली. सर्पांनी त्यांच्या पुढर्ची पाने ओढून भिरकावून दिली. त्या मायलेकरांना उपाशी पोटी पानावरून उठविले आणि तसेच कामाला लावले !

विनतेवर व तिच्या मुलांवर हा कहर कोसळला होता !

कद्रूला या कृत्याने हिमालयाचे अत्युच्च गौरीशंकर शिखर आपण गांठणार सत्तेने आपण विनतेच्या मानगुटीवर बसून त्यांनाही ती खडतर चढण चढावयाला लावणार अशी सुखस्वप्ने पडू लागली.

उपाशी पोटी राबणाऱ्या त्या मायलेकरांना भोजनसमारंभांतले उष्टे खाण्याची सक्ति केली. जुलूम केला पण तिच्या त्या ल्ळाला कोणीच जुमानले नाही. त्यामुळे कद्रू अत्यंत चिडली आणि तिने कद्रूला समोर उभी करून तिच्या देखत आपल्या मुलांना आज्ञा दिली—

“ या मंडळींची घमेंड जोंपर्यंत जिरत नाही, यांना मनाच्या स्वातंत्र्याचा जोंपर्यंत ताठा आहे, अभिमान आहे, आणि तो तसाच त्यांना जोंपर्यंत राखावयाचा आहे, तोंपर्यंत यांना जेवावयाला देऊ नका. अन्न द्यावयाचे नाही. यांना उपासमार पडू द्या म्हणजे हे घमेंडखोर आपोआप ताळ्यावर येतील ! ”

ती मायलेकरे कद्रूने मुलांना आपल्याकरिता दिलेली आज्ञा हिमालयाची शांतता पत्करून ऐकत होती !

ज्या दिवशी ही आज्ञा केली गेली, त्या रात्री कद्रूला आपण नवे हिमालयाचे शिखर चढू लागलो आहोत, गौरीशंकर शिखर सन्निघ आले आहे, आपण विनतेला आणि तिच्या मुलांना आपली वाहने केली आहेत, अशी एकामागून एक सुखस्वप्ने पडत होती !

ती चढण चालावयास लागतांना त्या मायलेकरांना कसली स्वप्ने पडत असतील का !

प्रकरण नववें

“तुझ्या पायांतल्या पारतंत्र्याच्या शृंखला प्रयत्नांच्या घणाच्या घावांनीं

निखळून टाकणार आणि आमच्या आईला स्वतंत्र करणार !

त्रिवार सांगतो, आई: तू स्वतंत्र होणार ! स्वतंत्र
होणार ! स्वतंत्र होणार ! ”

कोणतीही गोष्ट अतीरेकाला गेली म्हणजे तिच्यांत बदल व्हावया-
चाच. अतीरेकाला जाईपर्यंत कोणी झाला तरी दम धरणार.
नाही तर सागर सीमा सोडतो. अचेतन सृष्टिही आपले नियम बदलू
लागते. उन्हाचा ताप अति झाला, सूर्यनारायण आपलें प्रखर तेज अती-
रेकाला नेऊन वस्तुजात करपवून, जाळूनपोळून टाकू लागला म्हणजे मग
पर्जन्याला प्रारंभ होतो, तोच पर्जन्य आपल्या सत्तेचा अतिरेक करू लागला-
वरून हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें धारा आणि त्या बरोबरच मेघखंडाच्या आडून
येणारी उष्णता, यामुळें जीव गुदमरून जाण्याची पाळी आली-अशी शिक्षा
पर्जन्य देऊं लागला म्हणजे हिमकाल आपलें वर्चस्व प्रस्थापित करतो आणि
सृष्टीला सुखवितो.

अशीच गोष्ट कद्रूनें विनतेच्या बाबतींत अतिरेकाला नेली !

विनतेला आणि तिच्या मुलांना उपासमार होऊं लागली. खायचें झालें
तर कद्रू सांगेल तें अन्न, सांगेल तितकें आणि सांगेल त्याच वेळीं घेतलें
पाहिजे. परव्हीं नाही, असा कडक निर्बंध कद्रूनें निर्माण केला होता.
आपलीं मुलें अष्टौप्रहर त्यांच्या पाळतीवर ठेविली होती. कामाशिवाय स्वस्थ
बसतात काय, आणि आपण सांगितल्याशिवाय त्यांच्या इच्छेप्रमाणें अन्न
घेतात काय, हें सतत त्यांच्या बरोबर राहून पहाण्याचें काम सर्प आईच्या
आज्ञेनुसार करीत होते !

उपाशी पोटी काम करावयाला लावण्याचा पराक्रम केल्याबद्दल मनांतून
कद्रूला काय वाटत होतें हें सांगतां येणें कठीण आहे. परंतु कर्कोटकाला
मात्र आपण हा अपूर्व विजय मिळविला आहे, असें खास वाटत असलें

प्रकरण नववें

पाहिजे. ज्याला पाहिलें कीं अंगाचा थरकांप व्हावयाचा, जो जवळ आला कीं हृदयांत घडकी भरावयाची, ज्यानें जरा डोळे मोठे करून पाहिलें कीं आपल्या डोळ्यापुढें हिरवी तांबडी चक्रे दिसावयाचीं, ज्याची एक चडकण आपला प्राण यमसदनीं पाठवील, त्या गरुडाला व त्याबरोबर त्याच्या भावाला व आईलाही आपण उपाशी पोटीं राबवूं लागलों, आपल्या आज्ञा पाळावयाला लावूं लागलों ही गोष्ट कर्कोटकासारख्याला अपूर्व विजयाची कां वाटणार नाहीं ?

उपासमार करीत पहाण्यांत ठेवल्यामुळें गरुडादिकांच्याकडे काय स्थिति झाली होती ? विनता अजूनही स्तब्धच होती. उपाशी तर उपाशी असें तिचें काम चालूं होतें. एक दिवस, दोन दिवस, महिनेच्या महिने त्यांनीं तसेंच काम चालविलें होतें. दिवसेंदिवस अन्नाचा कण पोटांत नसतांना काम करावयाला लागल्यामुळें क्षीणता येऊं लागली. शरीर थकूं लागलें. पोटांत आग पेटूं लागली. स्वातंत्र्यांतली ओलीकोरडी भाकर कद्रू खाऊं देईना आणि तिच्या मुलाबाळांचीं राहिलेलीं उष्टीं खाण्याचें या मंडळींच्या स्वप्नांतही येईना ! गरुडाला आतां तें असह्य झालें. त्याला आपल्या उपाशी पोटाचें कांहीं वाटेना, परंतु आपल्या समोर आपली आई उपाशी तडफडते आहे, तिला उटतां बसतां कष्ट होताहेत, चार दिवसांत तिच्यावर कळेची अवकळा आली आहे, असेंच आणखी कांहीं दिवस चाललें तर परीणाम काय होणार हें स्पष्ट दिसूं लागलें. हा कसला जुलूम ? हें कसलें परदास्य ! हें कसलें जिणें ? आणि हें जिणें काय म्हणून असें जगवावयाचें ? गरुडाच्या भडकलेल्या डोक्यांत विचारांची उलट गति होऊं लागली. ज्याचा शेवट हालांत, ज्याची अखेर अपमानांत, ज्याच्या अंती उपासमारीनें मृत्यूची झडप बसावयाची तें परदास्य आम्हीं कां पत्करावयावें ? तें भयंकर परदास्य आम्हीं झुगारून कां देऊं नये ? आपण या परदास्यांत राहाणार नाहीं ! पारतंत्र्याच्या शृंखला ताडताड तोडणार आणि स्वतंत्र होणार !

गरुडाच्या डोक्यांत एकएक विचार पेट घेऊं लागला. त्याचे नेत्र

मातृसेवा

खदिरांगाराप्रमाणें लालभडक झाले. त्याच्या सभोंवारचे पहारे वगैरे त्याला कांहीं एक दिसेनासे झाले. आपल्या आणि आईच्या भोंवतीचीं पार-तंत्र्यांचीं बंधनें तोडावयाचीं कशी? काय करून तोडावयाचीं? काय बोलून तोडावयाचीं? हा एकच एक विचार गरुड धरून बसला! हें पारतंत्र्य नको. हें परदास्थ नको! हा नरक नको! हा असह्य सेवा-धर्मही नको! हाच एक ध्यास गरुड घेऊन बसला. सत्ताधाऱ्यांचा जुलूम पराकोटीला पोचला, सत्ताधाऱ्यांचा दुष्टपणा व्याघ्रसिंहाच्या दाढा होऊन आपलीं नरडीं फोडूं लागला, तर स्वस्थ कोणाला बसवणार? जो जिवंत आहे, ज्याच्या ठिकाणी थोडी तरी धुगधुगी आहे, तो सर्व शक्ती एकवटून त्यांतून सुटण्याची पराकाष्ठा कोण करणार नाही? मग गरुडाच्या विचारांचा भडका झाला तर त्यांत नवल काय?'

गरुड संतल्प झाला खरा, त्याच्या नसान्नसा ताडताड उडूं लागल्या, मुठी वळूं लागल्या, जीभ वळवळूं लागली. पण तें अजूनपर्यंत आंतल्या-आंत होत होतें. त्या सर्वांचा उद्रेक होऊन स्फोट व्हावयाचा होता. त्याला कारण पाहिजे होतें. परंतु तेंही कारण उपस्थित व्हावयाला वेळ लागला नाही. विनता रोजच्या प्रमाणें पाणी आणीत होती. डोक्यावर, कमरेवर, हातांत, असे घट होते. दहापांच खेपा झाल्याही होत्या. पुढच्या खेपेस उपाशीपणामुळे विनतेचे पाय लटपटूं लागले, डोळ्यापुढें अंधेरी येऊ लागली. ती तशीच पाऊल पुढें टाकीत होती. पण असे कुठवर निभणार? ती स्वतःला सावरून घेण्याकरितां किंचित् थांबली. पण त्या थांबण्याचा कांहीं एक उपयोग न होतां तिला अधिकच भोंवळ आली. हातांतला घट सुटला. ती तेवढ्यांत मटकन् खाली बसली, ती डोकीवर दुसरा घड कलंडला! हें जवळपास वावरणाऱ्या कांहीं सर्पांनी पाहिलें, ते तसेच घांवत घांवत तिच्या जवळ आले. उन्मत्तच ते! त्यांना वाटलें ही मुद्दाम ढोंग करीत आहे. म्हणून जवळ येतांच “ऊठ, बसलीस काय? प्रत्येक काम असे अळटळं करीत करायचं काय?” असें एकजण म्हणाला.

दुसऱ्यानें उर्मटपणानें विनतेचा हात धरून तिला उठविण्याचा प्रयत्न

प्रकरण नव्वे

केला. हें दुरून गरुडानें पाहिलें. आपल्या आईला भोंवळ आली. ती मट-कन् खाली बसली आणि तशांत सर्पमंडळी तिला सतावीत आहेत, असें दिसतांच गरुडाला विलक्षण चेव आला. तो तसाच तीरासारखा घांवत त्या ठिकाणी आला. त्यानें मागला पुढला विचार केला नाहीं. ज्यानें त्याच्या आईचा हात धरला होता, त्याची मानगुटी पकडून त्याला एकदम मागे खेचून दूर भिरकावून दिलें. दुसरा जो उर्मटपणानें तोंडसुख घेत होता, अरंरावी दाखवीत होता, त्याच्या वरगर्दीत असा एक जोराचा गुद्दा गरुडानें ठेऊन दिला कीं, त्या गुद्यासरसा तीरीमिरी येऊन तो सर्प कोठच्या-कुठें जाऊन पडला ! गरुडाच्या हातून हें सर्व इतक्या अल्पावकाशांत झालें, कीं त्यामुळें कोणाला काय झालें, कसें झालें, आपण कुठें आहोंत, वगैरे क्षणमर कांहींच कळलें नाहीं.

सर्पांचे तर डोळेच मिटले त्यांची दाणादाण झाली. कित्येक जण सैरा-वैरा पळूं लागले. गरुडाच्या क्रुद्ध मुद्रेकडे पाहण्याची एकाचीही सोय नव्हती !

गरुडानें त्याच स्थितींत विनतेच्या डोक्यावरील घट बाजूला ठेवले. कमरेवरीलही घट काढून घेतला. तिला हुशारी येण्याकरितां वस्त्रानें वारा घालण्यास सुरुवात केली. आईच्या पाठीशीं बसून तिचें मस्तक आपल्या अंगावर टेकविलें.

तिचें मस्तक हळू हळू चेपू लागला. जवळच्या घटांतील पाणी डोळ्याला लावलें. विनतेची भोंवळ कमी व्हावयाचीच होती !

गरुडानें आपल्या कल्पनेप्रमाणें उलटलेल्या विचाराप्रमाणें मातृसेवेला असा आरंभ केला !

विनतेनें डोळे उघडले. सभोंवार पाहिलें. गरुडाकडे पाहिलें. यावेळीं गरुड डोकें चेपीत होता. अरुण वारा घालीत पुढें उभा होता ! विनतेनें दोघांनाही पाहिलें. पुन्हां तिला भोंवळ आली. तिनें नेत्र मिटून घेतले. डोळे उघडण्याच्या आणि मिटण्याच्या मधल्या वेळांत ती उद्गारली:—

“ बाळ !—”

मातृसेवा

“ आई !—काय ग—स्वस्थ अं जरा ! ” गरुड आईकडे पहात तिला सावरीत म्हणाला. पण ती त्यावेळीं फिरून बेशुद्ध झाली होती.

गरुडानें सर्पांची केलेली दाणादाण, उडविलेली तारंबळ, मारलेले ठोसे, ही सर्व हकीकत तात्काळ कांहीं सर्पांनीं घांवतपळत जाऊन कद्रूच्या कांनीं घातली. हा अनपेक्षित प्रकार ऐकून कद्रू आश्चर्यचकितच झाली. तिचा आपल्या कानांवर भरंवसाच बसेना ! गरुड उलटला. त्यानें आपली मर्यादा सोडली. आपली सत्ता झुगारली, स्वस्थिति विसरला. सेवाधर्म टाकला, कद्रूला हें ऐकून कसेसेंच झालें. तिच्या डोक्यांत एकाएकीं भलभलत्या कल्पना येऊं लागल्या ! काय, आपली सद्दी इतक्यांतच संपुष्टांत येत चालली ! आपल्या तावडींतून आपली सवत मुक्त होणार ? आणि खरेंच तसें झालें तर ?—तर ?—छेः आपण तसें होऊंच देणार नाही. सवतीला कधींही आपण स्वातंत्र्य देणार नाही ! ती आतां कल्पनाच नको. कद्रूच्या डोक्यांत भराभर उलट-सुलट विचार सारखे धिंगाणा घालीत होते. काय करावें, यावेळीं आपण कसें वागावें, उलट घेऊं पाहणाऱ्या गरुडाला जागच्याजागी कसें चेपून टाकावें, त्याचा भडकलेला संताप कसा थंड करावा ? आपणही क्रोधाविष्ट यावेळीं व्हावें कीं नको ? निश्चितपणें कसें वागावयाचें हें ठरविण्यासाठीं कद्रूला आपल्या कर्कोटकाची आवश्यकता भासली. तिनें त्याला लगेच बोलाविलें.

कद्रूचें बोलावणें आलें त्यावेळीं कर्कोटक चंद्रलोकीं त्या रूपवतीसह विलास विहार करीत होता. परस्परांनीं परस्परांच्या गळ्यांत गळे घातले होते, करपाशीं कंठ दिले होते. मधुमधुर वाणी परस्परप्रशंसानी अहोरूप-महोर्ध्वनिचें कार्य करीत होती ! कर्कोटक त्या रूपवतीला ‘ प्राणवल्लभे ’ असें संबोधित होता, तर सुन्दरी हंसत मुखानें पंचप्राणांच्या ‘ प्राणेश्वरा ’ म्हणत पुन्हा पुन्हा दृढालिंगन देत होती ! अशाप्रकारें विलासांत दंग असल्यामुळें आपल्याला आईचें बोलावणें आलें आहे, हें त्यांना समजलेंच नाही. बोलावयाला आलेला सर्प कितीतरी वेळ तेथें उभा होता. त्यानें हळूच हाक मारली. त्याची दादच नाही. उशीर झाला तर तिकडून आई

प्रकरण नवने

रागवेल ही त्याला भीति पडली. आपल्यापेक्षांही कर्कोटकावर त्या रूपवतीचे प्रेम फारच आहे हे पाहून त्या सर्पाला तशाही स्थितीत कसेसेच वाटले. त्याला किंचित् वैमनस्य वाटले. थोडासा हे त्या स्त्रीचा रागसुद्धां आला. त्याच रागाच्या झटक्यांत कर्कोटकाला त्याने मोठ्याने हांक मारली! या वेळीं कर्कोटकाचे लक्ष त्याच्याकडे वेधले. 'काय आहे?' अशा अर्थाने नुसते त्या सर्पाकडे कर्कोटकाने पाहिले. बोलला नाही, किंवा ज्या अवस्थेत तो होता, त्यांत त्याने किंचिन्मात्र फरकही केला नाही. आपल्या आईचे तात्काळ भटीला येण्याबद्दल बोलावणे आहे असे कळल्यावर त्याने आंबट तोंड केले. त्या रूपवती स्त्रीचेही पण तसेच तोंड झाले.

“आईने बोलावलं आहे, जाऊं का!—” कर्कोटकाने त्या स्त्रीला विचारले.

“मला सोडून? या आलिंगनसौख्याला दूर लोटून? रूपवतीने उलट प्रश्न केला.

“पण आईने बोलाविलं आहे—”

“तुमच्या आईला आतां चळ भरला आहे. तिला वडिलपणाची घमंड आली आहे. तुम्ही मानतां म्हणून! या वडिलमंडळींना आपलं शृंगारसौख्य पहावतच नाही! माझ्या शृंगारसौख्यांत भंग झालेला मला सुळीच खपायचा नाही. सांगून ठेवते. आपण जाऊं नथे. मी इथून आपल्याला सोडणार नाही!”

कर्कोटकाला तेंच पाहिजे होतें. तिला दूर लोटून आईच्या आज्ञेप्रमाणे निघून जाण्याऐवजी कांहींशा शिथिल झालेल्या आलिंगनाला फिरून त्याने दृढता आणली! विचारा निरोप्या सर्प जीभ बाहेर काढून तेथेच मूढ होऊन उभा राहिला!

ज्या वेळीं येथे हा प्रकार चालला होता, कद्रू कर्कोटकाची मार्गप्रतीक्षा करीत आपल्या ठिकाणी उगाचच विचारांच्या वादत्या गतीबरोबर इकडून तिकडे तिकडून इकडे नाचत होती, त्या वेळीं विनता हळू हळू सावध होत चालली होती. विनता सावध झाली. सभोवती तिने पाहिले. घड-

मातृसेवा

लेला प्रकार तिच्या ध्यानांत आला. तिला वाईट वाटलें. गरुडापासून ती दूर सरकली. अरुणाला खुणेनें वारा पुरें कर म्हणून सांगितलें आणि ती उठून घट घेण्याचा प्रयत्न करूं लागली. तिचा उद्देश ओळखून गरुडानें तिला त्या उद्योगापासून परावृत्त केलें. तिनें त्यांतून उठण्याचा प्रयत्न केला. उठलीही. पण लगेच तिला मूर्च्छा आली. गरुडानें तिला झटकून सांवरून धरलें म्हणून बरें झालें. पण तिला विलक्षण अशक्तता आली होती. उठवेनाचा तिला. तरी तिची घडपड चालूं होतीच. त्याबद्दल गरुडाला राग आला. तो आईवरच रागावून ओरडला—

“हैं काय आई ? पुरे कट तैं ! पडूं देत ते घर जागच्या जागींच ! मी तुला तैं उचलूं देणार नाहीं. परदास्याचें कोणतेंही काम या क्षणापासून आई मी तुला करूं देणार नाहीं.”

“असं कसं म्हणतोस वाळ ? मी दासी आहे. मला तसं कसं म्हणतां येईल ? स्वस्थ कसं बसतां येईल ? स्वतंत्र कसं होतां होईल ? ” विनता एकेक शब्द उच्चारित होती. एकेक शब्दाबरोबर तिच्या नेत्रांतून अश्रु खाली टिबकत होते !

“आई ! मी असंच म्हणणार ! माझी आई आतां कोणाचीही दासी नाही. मी तिला दासी राहूं देणार नाही ! आई, तूं म्हणूं नकोस, मी म्हणणार ! तेवढ्याच करतां माझा पिंड आहे. मी आतां स्वस्थ बसणार नाही. गप्प बसणार नाही ! आई, आतां माझ्यावर ब्रम्हांड कोसळो की, कसलीही आपत्ति येवो. पंचमहाभूतें पिसळून—खवळून माझ्यावर चाल करून येवोत; पण मी पाय मागें घेणार नाही. मी तुला स्वतंत्र करणार ! तुझ्या पायांतल्या पारतंत्र्याच्या शृंखला प्रयत्नांच्या घणाच्या घावांनीं निखळून टाकणार आणि माझ्या आईला स्वतंत्र करणार ! त्रिवार सांगतों आई, तूं स्वतंत्र होणार ! स्वतंत्र होणार ! स्वतंत्र होणार ! ”

गरुडाचा गर्जना आसमंतात धुमत होती ! त्याची वाणी उकलली होती. त्याची वाणीच काय, पण अवघे शरीर रोमरोमांतून बोलत होतें,

प्रकरण नववें

‘विनता स्वतंत्र होणार आपण तिला स्वतंत्र करणार ! पारतंत्र्य झुगारून भिरकावून देणार !’

दुरून येणाऱ्या कद्रूच्या कानांत ते शब्द घुसत होते. त्यासरशी तिच्या सर्वांगाची लाही लाही होत होती. एकाद्या खवळलेल्या नागीणीप्रमाणे, चवताळलेल्या वाधीणीप्रमाणे, भुज्जलेल्या सिंहीणीप्रमाणे झापा टाकीत ती येत होती ! वाटेंत येतायेतांच गरुडाच्या शब्दांचे प्रतिध्वनि, एकतारखे तिच्या रागाच्या आर्गांत तेल ओतीत होते.

“बाळ, तुझे शब्द अमृतापेक्षां मधुर वाटतात ! सत्य होतील असा भरंवसा वाटतो ! पण, देव जाणें, माझें तितकें भाग्य आहे कीं नाहीं ? बाळ, खरंच सांग, मी कधी तरी स्वतंत्र होईन काय ? तुम्हीं मला स्वतंत्र कराल काय ? माझ्या पापाचें क्षालन युगांतरी होईल काय ?—बाळ, मी स्वतंत्र होणार ! तुम्हीं मला स्वतंत्र करणार ! किती सुखद कल्पना ही ? किती रम्य आशा ही ? बाळ, माझें दुर्दैव, ही कल्पना, कल्पनाच ठरविणार नाहीं ना ? ही आशा निराशाच होणार नाहीं ना ?” विनता एकेक शब्द, एकेक वाक्य क्षीणतेमुळे सावकाश उच्चारित होती. इतकें बोलण्याचेंही त्राण तिच्यांत उरलें नव्हतें. परंतु सुखद स्वातंत्र्याच्या नुसत्या कल्पनेनें तिच्यांत नवजीवनाचा संचार होत होता व तो तिला बोलवीत होता !

“आई ! आई ! तूं इतकी निराश कां होतेस ? आम्हांला तूं जन्म तरी कशाला दिला आहेस ? आम्हीं तुला स्वतंत्र करणार ! आई, तूं स्वतंत्र होणार. तूं अशी पारतंत्र्यांत, खिचपत खिचपत उपार्शा पोटी मरण्याकरितां जन्म घेतलेला नाहींस ! आणि तसें तुझें मरण पाहण्याकरितां आम्हींही जन्माला आलेलों नाहीं. तुम्ही पारतंत्र्यांतून मुक्तता करण्याकरितां जर आमचा जन्म नसेल, तर हें जिणें मला हवें कशाला ? ऐक आई, तुझे पारतंत्र्याचे दिवस संपले. तुझा दुःखाचा काळ आटोपला. आम्हांला वाटेल तें दिव्य करावयाला लागूं दे. पावलोंपावलों आमच्या प्राणांचे बळी देण्याचा प्रसंग ओढवूं दे. क्षणाक्षणाला आमचे प्राण वेंचण्याची पाळी आमच्यावर

मातृसेवा

येऊं दे. आम्हीं माघार घेणार नाहीं. आई, तुझा बाळ तुला स्वतंत्र करणार !—”

“ कोण कोणाला स्वतंत्र करणार ? गरुडा, काय बोलतो आहेस पुन्हां बोल ? ” संतापाने फणफणत असलेली कद्रू तेथे येऊन ओरडली !

“ आज्ञा प्रमाण ! माई, मी आईला सांगतो आहे की आई, मी तुला पारतंत्र्यांतून सोडविणार ! ”

“ गरुडा, तू कोणासमोर बोलतो आहेस ? काय बोलतो आहेस ? याची तुला शुद्धि आहे काय ? ”

“ होय. मला पूर्ण शुद्धी आहे. माझ्या आईला जिनें आपली दासी केली आहे, जिनें माझ्या आईला उमासमार घातली आहे, त्या माझ्या सावत्र आईपुढे मी बोलतो आहे—तिच्याच आज्ञेनें बोलतो आहे—आणि माझ्या आईला मी स्वतंत्र करणार, पारतंत्र्यांतून सोडविणार, हेंच बोलतो आहे ! ”

गरुडाच्या शब्दाशब्दाने कद्रूच्या अंगाला पलिते लागत होते. तिच्या सत्तेचा संताप तिच्या नसानसांतून थयथयत होता ! तर गरुडाच्या मुखश्री-वर उज्वल मातृप्रेम—मातृभक्ति ठाण मांडून बसली होती !

आजवर मुग्ध असलेला, आज्ञाधारक वाटणारा गरुड असें एकाएकी उग्र रूप धारण करील, असा चवताळून उठेल ही कल्पनाही कद्रूला नव्हती ! गरुडाच्या या वेळच्या तेजाकडे पाहून कद्रू दिपून गेली. मनार्शी खिन्न झाली. तिच्या हृदयांत चर्रर्र झाल्याशिवाय राहिले नाही. कर्कोटक तेथे आलाच होता. बाकीची सर्प मंडळीही तेथे गोळा झाली होती. त्यांच्याबरोबर ती मायाविनीही होतीच ! कद्रूचा संताप लसजसा चढत असे, तसतसा कर्कोटकही संतापत असे. गरुडाच्या अंगावर चाल करून जाण्याचें त्याच्या वारंवार मनांत येई. इतर सर्पही आपल्या शेषट्या जमिनी-वर आपटीत गरुडाशी व अरुणार्शी लगट करून त्यांना सतावण्याचें ठर-वित, पण गरुडाची दृष्टि एकदां चौहोंकडे फिरली कीं, सर्वांचे शौर्य जाग-

प्रकरण नववे

च्याजागीच गारठळें जाई ! गरुडाची कित्येकांच्या दृष्टिळा दृष्टी भिडली कीं सर्प ची ची करीस कोठच्या कोठें मागचा पाय काढीत !

गरुडाचा या वेळचा आवेशच कांहीं विलक्षण होता. कद्रूला त्याच्या त्या आवेशाचा, सतापाचा, बोलण्याचा या कशाचाच अंदाजच येईना ! तिनें आपल्या सर्व मुलांकडे दृष्टि फेकली. पण एकांतही गरुडाशीं टक्कर देईल असें पाणी दिसेना. पण करणार काय ? मनांतल्यामनांत बसलेला चटका ती बाहेर कसा दिसून येणार ? आपलें वैगुण्य कसें उघडे करणार ! तिच्या हातांत सत्तेची शक्ति होती व तीच घट्ट धरून ठेवण्याचा तिचा दांडगा संकल्प होता ! गरुड आपल्या प्रशाला उत्तर देतो आहे, बरोबरीचें नातें दालवितो आहे, हें तिला कसें सहन व्हावें ? तिला ते गरुडाचे उद्गार ऐकावयाला सुद्धां असह्य होते !

आपला पाणउतारा होतो आहे, हें दाखविण्याकरितां कद्रूनें गरुडाशीं बोलावयाचें सोडून ती विनतेकडे वळली. पूर्वीप्रमाणें विनतेकडूनच गरुडाला गप्प बसवावयाचें असें तिनें ठरविलें. तो डाव तिचा अगदीं ठरलेला होता. त्याच आधारावर ती अधिकाराच्या आवाजांत म्हणाली:—

“ काय ग माई, तुझें हें पोरटें कशी कशी जीभ चालवते आहे, ऐकतेस काय ? का त्याला तुझीच फूस आहे ? बोल. त्याला तूं बोलतां बंद करतेस कीं नाहीं ?—”

“ माई, तुम्हीं आईला विचारूंच नका ! ” गरुड मध्येंच म्हणाला, “ आई बोलणार काय आणि तुम्हीं ऐकणार काय ? आणि तिनें कांहीं जरी म्हटलें तरी यावेळीं आम्हीं तिचें ऐकणारही नाहीं लक्षांत ठेवा ! ती काय, म्हणेलही ‘ मी अशीच परदास्यांत उपाशीपोटी राहून, हाल अपेष्टा करून मरून जाईन ! ’ पण हें काय मी ऐकेन ? मी तिला तशी मरूं देईन ? मी तिला तशीच पारतंत्र्यांत पिचत ठेवीन काय ? ”

“ उन्मत्ता ? घमेंडखोरा, उर्मटा, कशी रे तूं आपल्या आईला स्वतंत्र करणार ? ती माझी दासी आहे ! तिला स्वतंत्र करणं किंवा परतंत्र ठेवणें

मातृसेवा

माझ्या इच्छेवर अवलंबून आहे ! मी तिला कधी काळी स्वतंत्र करीन असें तुला वाटतं तरी कसे ?—” कद्रू कडाडली !

“ कद्रूमाई, हे मी तुम्हांलाच विचारतो. माझ्या आईला केव्हां स्वतंत्र करणार ? दासीपणांतून केव्हां मुक्त करणार ? ” “ तें तर कालत्रयी माझ्या हातून येणार नाही. ” कद्रूनें सर्व शक्ति एकवटून सांगितलें.

“ मला हे ऐकावयालाच येत नाही ! हे मी माझ्या कानांना ऐकूच देणार नाही ! ” गरुडानें पण तितक्याच निकरानें उत्तर दिलें.

“ मग काय रे अकलेच्या कांध्या माझ्याकडून ऐकायचं आहे ? ” कद्रू त्याच्यावर चवताळून ओरडली, “ तुझ्या आईला माझ्याकडून स्वातंत्र्य पाहिजे—”

“ होय ! ” गरुडानें मध्येच गर्जना केली. “ हेंच तुमच्या तोंडून ऐकावयाचें आहे. ‘ आईची स्वतंत्रता ’ हाच माझा प्रश्न आणि हेंच माझें उत्तर ! आई स्वतंत्र होईपर्यंत माझी जीभ या मन्त्रावाचून दुसरा कोणताही शब्द उच्चारणार नाही. दुसरा कोणताही विचार मनांत आणणार नाही. गरुडाच्या डोक्याला ‘ माझ्या आईचें स्वातंत्र्य ’ याशिवाय दुसरी कोणतीही कल्पना शिवणार नाही. या महामंत्राच्या चित्तनाशिवाय, साधनाशिवाय, सिद्धीशिवाय माझें मन क्षणभरही विश्रांति घेणार नाही. या मन्त्राच्या उच्चाराशिवाय माझी जीभ अन्नाचा कणही पोटांत घेणार नाही ! बोला, कद्रूमाई बोला, माझ्या आईला स्वातंत्र्य केव्हां देणार ?—”

“ स्वातंत्र्य केव्हां देणार ? ” हेटाळणीचं विकट हास्य करून, तुच्छतेन पाहून, कद्रू म्हणाली, “ मूर्ख मुला, स्वातंत्र्य द्यावयाला, तें काय पोरखेळ आहे का ! वाटेवर पडलेलं आहे, की तें सहज उचलून द्यायचं ? ”

“ आकाशांतल्या चंद्रसूर्याइतकं तें दुर्मिळ आहे—इतकं तें दूर ठेवलें आहे काय ? ” गरुडानें पृच्छा केली !

“ होय ! होय ! तितकंच तें दुर्मिळ आहे. तितकंच तें दूर आहे ! ” कद्रू उत्तरली.

“ मग तें इतरांना दुर्मिळ असेल, दूर असेल, मला नाही. कद्रूमाई,

प्रकरण नववें

मी जन्म पावतांच सूर्यमंडळ कवळावयाला घांवलों होतो, तो कंदूक करून त्यानें खेळण्याचा बाळ इट्ट धरला होता, हें अजून जर आपण विसरलां नसाल, तर मी म्हणतो तें आपल्याला पटल्यावांचून राहणार नाही ! तुमच्या हातून माझ्या आईला स्वातंत्र्य मिळणें त्यापेक्षां कठीण आहे काय ? ” या गरुडाच्या गर्जेनें कद्रू खरोखरीच गडबडली. गरुड कोणत्याही दटावणीला दबकत नाही. हेटाळणीला इटत नाही, असें पाहून ती निरुत्तर झाल्यासारखी झाली. तिचें निरुत्तर होणें तिला तापदायक होतंच. पण गरुडालाही तें असह्य होतं. ती स्तब्ध राहिली. कांहींच उत्तर येईना. तो स्तब्धतेचा एकेक क्षण म्हणजे सामान्य जनतेची शतकेंच्या शतकेंच म्हणावयाची ! ‘ होय ’ नाही किंवा ‘ नाही ’ नाही. या स्थितीत धीर कसा धरतां येणार ? गरुडाला ती स्तब्धता गुदमरून सोडूं लागली. त्यानें कद्रूला पुन्हां तोच प्रश्न केला, आणि उत्तरासाठीं अधीर झाला.

कद्रू निरुत्तर झाली हें पाहून सर्पमंडळीत बरीच गडबड उडाली. आतां आई काय उत्तर देणार ? विनतेला व तिच्या मुलांना स्वातंत्र्य कबूल करते की काय ? तें कबूल केलें तर भरलीच आपली शंभर संवत्सरे पुर्ण ! गरुड आपणां सर्वांना कशाला मग जीवंत ठेवतो आहे ? हेंच ज्याच्या त्याच्या मनांत. त्यांच्या बरोबर असलेल्या मायाविनीला सुद्धां पंचाईत पडली. ती कद्रूकडे आणि सर्वांकडे आळीपाळीनें पहातच राहिली. तिला मध्येच वाटलें की, कद्रू आपल्याला सल्ला विचारील. त्याकरितां ती आपल्या डोक्याला शीण देऊं लागली. कद्रूनें एकदा दोनदां तिच्याकडे पाहिलें, पण तिला कांहींच विचारलें नाही. म्हणून तिला बरेही वाटलें, व रागाही आला, या प्रसंगी सर्पांचा नसता क्रूरपणा, त्याबरोबर भीरूपणा तिनें पाहिला, त्याबरोबरच गरुडाचा खंबीरपणा, तेजस्विता, स्वातंत्र्याचें पाणी, वगैरे पाहून ती अगदी दिपून गेली. त्या तशाही स्थितीत “ वाः वीर पुरुष ! ” असेही कदाचित् तिच्या मुखांत उद्गार घोंटाळले असतील ! नाही म्हणून कोणी सांगावें. पण त्यापेक्षां तिचें लक्ष त्यावेळीं सर्व सर्पांप्रमाणें कद्रू पुढें गरुडाला काय सांगतें, याकडेच लागलें

मातृसेवा

होते. कद्रू घोंटळली आहे, गडबडली आहे हे गरुडाच्या ध्यानांत आल्या-शिवाय राहिले नव्हते. आतां तिनें अधिक कठोर होऊं नये किंवा दुष्ट विचारांच्या नादी लागू नये म्हणून गरुडानें आपला पहिला कठोरपणा सोडून दिला. कांहींसा नम्रभाव धारण करून कूला करुणा येईल व ती आपल्या आईच्या स्वातंत्र्याची ग्वाही देईल. तिनें ती द्यावी म्हणून तो होऊनच पुन्हां म्हणाला, “कद्रूमाई, तुम्ही माझ्या आईवर कधी तरी खरें-खुरें प्रेम केलं असेल, माझ्या आईला खऱ्याखऱ्या प्रेमानं केव्हां तरी क्षण दोन क्षण वागविल असेल, तर त्या काळाचं स्मरण करा, त्या प्रसंगाना आठवा, तें निर्व्याज, निहंतुक, स्वर्गीय प्रेम ध्यानांत आणा, आणि माझ्या आईला स्वातंत्र्याची ग्वाही द्या. माझी आई तुमची दासी झाल्यावर, तुमच्या सेवेत कधीही अंतर केलं नसेल, तिच्या सेवेनं केव्हां काळी क्षण-मात्र तुम्ही संतुष्ट झाला असाल. त्या संतुष्टतेची साक्ष घ्या आणि माझ्या आईच्या स्वातंत्र्याची ग्वाही द्या ! कद्रूमाई, माझ्या आईला परतंत्र तुम्हीच केलं आहे आणि तुम्हीच तिला स्वातंत्र्य देणार आहांत. तुमच्या मनोदेव-तेला यामुळे कोणताही कमीपणा न येता त्या देवपणांत अधिक भरच पडेल. तिची सत्कीर्ती जगत्रयांत होईल. माझ्या आईच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं तुमच्या मनोदेवतेनें आपल्या समाधानासाठीं या गरुडाला केवढेंही भयंकर दिव्य करावयाला सांगावें, तें दिव्य तो आनंदानें करून दाखवील. माझ्या आईच्या स्वातंत्र्यसुखासाठीं प्राणाप्राणांचें मोल तुमच्या चरणीं वहाव-याला मी सज्ज आहे ! कद्रूमाई, आमचे प्राण घ्या. आम्हांला उपाशी ठेवा. पण माझ्या आईला स्वातंत्र्य द्या !”

“ नको रे ! बाळ, असं अभद्र बोलूं नको ! तुम्ही मला अंतरल्यानंतर मला त्या स्वातंत्र्याला काय करायचं आहे रे ? तुम्ही आहांत तर मला तें स्वातंत्र्य गोड. नाही तर विषाहून कडू आहे ! ताई, माझ्या परमपूज्य राशी, माझ्या बाळांचा बळी घेऊन मला कसल्याही स्वातंत्र्याची गरज नाही ! ” विनता मध्येच उठून, कशीबशी राहून, कण्हत, विवळत म्हणाली. गरुड तिच्याकडे सादर दृष्टीनें पहातच राहिला. कद्रू अधिकच

प्रकरण नववें

गोंधळांत पडली. गरुडाच्या व विनतेच्या बोलण्यानें खिजून जाऊन कद्रू कडाडली, “ हें काय लावलें आहे तुम्हीं माझ्या मागें ? काय चालवलें आहे हें ? कशासाठी ? ”

“ आईच्या जीवितासाठी ! आईच्या प्राणासाठी ! शीलासाठी ! स्वातंत्र्यासाठी ! ” गरुड चट्कन उत्तरला !

आतां कांहीं तरी उत्तर दिल्याखेरीज गत्यंतर नाही, हें कद्रूला कळून चुकलें. कर्कोटकादि मंडळींच्या मनांत जी भीति उत्पन्न झाली होती, तीच भीति कद्रूला उत्पन्न झालीच होती. उत्तर तर द्यावयाचें. पण स्वातंत्र्य देणें टाळावाचें हें कद्रूच्या मनानें घेतलें होतें व त्याचा ती विचार करित होती.

ती विचारांत असतांच गरुडानें पुन्हां तोच प्रश्न केलाः—

“ कद्रूमाई, माझ्या आईच्या स्वातंत्र्याची ग्वाही—”

“ मूर्खा, स्वातंत्र्य मागून मिळत नसतें—”

“ हिसकावून घेण्याची आज्ञा करा, त्यालाही माझी तयारी आहे, हें मी मघाशीच बोलून दाखविलें आहे. बालकाचा पराक्रम मातेला पहाण्याची इच्छाच असेल, तर बालक तरी मागें कां घेईल ? कद्रूमाईनीं तशी आज्ञा करावी; कितीही दुष्प्राप्य वस्तु साध्य करण्याची शक्ति देवदयेनें, मातेच्या आशीर्वादानें गरुडाच्या आंगांत खेळत आहे हें विदितच आहे. ” गरुडाचें हें उत्तर तयारच होतें. आतां गरुड उत्तर द्यावयाला कचरत नव्हता ! सर्वानाच प्राण प्रिय असतात ! त्या प्राणांवरच बेतविल्यावर कोण बोलता राहिल ? शिवाय कद्रूनेंच चवताळून येऊन त्याला बोलता केला होता, गरुडाचें हें उत्तर कद्रूला जहरापेक्षांही जास्त झोंबलें. पण त्यांतच तिला एक उत्तर देण्याला आधार मिळाला. ‘दुष्प्राप्य वस्तु साध्य करण्याची शक्ति जवळ असण्याची जर घडेंड गरुड मारतो आहे, तर तेंच त्याला सांगावें. दुष्प्राप्यच असल्यामुळें त्याला तें कधींच प्राप्त होणार नाही. आपण निर्धास्त राहूं. बरें मिळाली, ती आपण घेतली, तरी आपण त्या जोरावर त्यांच्यावर वर्चस्व गाजवूं, हें तिनें जाणलें. अशी वस्तु तिच्या दृष्टीनें जगांत एकच

मातृसेवा

होती. ती म्हणजे 'अमृत !' अमृत सागरांतून निघाले, ते देवांनी नेले. इतरांना ते दुष्प्राप्यच राहिले. कोणी त्याचे रूप-रंग-रुचि-गंधही पाहिली नाहीत ! ते मागितल्यास त्याच्या सेवनाने आपण सर्व अमर राहू व त्यामुळेच निरंतरचे यांच्यावर श्रेष्ठत्व ठेऊं. ' हा विचार कद्रूला चांगलाच ग्राह्य वाटला. सागरांतल्या उच्चैश्रवा या रत्नाच्या वर्णाच्या नुसत्या वादाने आपल्याला हे वैभव दिले, तर ' अमृत ' मिळाले ते वैभव निरंतरचे कां टिकणार नाही ? अर्थात् टिकणारच ! तेव्हां ही दुष्प्राप्य गोष्ट गरुडाला सांगितली पाहिजे. हा तिचा निश्चय झाला, त्या बरोबर तिला बरे वाटले.

“ कद्रूमाई, आपली मनोदेवता काहीच कौल देत नाही काय ? ” गरुडाने निकराने तिसऱ्यांदा विचारले.

“ घमेंडखोरा, तुझ्या शक्तीचा तुला अभिमान आहे. आत्मविश्वास वाटतो. तर ऐक ! तू दुष्प्राप्य वस्तु साध्य करतोस नाही ? कर सागरांतून निघालेले अमृत देवांनी स्वर्गात नेले आहे, ते आम्हांला अप्राप्य आहे. त्याची वांच्छा आम्हांला आहे. ते ' अमृत ' आण. मला आणि माझ्या मुलाबाळांना पाज. त्या क्षणीं तुम्ही आई स्वतंत्र आहे ! ”

“ काय ? ' अमृत ' आणल्यावर माझी आई स्वतंत्र ! ती दुष्प्राप्य वस्तु आणावयाची ? ते अप्राप्य रत्न तुमच्या चरणीं आणून द्यावयाचे ? ” गरुड अत्यानंदाने मोठ्याने म्हणाला “ आपली आई स्वतंत्र होणार, कद्रू आतां तिचे पारतंत्र काढून टाकणार, हेच शब्द त्याला अमृतपेक्षां मधुर वाटले. त्यापुढे ' अमृत ' प्राप्ती कस्पटाप्रमाणे वाटत होती. तो आणखी आनंदाने हुरळून म्हणाला “ कद्रूमाई, तुम्हांला शतशः प्रणाम असोत. तुम्ही खऱ्याच मोठ्या उदार अंतःकरणाच्या आहांत ! माझ्या आईच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीचा मार्ग भोकळ्या अंतःकरणाने स्पष्ट सांगितलात, हे उपकार, हे ऋण मी जन्मजन्मांतरीं विसरणार नाही ! ' अमृत ' आणल्यानंतर माझी माता स्वतंत्र आहे ना ? ”

“ होय ! होय ! होय ! ” कद्रूची वाणी वदली.

प्रकरण नव्वें.

“ तथास्तु ! ” गरुड गडबडीने दोन्ही मातांना प्रणाम करून तेथून
“ हा निघालों, ” म्हणून चालता झाला !

कद्र चकित दृष्टिने गरुडाकडे पहात राहिली ! विनता कोणत्या अज्ञान
कारणाने अश्रु ढाळीत होती. तिचे ते अश्रु आनंदाचे होते की दुःखाचे
होते कोण जाणें ! सर्प मंडळी आपल्याला अमृत प्राशन करावयाला मिळ-
णार काय ? याच विचारांत गुंतले. ‘ अमृत ’ येथें येणार, गरुड अणणार
हे शब्द कानांवर पडतांच त्या रूपवती मायाविनीचे तोंड खरकन् उतरलें.
ती तत्क्षणीं तेथून चालती झाली !

प्रकरण दहावे

-मज दुबळीची असेल नसेल ती सर्व पुण्याई सदासर्वकाळ तुझ्या पाठीशी-
उभी असो !

अमावास्येचा अंधःकार उजाडेपर्यंत असणारच. मध्यंतरी कितीही प्रकाशाची अपेक्षा केली तरी ती सफल कशी येणार ? तशा अंधःकारांत आकाशांत अनंत तारका लुकलुकतात. प्रकाश देण्याची त्यांची अनिवार इच्छा असते, त्या प्रमाणे त्या जिवापाड झटतातही. पण त्यांचा प्रकाश अंधःकाराची भीषणता वाढविण्याकडेच अधिक उपयोग होत असतो. प्रकाशकिरणाची निश्चितता त्यांत नसते. लुकलुकावे, लुप्त व्हावे आणि अंधःकारच दुणावत जावा ! अशा अंधःकारांत मार्गक्रमण करण्याचे ज्यांच्या ललाटी लिहिलेले असते, त्यांना अवधी रात्र त्या अंधःकाराने दिलेले क्लेश निमूटपणे सोसावे लागतातच. पाउल पुढे पडते खरे, पण ते कुठे आणि कसे पडते, हे दिसतच नाही; पुढचे पाउल काठ्याकुठ्यांतच पडते, नदी नाल्यांत बुडते, की कराल कडा चढावयाला लावते, आणि त्या सर्वांच्या शेवटी काय ? याचा उगम अमावास्येचा काळोख मुळांच पडू देत नाही. पण तशांतूनच कटकपणाने पुढे चालू लागले म्हणजे केव्हा तरी प्रातःकाळ प्राप्त होतो, दिशा फाकतात, प्रकाश किरणे येऊ लागतात, आणि आशेला नवी पालवी फुटून जीवाला पुढच्या चालीविषयी धीर येतो ! दिवसांच्या प्रवासांत कितीही विकट प्रवास असला तरी त्याची पुरेपूर कल्पना असल्यामुळे प्रवाशाला तितके काही वाटत नाही. तो तितक्या तऱ्हेने आपल्या मनाची तयारी करतो. पण अंधःकारांतील मार्ग सरळ सपाटीचा असला तरी देखील काठ्याकुठ्यांनी गजबजलेला, गिरीकुट्टरांनी अडविलेला, नदीनाल्यांनी नडविलेला असला पाहिजे, असे वाटून प्रवास दुर्घट होतो मग तो खराखुरा असला तर विचारावयाची सोयच नाही. त्यांतून सुखरूप येणे कठीणच ! तशा प्रवाशाला त्याच्या सुदैवाने त्या अंधःकारांत प्रकाशरेषा दृष्टीला पडली,

मातृसेवा

त्या प्रकाशरेखने त्याच्या कानांत “ तूं माझा आधार घेऊन प्रकाशाच्या स्वर्गसाम्राज्यांत प्रवेश कर, या शिवाय अन्य मार्ग नाही आणि हा एकच मार्ग दुर्गमांतला दुर्गम आहे तरी पण बिचकूं नकोस, गांगरू नकोस, या एकाच मार्गानें निघण्या छातीनें ये, तूं येशील,” असा दिव्य संदेश सांगितला म्हणजे ब्रह्मांडापेक्षाही अधिक आनंद झाल्याशिवाय रहात नाही. त्या प्रकाशकिरणाचा आधार कसा घ्यावयाचा, त्यावर आरोहण कसे करतां येतील, आणि प्रकाशाचें स्वर्गसाम्राज्य आपल्याला कसे प्राप्त करून घेतां येईल, या कल्पनेलाही अगम्य गोष्टी आहेत, हेंही भान मग मला त्या प्रवाशाला रहात नाही. आपल्याला त्या प्रकाशकिरणाचा आधार मिळणार, आपण तो दिव्यलोक गांठणार, असेंच त्या प्रवाशाला विश्वासानें वाटत असतें, त्यांतच तो रममाण होतो व मार्गक्रमणाला आरंभ करतो.

मातृभक्त वैनतेयाच्या संबंधांत दुसरें काय झालें होतें ? हेंच ! आपल्या मातेच्या मुक्ततेकरितां तो दारुण अंधःकारांतच चाचपडत हाता. त्याच्या मनाच्या इच्छा, आकांक्षा, महत्त्वाकांक्षा वाऱ्यावर वार करीत राहाण्याच्याच कोटीतल्या होत्या. तींच कट्टीनें त्याला आपल्याकडून सर्वथा अप्राप्य वस्तु प्राप्त करून देण्यास सांगितलें. म्हणजे वाराही नाही, त्यावर वार करण्यास हातीं शस्त्रही नाही, अशी स्थिति करून त्याला वाऱ्यावर वार करण्यास परवानगी दिली आणि इच्छित प्राप्ति करून घेण्याची मोकळीक दिली. परंतु वैनतेयाला आपल्या मनाच्या इच्छाशक्तिपुढें, मातृसेवेच्या श्रेष्ठ आनंदापुढें कट्टीनें अप्राप्य सांगितलेलें अप्राप्य वाटलेंच नाही. स्वर्गीं जाऊन अमृत आणावयाचें, एवढें केलें म्हणजे आई स्वतंत्र होते. मुक्तावस्थेंतला मातेचा परमानंद नेत्रांना पहावयाला मिळतो, मनाला अनुभवायला मिळतो, एवढेंच तो जाणत होता; व त्या अप्राप्य वस्तूच्या मार्गे लागण्यांत मार्गे पाय मुळींच घ्यावयाचा नाही, हा त्याचा सत्संकल्प ठरला ! वैनतेयाचें मन त्या विचारांतच दंग झालें. चालतांना, बोलतांना, स्वर्ग, अमृत, मातेची मुक्ता, एवढेच विचार त्याच्या मनांत घोळत. निद्रावश असला तरी तींच सारीं स्वप्ने ! वैनतेयाचें झालें तरी मनच ! आपल्याला

प्रकरण दहावे

आवडतें तसेच तें विचार करूं लागणार. तशीच स्वतःला स्वप्नें पाडून घेणार. थोडासा आशेचा आधार मिळतांच, त्या आधारावर मनाचे उत्तम मनोरे रचित राहाणार ! आणि खरोखरच वैनतेयाचें मन कट्टीनें अप्राप्य मर्गाकडे वोट दाखविलें होतें तरी विचार अनुकूलच करीत सुटलें होतें. वैनतेयाचे सारे विचार, सारीं स्वप्नें म्हणजे अशीं होतीः —

“ आपण स्वर्गांत गेलों आहोंत. आपल्या सद्गुणाला, शक्तीला, इच्छेला, तेथें पदोपदीं मान आहे. आपण मातृभक्त आहोंस. मातृमेवा करू इच्छिणाऱ्याची स्वर्गांत अधिक किंमत कातात ! आपल्या सद्गुणाला ओळखून, शक्तीची आठवण देऊन मातृसेवेच्या आणि भक्तीच्या गुणांचा गौरव करण्यासाठीं जो तो अहमहमिकेने पुढें येत आहे. आपल्यासारख्या मातृसेवकाच्या दर्शनासाठीं देवांच्या कोटींच्या कोटी लोटत आहेत ! आपल्या कंठांत नंदनवनींच्या पुष्पांचे हारसंभार पडत आहेत. आपल्या नांवाचा एकसारखा जयजयकार होत आहे, कित्येक देव आपल्याशीं बोलण्याची इच्छा धरून तिष्ठत उभे आहेत. कित्येक सुरवरांची इच्छा आपण त्यांच्या निवासस्थानी जावें, त्यांचें प्रेमाचें आदरातिथ्य स्वीकारावें, आपल्या श्रेष्ठ मातृप्रेमाचीं महती आपल्या मुखानें ऐकावी, अशा प्रकारचीं दिसून येत आहे, किती सुरश्रेष्ठ आपल्याला साह्य करण्यास उत्सुक आहेत. आपण त्यांना त्याबद्दल केव्हां विचारतों आहोंत आणि ते अत्यानंदानें आपण तयार आहोंत, असें सांगतात. अमरपुरीचा सम्राट देवेंद्र आपल्या आगमनाची सुवार्ता कानीं पडतांच सिंहासनाखालीं उतरून, लगबग करून आपल्या सेवकांना ऐरावताला शृंगारावयास आज्ञापून त्याच्यासह आपल्याला सामोरा येत आहे. हिऱ्यामाणकांनीं मढविलेल्या, मोत्यांच्या झालरी लावलेल्या, रत्नांनीं खचलेल्या, अंबारींत आपल्या डाव्या हाताला आपल्याला सुरेंद्रानें बसवून घेऊन सन्मानानें वाजत गाजत आपल्या वैभवशाली मंदिरांत नेलें आहे ! प्रत्यक्ष सुरेंद्राची पट्टाभिषिक्त महिषी शचि अंबारींतून उतरतांच आपल्याला पंचारती घेऊन ओंवाळावयाला आली आहे ! देवेंद्र क्षेम पुसतो आहे, शचि

मातृसेवा

कुशल विचारते आहे. आपल्याजवळ देवगुण आहेत म्हणून आपण देवांना प्रिय आहोत. आपण मातृभक्त आहोत मातृभक्ति ही देवांना अत्यंत लाडकी आहे म्हणून देवांचे आपण लाडके आहोत ! मातृसेवेसाठी आपण सर्वस्वावर तुळशीपत्र ठेवले आहे, म्हणून देव आपल्याला कंठभूषण समजतात ! या प्रकारच्या घोषणा आपल्या कार्नी येत आहे ! केवढा आपला सन्मान ! स्वर्गात केवढी आपली कीर्ति ! देवेंद्र आपल्याजवळ अत्यंत शालीनतेने पृच्छा करीत आहे की ' येथपर्यंत येण्याची कोणत्या महत्कार्याकरिता आपण तसदी घेतली आहे ? आपल्या आगमनाचा हेतु कळवून नम्रदेवेंद्राला उपकृत कराल असा भरंवसा आहे ! ' केवढी ती देवेंद्राची शालीनता ? किति विनय ! देव लोक तो देव लोक ! त्याची सर दुसऱ्या कोणाला येणार ! देवांच्या, देवेंद्रांच्या मानसन्मानाखाली आपण पूर्णपणे दडपून गेलो आहोत. त्यांच्या मन्दिरांची रचना, त्यांची विशालता, भव्यता, त्यांचे दिव्यत्व, अमोलिकत्व, कलाकुसरी, वगैरे पाहून धन्य धन्य हा स्वर्ग ! धन्य धन्य देव देवेंद्र ! आणि धन्य धन्य त्रिवार धन्य आपण की आपल्याला स्वर्गलोक पहावयाला मिळाला. स्वर्ग लोकांत विहार करावयाला सांपडले. स्वर्गाचे ऐश्वर्य पाहून नेत्रांचे पारणे फिटले. देवेंद्राने आपल्या जवळ बसवून घेऊन बरोबरीने गौरविले ! त्या धन्यतेत आपण स्वर्गात कां आलो आहोत ? आपले कर्तव्य काय ? देवेंद्राजवळ आपल्याला काय मागावयाचे आहे ? येथील ऐश्वर्याचा मोह सोडून परत आपल्याला जाण्याची त्वरा करावयाला कांही कारण आहे काय ? इत्यादि विचारांचा क्षणमात्र मनाला व्यामोह पडतो आहे. आपले स्वस्थ राहणे संकोचामुळे होत आहे. अशा समजुतीने देवेंद्र फिरून पहिलाच प्रश्न करीत आहे. तेव्हां आपल्या आगमनाचे प्रयोजन ध्यानांत येऊन लज्जीत होऊन आपण देवेंद्राला आपल्या आगमनाचा उद्देश अतिशय थोडक्यांत कथन करीत आहोत. ते ऐकून देवेंद्र प्रसन्न अंतःकरणाने आपल्याला उलट म्हणत आहे " अमृताकरिता एवढी तसदी घेण्याचे काय कारण होतें ? इकडे नुसता निरोप कळला असता, आपल्या मातेच्या मुक्ततेकरिता अमृताची

प्रकरण दहावें

आवश्यकता आहे, असें जरी कोणा हातीं समजलें असतें, तरी आम्हीं आपल्या सेवकाकरवीं मोठ्या आनंदानें आणि त्वरेनें पाठविलें असतें ! कोणाही पुण्यवंताला, कोणाही मातृभक्ताला, कोणाही मातृसेवकाला स्वर्गांत अग्रपूजेचा मान मिळत असतो. तो मान आपण आमच्याकडून मिळविला आहे ! ”

अशीच विचारचक्रे वैनतेयाच्या मनश्चक्षुपेक्षां फिरून फिरून फिरत होती ! स्वप्नेही एकसारखी पडत होती ! पुण्यवंताला स्वर्गांत सन्मानानें वागवतात, त्याचा जयजयकार करतात. वैनतेय आतांच विचार व स्वप्नसृष्टीत अनुभवीत होता ! स्वर्गाचें, देवाचें, देवेंद्राचें राहून राहून कौतुक वाटत होतें. अभिमान वाटत होता ! त्या विचाराबरोबर किंवा त्या स्वप्नाबरोबर वैनतेयाच्या मनोवृत्ति एकसारख्या उल्हसित होत असत ! स्वर्गांतली अमृतप्राप्ति ही किती सहज सुलभ वस्तु आहे. ती आपल्या हातची आहे. आपण ती आणणार—सन्मान मिळवून आणणार—आणलीच, ” इतक्यावर त्याच्या विचारांची गति येई. स्वप्नाची मजल जाई. पण त्या विचारांच्या किंवा स्वप्नाच्या शेवटीं कांहीं तरी विक्षेप यावा, मनाची चल-विचल व्हावी, व त्याच विचारांचें चक्र उलट फिरू लागवें, स्वप्नसृष्टीतील देखावे उलट दिसू लागवेत ! “छे ! स्वर्ग इतका सहजसाध्य नाही. इतका तो सहजसाध्य असता, तर कद्रुमाईनें इतकी साधी अट घातलीच नसती ! ज्याअर्थी कद्रुमाईनें अट घातली आहे, त्याअर्थी ती खात्रीनें दुःसाध्यच आहे. कुठें स्वर्ग आहे ? कुठें आपण आहोंत ? त्याचा मार्ग किती विकट आहे. तो पार होणें कसें प्रयासाचें आहे, ठायीं ठायीं यमराजाचे दूत ‘ ओं ’ करून गिळावयाला सज्ज आहेत ! ”

या तऱ्हेच्या उलट विचारांना किंवा स्वप्नांना आरंभ झाला म्हणजे गरुडाला तेंही आवरेनासें होई ! मस्तक फुटून जाण्याची पाळी येई ! अनुकूल विचारांना किंवा स्वप्नांना धुडकावून देऊन उलट विचार व स्वप्न बळावत ! त्या वेळीं वैनतेय आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करून प्रतिकूल विचारांना व स्वप्नांना दडपून अनुकूल विचारांकडे व स्वप्नसृष्टिकडे धाव

मातृसेवा

घेत राही ! प्रतिकूल विचार व स्वप्ने येऊं लागली म्हणजे त्यांची मालिका अशी सुरू व्हावयाची:—

“ आपण स्वर्गाच्या स्वारीवर निघालों आहोंत. त्या निघण्यालाच अडथळे येत आहेत. अनेक प्रकारचे अपशकून होत आहेत. पदोपदी पाय गुंतून पडूं अशीं कांटेरी कुंपणे, जाळीं कद्रूमाईनें आपलें कौटिल्य खर्च करून तयार केलेलीं आहेत. त्यांतूनही आपण पुढें जात आहोंत तर, कुठें अन्नच मिळेनासें व्हावें, तर शरीरावरील वस्त्र थंडीवाऱ्याला किंवा उन्हाच्या कहराला कमीच पडावें. अगोदर कद्रूमाईच्या अडचणी, तर त्या-पुढें निसर्गाच्या अडचणी. त्या नंतर यक्षकिन्नरांचा लोक, त्यामधून जाव-याला दुर्गम, तर स्वर्गदारावरच आपली अडवणूक ! देव भेटतात, आपली पूसतपास करतील असें वाटतें, आपण उत्सुक होऊन आतुरतेनें त्यांच्या कडे पहावें तों ते तसेच चालते होतात. आपल्याकडे पहातही नाहीत. जो तो आपापल्या नादांत—तंद्रेंतच ! कोणी पाहिलेंच, कोणा देवाला आपण होऊन एकादा प्रश्न विचारलाच तर आपल्याकडे तिरस्कारानें तुच्छतेनें पाहून मुळींच उत्तर न देतां निघून जात आहे ! आपल्याला कोणी विचारीत नाही. आपल्याला स्वर्गद्वारांतून प्रवेश नाही. आपल्यापेक्षां शरीरानें केवढाले ते देव आहेत ! साधी विचारपूस जेथे नाही आपल्या अस्तित्वाची दाद जेथे नाही, तेथें सामोरे कोण येणार ? मानसन्मान कोण करणार ! देवैद्राची भेट दुर्लभ, शचीचें दर्शन कल्पनेलाही अगम्य ! मग अमृताची गोष्ट तर बोलावयालाच नको ! निमिषमात्रही जे असावध असत नाहीत, ज्यांच्या हातांत नम्र तरवारी चकचकत आहेत, ते त्यांची टोकें पुढें करून भोसकूं पहात आहेत ! प्रत्येक देव आपल्याला खडू करीत आहे. अवमानित आहे. एकादा बोललाच तर भलतीच दिशाभूल करून तिसराच मार्ग दाखवीत आहे ! आपल्याला कोणी ओळखीत नाही. आपल्या सद्गुणांना, मातृभक्तीला, मातृसेवेच्या व्रताला कोणी काडीची किंमतही देत नाही. देवगुणांचें महत्त्व प्रत्यक्ष देवलोकांत मुळींच नाही ! त्यांतच एक भलासा देव भेटतो आहे. त्याला आपण चिकाटीनें विचार-

प्रकरण दहावें

प्याचें घाडस करीत आहोंत. काय वाटून कोण जाणें तो देव आपल्याला आपादमस्तक न्याहाळून आपण काय म्हणतो हें ऐकण्यासाठी उभा राहतो आहे. म्हणून आपल्या मातेची दुःसह स्थिती, त्यांतून तिची मुक्तता करण्याकरितां आपणांला अमृताची जरूरी, हें सर्व त्याजजवळ विनम्रपणें बोलतो आहोंत. तें सर्व ऐकून घेतल्यानंतर त्या सुरवराची पहिली गंभीरता जाऊन खूप मोठ्यानें—हेटाळणीनें खो—खो—खो—वो करून हंसत आहे व म्हणत आहे, “ काय अमृत ? तें तुला पाहिजे आहे ? तें तुझ्या आईला मुक्त करण्याकरितां ? ” असें विचारीत आहे आणि पुनः पुन्हां हंसत आहे. त्याच्या हंसण्याचा उघड अर्थ आपण वेडे आहोंत. मूर्ख आहोंत ! अमृताचे नांव घण्याचीही आपली योग्यता नाहीं. मग त्याच्या प्राप्तीची गोष्ट कशाला ? त्या सुरवराचें हेटाळणीचें—निर्भत्सनेचें हास्य हृदयाला जाळीत आहे ! अशा तऱ्हेनें तो सुरवर आपली पूर्णपणें फजीती उडवून तेथून जात आहे ! आतां आपण काय करावें ? याचा विचार आपण मनांत आणतो आहोंत न आणतो आहोंत इतक्यांत आपल्यापुढें क्रुद्ध झालेला देवेंद्र आपल्या सेवेकासहवर्तमान येऊन उभा ठाकतो आहे. त्या भल्या सुरवराला आपली हेटाळणी पुरेशी न वाटून त्यानें देवेंद्राला कळवून आपल्या पारिपत्यासाठीं येथवर आणलें आहे. ‘ अमृत प्राप्ती ’ची इच्छा करून येथवर आलेल्या भूलोकाच्या प्राण्याला कडक शिक्षा द्यावयाची हेंच देवेंद्राचें ब्रीद ! अमृत सेवन सुरवरांखेरीज कोणाला करण्याचा काय अधिकार आहे ? दुसऱ्यांनीं तशी इच्छा कां करावी ? देवेंद्राच्या आज्ञेनें त्याच्या सेयकांनीं भोंवतीं गर्दी करून आपल्याला बंदीवान केलें आहे. नंतर देवेंद्र संतप्त डोळ्यांनीं आपल्याकडे पहात आपला अपराध आपल्या पदरांत घालीत आहे. “ भूलोकाचा तूं यःकश्चित प्राणी ! अमृतप्राप्तीसाठीं येथें येण्याचें धार्ष्ट्य करून देवांचा आणि देवेंद्राचा भयंकर अपमान आणि अपराध केला आहेस. अशा प्राण्यांना आम्हीं मोकाट सोडीत नसतो ! ” नंतर तो आपल्या सेवकांना उद्देशून सांगत आहे, “ या अपराध्याला तुटलेल्या कड्यावरून लोटून द्या. त्यांतून याचे प्राण गेले नाहींत, तर याच्या गळ्यांत भरभक्कम

मातृसेवा

दगड बांधून अभांग सागराच्या तळीं पोचवा ! त्यालाही याच्या प्राण्यानें जुमानलें नाहीं तर अग्नीनारायणाच्या ज्वाळेंत याला भस्म करून टाका ! किंवा यमधर्माकडे धाडून तापलेल्या तेलाच्या कढईत तळा ! तत्पलोह-स्तंभाशीं बांधून फटके मारा, कांटेरी अरण्यांतून फरफटत नेऊन याच्या शरीराचे, मनाचे, हालचाल करून याला ठार करा ! कारण याचा अपराध भयंकर आहे ! यानें अमृतप्राप्तीची इच्छा प्रदर्शित केली आहे देवकोटींत घुपूं पहातों आहे ! ”

या विचाराबरोबर व स्वप्नांबरोबर तसे तसे प्रयोग आपल्यावर होत आहेत, असें वैनतेयाला वाटून, त्याप्रमाणें आनंद किंवा संताप, आशा किंवा निराशा, लोभ किंवा संताप, यांची उत्पत्ति त्याच्या ठिकाणीं होत आहे ! संतापलेला देवेंद्र समोपचाराकरितां म्हणून शेवटीं म्हणत आहे, “अमृतप्राप्तीची इच्छा फिरून कधीं करणार नाहीं, असें कबूल करित असशील, तशी इच्छा केली हा अक्षम्य अपराध झाला, असें म्हणत असशील आणि आल्यापावलीं परत जाण्याची तुझी तयारी असेल तर एकवार आपण प्राणदानाची भिक्षा तुला घालूं ! ”

त्यावर आपण गोंधळलों आहोंत. अमृतासाठीं आलों आणि त्याशिवाय परत कसें जाणार ? अमृत प्राप्ति झाली नाहीं तर मातेची मुक्तता कशी होणार ? पण परत गेलों नाहीं तर देवेंद्रानें म्हटल्याप्रमाणें तो आपल्या हालअपेष्टा केल्याशिवाय रहात नाहीं. शिक्षा टोठावल्याखेरीज सोडीत नाहीं ! मग काय करावयाचें ? अमृतप्राप्ति इतकी दुर्गम आहे ! म्हणूनच कद्रुमाईनें असली बिकट अट घातली आहे ! पण कांहीं झालें तरी, देवेंद्रानें आपल्याला बंदिवान केलें तरी आपण अमृत घेतल्याशिवाय परत फिरणार नाहीं ! हा आपला निश्चय आपल्या मुखावर उमटलेला देवेंद्राला दिसून येऊन तो अधिकच क्रोधायमान होऊन स्वतः शिक्षा देण्याकरितां पुढें सरत आहे—इतक्यांत गरुडाचा विचार किंवा त्याचें स्वप्न कांहीं तरी विक्षेप येऊन थांबे ! तो भानावर येई ! अशा विचारांचें आणि स्वप्नांचें गरुडाला विलक्षण आश्चर्य वाटे !

प्रकरण दहावें

कद्रूची अट कबूल केल्या क्षणापासून स्वर्गाच्या स्वारीची तयारी करी असतांना गरुडाच्या डोक्यांत वरील विचारांची आणि झोपेत स्वप्नांचं किती आवर्तनावर आवर्तनें झालीं असतील, हें त्याचें त्यासच माहित एकीकडे असे विचार येत होतेच अशीं स्वप्ने पडत होतीच आणि एकीकडे त्यानें स्वर्गावरच्या स्वारीची तयारी चालविली होतीच !

आपण अमृत आणावयाला स्वर्गाकडे गेल्यावर कद्रूनें आपल्या आईकसें वागविलें पाहिजे, सर्पानीं आपल्या आईशीं कसें वागलें पाहिजे आपल्या आईनेंही त्यांच्याशीं कसें वागावें, हें सर्व गरुडानें कद्रूची पुन्हा गांठ घेऊन वादविवाद करून ठरविलें. कांही कद्रूनें त्याच्या अटी मान केल्या. कांहीं अमान्यही केल्या. त्याला बरें वाटण्याकरितां तोंड देखें एक बोलली, तर मनार्थी तिचा निराळाच संकल्प चालला होता !

त्यानें सर्पाना जसें सांगितलें, तसें अरुणालाही जवळ बोलविलें आपल्या पश्चात त्यानें कसें कसें वागावें, हें सांगण्याचा त्याचा हेतु होता. तो कस काय वागेल, वागवील, हेंही त्याला पहावयाचें होतें. गरुडानें अरुणाला दूरवर फिरावयाला म्हणून नेलें. आपलें संभाषण कोणी ऐकूं नये, आपल्यालाही मोकळेपणानें बोलतां यावें, एवढाच दूर जाण्यांत हेतु दिसला दूरवर गेल्यावर त्याचें संभाषण सुरू झालें:—

“ अरुणा, अमृत आणण्याकरितां मी स्वर्गां जाणार !—”

“ आणि आपली आई स्वतंत्र होणार ! ”

“ पण मी येईपर्यंत तूं कसा वागणार ?—”

“ तूं सांगशील तसा वागेन !—”

“ आईला कोणाला छळूं द्यावयाचें नाहीं ! ”

“ तें तर ठरलेंच !—”

“ कद्रूमाई किंवा तिचीं मुलें, ही कबूल केलेल्या अटी वेळीं प्रसंग मोडतील तर—”

“ मी आरडाओरडा करून आकाशपाताळ एक करीन ! ”

प्रकरण दहावें

“शाबास ! पण तूं पांगळा आहेस—तुलाही जर ते त्रास द्यावयाला लागले तर ?”

“माझे व्यंग मी जाणून आहे. त्याकरितां तुझ्या पश्चात मी वागण्याचें घोरणच अगदी बदलून टाकीन !”

“म्हणजे ? तें कसे काय करणार ?”

“मी होतां होईतों तुझ्याप्रमाणें, त्यांच्याशीं तुटून वागणार नाहीं. भांडणार नाहीं. वर्दळीवर येणार नाहीं. मी त्यांचा मित्रच आहे असें दाखवीन !—”

“आणि—”

“आणि मनाशीं मात्र जागरूक राहीन ! त्यांनीं आपल्या अटी पाळल्या, आईला त्रास देण्याचें मनांत आणलें नाहीं, त्यांनींच आईला बरें वागविण्याचें ठरविलें, तर ते आम्ही स्नेही मित्र ! त्यांचें मी मोकळ्या मनानें सर्वांच्या देखत अभिनंदन देखील करीन !”

“आणखी काय ? मी त्यांच्याशीं गोड बोलेन. प्रसंग पडला तर त्यांचीं अविकउर्णी कामें करीन. प्रसंग वाटला तर गरुडाचें सगळेंच करणें—बोलणें मला पसंत नसत असेंही सांगण्यास कमी करणार नाहीं !” अरुण अगदीं खुलून सांगत होता !

“वाः ! हे असें कां वागणार ?”

“मी पांगळा आहे म्हणून ! तुझ्याप्रमाणें मला त्यांच्याशीं प्रसर्गीं टोसाटोशी करतां येणार नाहीं म्हणून !”

“कांहीं हरकत नाहीं ! तुला जसें जमेल तसें तूं वाग ! पण आईला विसरूं नकोस. तिला दुःख देऊं नकोस. तिला तुच्छ लेखूं नकोस म्हणजे झालें !”

“गरुडदादा ! असं माझ्या मनांत तरी कधीं येईल काय ?” अरुणाच्या नेत्रांत खळकन् अश्रु आले ! तो हे शब्द कसेबसे बोलला.

गरुडालाही वाईट वाटलें. उगाच अरुणाला बोललों असें त्याला होऊन गेलें. त्यानें आपल्या हातांनीं अरुणाचे डोळे पुसले ! याचेंच नांव खरें

मातृसेवा

बंधुप्रेम! अरुण पांगळा असला म्हणून त्याचे आपल्या आईवर प्रेम कमी होतें काय ? तिच्या स्वातंत्र्याची त्याची उत्कटता गरुडाच्या मानानें कोणत्याही प्रकारें शिथिल होती काय ? मुर्ळाच नाही ! गरुडाच्या आणि अरुणाच्या मनांत मातृप्रेम सारखेंच उज्ज्वल होतें. आईच्या स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ सारखीच तळमळ होती ! म्हणून उणा वाटणारा किंचित्ही शब्द अरुणाला सहन झाला नाही ! गरुड अरुणाला पुरता ओळखत होता. अरुणाला गरुडाच्या सामर्थ्याची पूर्णपणें जाणीव होती. फक्त प्रकृतिधर्माप्रमाणें ज्याला जसे वागतां येईल, तसेच त्यानें वागावयाचें असतें. मातृप्रेमाच्या अदृढपणांत, मातृसेवेच्या तत्परतेत, कोणत्याही प्रकारची कसूर नसली म्हणजे झालें.

गरुडाचें आणि अरुणाचें असेंच होतें. त्या दोघांही बंधूंची मातेच्या ठिकाणीं अदृढ निष्ठा होती. मातेच्या पारतंत्र्यामुळें त्यांच्या नेत्रांतले अश्रु खळत नव्हते. त्यांच्या अंतरीची आग शमत नव्हती. स्वातंत्र्याकरितां सारखीच तळमळ खळाळत होती ! दोघांचें अंतरंग एक, ध्येय एक, कार्य एक होतें ! अशा बंधूंच्या हातून कोणतें अचाट कार्य होणार नाही ? कोणता पराक्रम ते करून दाखविणार नाहीत ? मातेच्या पायांतील पारतंत्र्याच्या शृंखला निखळून तिला स्वातंत्र्यसौख्य मिळवून तो दिव्यानेंद उपभोगल्यावांचून ते कसे राहातील ?

गरुड अमृत आणणार ही अरुणाची खात्री होती, त्याचप्रमाणें आपण परत येईपर्यंत अरुण पांगळा असला तरी कर्तव्यच्युत होणार नाही, आपल्या मातेची सेवा यथायोग्य बजावण्याचें पुत्राचें कर्तव्य उत्कृष्ट करणार हा अरुणाबद्दलचा गरुडाला भरंवसा वाटत होता.

त्यानंतर ते दोघे बंधु किती वेळ तरी तेच तेच बोलत होते. बंधुबंधुचें भाषण, विषय मातृप्रेमाचा आणि सेवेचा, तेव्हां तो पुरा कसा व्हावा ? त्याचा कंटाळा कसा यावा ? बोलण्यांत वेळ किती निघून गेला, हें कोणाच्या तरी कसे ध्यानीं यावें ? अशा विषयावर अशा बोलणारापुढें कालालाही कुंठीत व्हावें लागावयाचें !

किती तरी वेळानें दोघांनीं बोलणें थांबविलें. गरुड म्हणाला, ' आपण

प्रकरण दहावे

कितीही बोललो, तरी हें बोलणें संपावयाचें नाहीं. संपवावें असें वाटावयाचें नाहीं. पण त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. बोलणें बंद करून आपल्याला कार्यालाच आरंभ केला पाहिजे ! नुसत्या बोलण्यानें मातृभक्ति काय होणार ? मातृसेवा कशी घडणार ? माता स्वतंत्र कशी होणार ? नुसतें बोलणें कांहीं करणार नाहीं ! तूं आपलें कर्तव्य कर. मी माझे कर्तव्य करतो ! हें करीत असतांना सौख्य लागो वा दुःखाचे चटके बसोत, कोणी नीट वागवो वा क्लेश देवोत, कोणी जवळ बोलावोत वा दूर लोटोत—कोणी भले बोलोत वा बुरे वागोत ! कांहीं झालें तरी मागें हटावयाचें नाहीं, कर्तव्य सोडावयाचें नाहीं, ध्येय ढळूं घावयाचें नाहीं ! आपली वाणी मातेच्या स्वातंत्र्याकरितां, आपली कृति मातेच्या स्वातंत्र्याकरितां, आपलें वर्तन जीवन—श्वसन मातेच्या स्वातंत्र्याकरितांच ठेवावयाचें !”

असें ठरून गरुडानें मनाचा मंगल मुहूर्त योजला. मातेच्या चरणीं भक्तिभावानें जाऊन लोटांगण घातलें. आपली योजना सविस्तर तिला निवेदन केली. आईचा शुभाशीर्वाद मागितला. त्या प्रेमळ माउलीनें आपल्या आवडत्या पुत्राला तोंडभर कल्याणप्रद आशीर्वाद दिला. आपल्या स्वातंत्र्याकरितां सुपुत्र सज्ज झाला आहे, त्याच्या प्रयत्नांनें आपण सुखाचे दिवस पहाणार आहोंत; ही कल्पना, ही आशा, ही इच्छा कोणत्या माउलीच्या डोळ्यांत आनंदाश्रू उभे करणार नाहींत ? कोणत्या मायमाउलीच हृदय वात्सल्यानें भरून येणार नाहीं ? प्रेमभरानें कोणती माऊली आपल्या लाडक्याच्या मस्तकाचें अवघाण करणार नाहीं ? विनतेनें लडिवाळपणानें गरुडाला कुरवाळलें. आपल्या आनंदाश्रूंनीं गरुडाला न्हाऊं घातलें. आपल्या डाव्या पायाच्या तळव्याची माती त्याच्या कपार्ळी लावून, त्याचा आलाबला घेऊन आपल्या कानशिलावर इडापिडा टळो अमंगळ पळो म्हणत आपल्या हाताची कडाकड बोटे मोडली आणि आशीर्वादाचे शब्द उच्चारतांना ती म्हणाली:—

“ बाळ, विजयशाली हो ! तुझ्या मार्गांत कोणत्याही अडचणी न येवोत. तुला कोणत्याही प्रकारचे क्लेश न बाघोत ! उन्हातान्हांतून तूं चालत असतां,

मातृसेवा

तुझ्यावर लतावृक्ष आपल्या पर्णयुक्त करानीं छत्रे करोत; तूं ज्या मार्गांनीं जाशील, त्या मार्गांतले काटेकुटे, स्वातंत्र्यप्रिय वायु जातां जातां दूर करून तो मार्ग निष्कंटक करो ! रात्रीं अपरात्रीं अंधःकारांतून तुझा प्रवास चालला असतां चंद्रचंद्रिका आपल्या प्रकाशांनीं तुझा मार्ग नीट दिसेल असें करोत ! तुझा जठराग्नि शांत करण्याकरितां फलभारांनीं लवलेले वृक्ष आपले कर पुढें करून पक्क फळें देवोत. तुझी तृषा शमन होण्याकरितां निर्मल जलसंचय तुझ्या आगमनाची मार्गप्रतीक्षा करोत. बाळ, तूं चालत असतांना मनाला उदास वाटूं नये, म्हणून तुझ्या दृष्टिसुखाकरितां सृष्टिसती प्रसन्न अंतःकरणानें विहार करीत असो. तुझ्या श्रांत चित्ताला विश्रांती वाटावी, मनरंजन व्हावें म्हणून द्विजकुळें स्वातंत्र्य संगीताचे मधुरालाप तुला ऐकवोत. बाळ, तूं देवादिकांशीं सभापण करीत असतां, त्यांचें चित्त सुप्रसन्न राहण्याकरितां भगवती शारदादेवी तुझ्या जिव्हार्थी अधिष्ठित असो ! तुझ्यावर कोणी चवताळून आल्यास त्यांच्यापासून संरक्षण होण्याकरितां महारुद्राची शक्ति तुझ्या ठायीं वास करो ! चौदा विद्या, चौसष्ट कला, ऋद्धिसिद्धि प्रसंगीं तुझ्या सहाय्याला येवोत. मज दुबळीची असेल नसेल ती सर्व पुण्याई सदा-सर्वकाळ तुझ्या पाठीशीं उभी असो. अंतरिक्षांत वावरणाऱ्या अदृश्य देव-देवता तुझें संरक्षण करोत. तपस्वी, संन्यासी, योगिनी या सर्वांकडून त्यांच्या तपाच्या पुण्याईतील पुण्याई तुला आनंदानें मिळो ! बाळ, स्वतःच्या आत्मबळावर, निरलसतेवर, घराण्याच्या, पूर्वजांच्या, पुण्याईचा पाठिंबा तुला असो, त्या सर्वांच्या पुण्याईच्या जोरावर तूं स्वर्गांतून अमृत आण आणखी कद्रूची इच्छा तृप्त कर ! माझें स्वातंत्र्य पहा. तो आनंद तुला प्राप्त होवो ! बाळ, यापेक्षां तुझी दुबळी आई दुसरा कोणता आशीर्वाद देणार ? शेवटीं सर्वसाक्षी सर्वेश्वराजवळ तुझ्या आईची नित्य प्रार्थना असेल कीं, भगवंता, माझ्या बाळाला मी दिलेले आशीर्वाद सफळ होण्याइतकी तरी त्या आशीर्वादांत पुण्याई वास करील असें कर ! ”

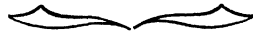
विनता आशिर्वाद देऊन स्वस्थ बसली. तिच्या डोळ्यांत पुन्हां गंगा-यमुना आल्या. गरुडानें मातेचे चरण धरले. गंगायमुनांचा त्याच्यावर

प्रकरण दहावे

आभिषेक केला. गरुड पावन झाला. गरुडाच्या नेत्रांतही त्या क्षणीं पवित्र भागीरथीचा उगम झाला ! त्या पवित्र त्रिवेणी संगमांत ती मायलेंकरें किती काळ तरी सर्व जगाला विसरून जाऊन पुनीत होत होती !

कोणतीही माता आपल्या पुत्राला अंतःकरणापासून आशीर्वाद देते. पुत्रानें विजयी व्हावें, कीर्तिवान्, बलवान्, शतायु, धीमान्, पुंमान्, धनवान् व्हावें असें कोणत्या मातेला वाटणार नाही ? कोणता सुपुत्र आपल्या मातेपासून अशा आशिर्वादाची अपेक्षा करणार नाही ? सतीच्या आशीर्वादांत ईश्वर बांधलेला असतो ! मातेचा अंतःकरणपूर्वक आशीर्वाद सुपुत्राला परमपदाला नेऊन बसविण्याची शक्ति मिळवून बसलेला आहे ! म्हणून विश्वाच्या पाठीवर आईपेक्षां श्रेष्ठ कोणी नाही आणि आईच्या निर्मळ आशीर्वादाइतकी दांडगी पुण्याई दुसऱ्या कोणत्याही तपश्चर्येच्या ठिकाणी नाही ! मातृदेवो भव ही श्रुतिस्मृतीची प्रथम आज्ञा वृथा कां असेल ?

विनतामातेचा निश्रेयस् आशीर्वाद शिरी घेतल्यानंतर आणि तिच्या नेत्रांतल्या अश्रूंच्या पावन जलानें न्हाल्यानंतर गरुडाचे विचार—अविचार स्वप्न—दुःस्वप्न पार कोठच्या कोठें नाहीतशीं झालीं. संकल्प—विकल्प लयाला गेले. शंका कुशंका मावळल्या. भीतीराक्षसीनें सप्तपाताळांत दडी दिली ! गरुडाच्या अंगांत नवचैतन्य प्राप्त झालें. मातृभक्तीची दिव्य कांती मुखारून सांडूं लागली ! त्याच्या आत्मविश्वासाची प्रभा फांकली ! त्यानें आपल्या मातेच्या चरणावर मस्तक ठेऊन, तिला व अरुणाला आपण परत येईपर्यंत कसें कसें वागावयाचें हें आणखी एकदां पढवून, प्रत्यक्ष सेवेला दुरावलें, तरी अरुण त्या सेवेकरितां आहे, याबद्दल आनंद व दुःखमिश्रित समाधानाचा एक दीर्घ निश्वास सोडून गरुडानें ॐकाराचा प्रणवपूर्वक जयघोष करीत अमृतप्राप्तिकरितां स्वर्गावर स्वारी करावयाला प्रस्थान उचललें !

प्रकरण अकरावें

—त्या ऋषींचें तपःसामर्थ्य ध्यानांत येऊन अगुरेणूंतही ईश्वर समावलेला असतो, त्याला वंदन केलेंच पाहिजे, त्यापुढें मान नमविलीच पाहिजे, हें गरुड समजून चुकला—

मनाचा दांडभा उल्हास अत्यंत प्रभावशाली असतो. त्या उल्हासाला संकटें भासत नाहींत, दिसत नाहींत, जिकडे तिकडे तो उल्हास विजयचिन्हेंच मांडून ठेवीत असतो ! जो जो कोणी भेटेल तो आपल्या मताचा, आपला विजयेच्छु, जो बोलेल तो आपल्या हेतुला, कार्याला यशाला पोषक असेंच बोलेल. मनाच्या उल्हासाला अडथळें येत नसतात. दन्याखोरी, जलवाहिन्या, प्रखर उन्ह, किंवा रक्त गोठून टाकणारी थंडी उल्हासी, उत्साही, मनाचा मार्ग रोधीत नाहींत. त्या मनाला पुढें कांहीं अडचणी आहेत असें दिसत नाहीं. त्याला समोर येणारे शुभ शकूनच येत असतात ! प्रत्यक्ष विचारपूस केली नाहीं तरी मनाच्या उल्हासानें आपल्या उंबरठ्याच्या बाहेर पाऊल टाकतांना गुरुपुण्याचा-अमृतसिद्धि योगच दिलेला असतो ! बाहेर येतांच पाण्यानें भरलेले कलश माथ्यावर घेऊन सुवासिनी सामोऱ्या येत असतात ! चासपक्षी आपण होऊन त्याला उजवी घालून जात असतो !

गरुडाला स्वर्गाच्या स्वारीवर निघतांना हे उत्तमोत्तम अनुभव येत होते. गरुडाच्या भरारीला रोधून घरील असें मध्यें कांहीं एक येत नव्हतें. त्याच्या कार्नी स्वातंत्र्यगीतें येत होती. त्याच्या यशाकरितां जागजागीं मन्त्रोच्चार होत होते ! गरुड अमृतप्राप्तिकरितां स्वर्गावर जाणार, ही शुभवार्ता हां हां म्हणतां चौहोंकडे प्रसृत झाली होती. आश्रमाला आनंद झालेला दिसत होता. आश्रमांतील गार्हगुरांना तें समजलें होतें. नित्य वावरणाऱ्या पक्ष्यांना तें माहीत झालें होतें. आजवर दांव्याला बांधलेलीं गार्हगुरें आपल्या व आपल्या स्वामिनींच्या बंधनामुळें अश्रुपात करीत—आंतल्या आंत दुःखी असत, घरट्यांत अडकून राहिलेले पक्षी पारतंत्र्यांतलीं गीतें गात नसत,

प्रकरण अकरावें

त्यांना आपली स्वामिनी स्वतंत्र होणार म्हणून कोण आनंद झाला होता ! स्वामिनीच्या भावी स्वातंत्र्याचीं गाणीं निश्चर आतांपासूनच गुणगुणू लागला होता. अमृतप्राप्तीकरितां बाहेर पडणाऱ्या गरुडाला आत्मविश्वास उत्पन्न करून देण्याकरितां अमृतसिद्धी योग आपण होऊन त्याच्याकडे आला होता ! जेथें तेथें आणि जो तो गरुडाला स्वर्गांत यश मिळो, त्याला अमृत प्राप्त होवो, आणि सती विनता स्वतंत्र होवो, असेंच उद्गारत असलेला एकावयाला येत होतें !

गरीब, दुबळे, अनाथ, पंगु, शेतकरी, कामकरी, गरुडाला भक्तीभावानें दुरूनच वंदन करीत. हा प्रत्यक्ष परमेश्वरावतार मातेला स्वतंत्र केल्याखेरीज राहणार नाही, तो प्रत्यक्ष ईश्वर आहे, असें म्हणत आनंदभरीत होत !

लेकुरवाळ्या स्त्रिया आपापल्या लहानमोठ्या बालकांना दारांत घेऊन मुद्दाम उभ्या रहात होत्या, व वत्सलतेनें, बंधुभावानें, सादर दृष्टीनें मार्गस्थ गरुडाला डोळे भरून पहात, त्याला आपले आशीर्वाद देत किंवा नमस्कार करीत ! आपल्या मुलांना नमस्कार करावयाला लावीत, व मुद्दाम त्यांना तो दाखवीत ! प्रत्येक स्त्रीला वाटत होतें कीं गरुडाप्रमाणें आपल्या लाडक्या पुत्रांनीं व्हावें. आपल्या पुढें त्यांनीं गरुडाचें ध्येय ठेवावें !

मार्गांतून जातांना गरुडाला जागजागीं थांबावें लागे. किती ठिकाणीं अत्याग्रहानें त्याला थांबवीत. त्याचें अभीष्ट चिंतीत. त्याला खायला-प्यायला देत. त्याचा गौरव करीत आणि मग मोठ्या प्रेमानें निरोप देत ! संपारी, संन्यासी, तपस्वी, ऋषीमुनी, गरुड स्वर्गावरच्या स्वारीकरितां जात आहे म्हटल्यावर आपलीं नित्यकर्में अगोदर आटोपून, किंवा नंतर करूं म्हणून ठरवून, मुद्दाम मार्गांत येऊन प्रतीक्षा करीत होते ! गरुड आला कीं, त्याला थांबवावयाचेंच, यथाशक्ति त्याचें स्वागत करावयाचें, अल्पोपाहार तरी त्याला करावयाला लावावयाचाच, आणि असें झालें म्हणजे आपली पूर्वपुण्याई फळाला आली, या भावनेनें अत्यानंदांत असावयाचें.

गरुडाला पुढें धांवण्याची जरी अत्यंत उत्कंठा, तरी मार्गांत कोणा-लाही तो निराश करीत नव्हता. प्रत्येक ठिकाणीं थांबून, त्या त्या मंडळींची

मातृसेवा

जशी इच्छा असेल, तसे त्यांना करू देऊन मग त्यांचा निरोप घेई आणि मग पुढे चालू लागे. मंडळींच्या मनासारखे वागलों, सजनांना संतुष्ट केले, हीच आपली पुण्याई, असे तो समजे. असे प्रत्येकाला म्हणे आणि आपल्या सर्वांच्या पुण्याईनेच स्वर्गातील अमृत आपल्या हाती येणार व माझी परतंत्र आई स्वातंत्र्यसुखाचा आस्वाद घेणार, असे तो प्रांजलपणे म्हणे.

गरुडाने स्वागत स्वीकारले म्हणजे ते करणारांना आनंद होई, अभिमान वाटे. आपल्या येथे गरुडासारख्या मातृभक्ताची पायधूळ झडली म्हणून धन्यता वाटे, तर उलट गरुड या ऋषीमुनींचे, तपस्व्यांचे आशीर्वाद आपल्याला मिळाले, आपल्या तपश्चर्येत भर पडली, स्वर्गात वावरण्याला तितके सामर्थ्य आपल्या ठिकाणी अधिक समावले असे मानी ! केवळ याच कारणाने कोणालाही निराश करावयाचे नाही, सर्वांकडे थांबावयाचे, आपली अनिवार त्वरा थोपवून ठेवावयाची, असे त्याने निश्चित केले होते. जातां जातां चोहोंकडे पहात जावयाचे. कोणी आपल्याकरितां तिष्ठत आहे काय ? कोणी मार्गप्रतीक्षा करीत आहे काय ? हे पहावयाचे व मग पुढे चालू लागावयाचे, असे त्याचे मार्गक्रमण चालू होते.

गरुडाने पुष्कळांचे पुष्कळ शुभाशीर्वाद मिळविले. मिळवित चालला. त्याच्या या प्रशंसनीय दक्षतेमुळे सर्व मंडळी त्याच्यावर संतुष्ट होत. त्याचाही आनंद दुणावे. परंतु त्याच्या त्या अतीदक्षतेमुळे कित्येक वेळां त्याचीच गोड अशी फसवणूक होई ! एके ठिकाणी झालेही तसेच. म्हणजे असे झाले. वाटेत ऋषीमुनींचा गौरव स्वीकारून त्यांचे आशीर्वाद मिळवून तो पुढे चालला. चालतांना इकडे तिकडे असा दोहों बाजूस तो पहात चाललाच होता. त्याला एका बाजूच्या शेतांत दोनही हात लांब करून आपल्याला कोणी थांबवू पहात आहे, असे दिसले. थांबविणारे कोणी होते, ते मार्ग सोडून बाजूला बरेच दूर होते. गरुडाच्या मनांत एक विषय भरलेला. कोणालाही नाखुष करावयाचे नाही. आपणच गोडी तसदी घ्यावयाची, मार्गापासून बाजूला असले तरी जावयाचे. कंटाळा करावयाचा नाही. या निश्चयाप्रमाणे हात लांब केलेल्या व्यक्तीकडे गरुड निरलसपणाने गेला.

प्रकरण अकरावें

अगदीं जवळ गेला तों काय ? शेतकऱ्यानें शेताचें पक्ष्यादिकापासून रक्षण करण्याकारितां काठींवर कांबळी टाकून, त्याच्या टोंकाला रंगवून मृत्तिका घट उपडा ठेवून तयार केलेलें तें एक बुजगावणें होतें ! अगदीं जवळ गेल्यावर गरुडाच्या तें ध्यानीं आलें. तो चमत्कार अवलोकन करून गरुडाला भारी हंसूं आलें. तो तेथूनच परतला. त्यानें त्या क्षेत्राला नमस्कार केला. त्या भूमीचीच इच्छा आपल्याला दर्शन देण्याची झाली असेल, असें त्यानें आपल्या मनाला म्हटलें.

हेंच गरुडाऐवजीं मानाला हपापलेला, गौरवाला लालचावलेला, केवळ प्रतिष्टेच्याच पाठीशीं लागलेला, ढांगी, पोकळ मातृभक्त असतां आणि त्याची अशी त्या बुजगावण्यानें फजिती उडविली असती, तर त्याला काय वाटलें असतें ? तो किती चिडला असतां ? त्यानें कदाचित् आपला अपमान करणाऱ्या त्या निर्जीव बुजगावण्यावरच चाल करून जाऊन हस्तपाद प्रसादानें त्या बुजगावण्याला भूमीगत केलें असतें !

परंतु वैनतेयाला तसें वागण्याचें काही कारणच नव्हतें. त्याचा हेतुच स्वतंत्र होता. तो तेथून पुढें चालला. तो जसजसा दूर जाऊं लागला, तसतशीं मंडळीची वर्दळ कमी झाली. स्वागताची जिकीर कमी होऊं लागली. मागील अवधान सुटत जाऊन पुढील दृश्यें दृष्टिपुढें एक एक अशीं येऊं लागलीं. स्वर्गासंबंधींचें विचार उद्भवूं लागलें. कांहीं मागील गोष्टी, कित्येक ऋषीमुनींनीं अकारण किंवा सकारण केलेले गौरव पुनस्मृतीनें गोड आनंद देऊं लागले. गौरव, स्तुति, अभिनंदन, कीर्ति, वगैरे अत्यंत उन्मादकारी वाचां आहेत, त्या एकदां मनांत वरचेवर येऊं जाऊं लागल्या म्हणजे दुसरें कांहीं सुचूंच देत नाहींत. एकसारखा त्यांचाच विचार येतो. त्यांच्याच सभोंवतीं मन सुटमळत गुंगत असतें, त्यांच्याशीं सहवास निरंतरचा ठेवण्यांत आयुष्याची इतिकर्तव्यता असावी अशीही डळमळीत मनाला, अपुऱ्या बुद्धीला दिशाभूल होत असते !

मधून मधून वैनतेयाच्या मनावर ऋषीमुनींच्या गौरवाचा, स्तुतीचा पगडा पडूं पहात असं, नाहीं असें नाहीं. अशा वेळीं त्याला समजतांच, त्याचें

मातृसेवा

पाऊल मंद पडत आहे, शरीराला शिथिलता येत आहे, आपण खूप चालून थकलो आहोत, विश्रांतीची आवश्यकता आहे, असे त्याला वाटे. आपण कांहीं तरी चुकतो आहोत का ? कशाची तरी विस्मृति आपल्याला पडू पहात आहे का ? असेही त्याच्या मनांत येई ! भी मातृभक्त आहे. मातृसेवेसाठी तळहातावर शिर घेऊन स्वर्गाकडे चाललो आहे. त्या मला ऋषीं मुनी गौरवितात. जग जयजयकार करते, हे उक्तच आहे. त्यांनी ते तसेच केले पाहिजे. मी त्या सन्मानास पात्र आहे, अशा उत्तेजक भावना गरुडालाही उन्माद आणीत. त्या वेळी तो जागच्या जागीच थक्के ! पुढे पाऊल टाकण्याचे त्याला भानच रहात नसे ! किंचित् कालाने त्याची शिथिलता त्याच्या लक्षांत यावी व त्याने 'अं हं ! हे उपयोगाचे नाही !' असे म्हणून देह व बुद्धि झडझडून झाडून चालण्याची त्वरा करावी !

गौरव करून घ्यावयाचा खरा, परंतु त्यावर विचार करित बसावयाचे नाही, त्याकरितां कर्तव्यांत खंड पडू घ्यावयाचा नाही. गौरव हा कार्योत्सुक करणारा खरा ! पण तो माफक असेल तर ! तोही अती झाला, तर त्याचे अजीर्ण व्हावयाचे व त्याचा परिणाम कर्तव्यच्युतीत इटकून व्हावयाचा; याची मात्र विस्मृति गरुडाने आपल्याला सहसा होऊ दिली नाही. स्तुतीचे, गौरवाचे अजीर्ण झाले आहे, आतां पाऊल उचलण्याची शक्ति त्यामुळे आपल्यांत राहिली नाही, असे एकदां वैनतेयाला वाटले त्याबरोबर त्याने इतउत्तर आपण कोणाकडूनही गौरव स्वीकारावयाचा नाही, असा निश्चय केला. परंतु असा निश्चय करून कांहीं काळ लोटतो न लोटतो, कांहीं दूर जातो न जातो, तोंच त्याच्यापुढे त्याच्या निश्चयाला धुडकावून देणारा, त्याच्या खंबीर मनाची कसोटी पाहणारा प्रसंग दत्त म्हणून उभा राहिला.

समोरच कुणी तरी हलक्या आवाजांत आपल्याला हांका मारीत आहे, बोलावीत आहे, आपली चौकशी करीत आहे, असे त्याला भासले. त्या हांका अतीशयच हळू हळू येत होत्या. कोण हांका मारीत आहे, हे त्याला नीटसे दिसेनाही. म्हणून प्रथम तरी त्याचा भाससाच वाटला ! पण त्याने

प्रकरण अकरावें

त्याकडे दुर्लक्ष होऊं नये म्हणून सूक्ष्म रीतीने अवलोकिलें तों, वरीच ऋषी-मंडळी एकत्र जमली आहेत, त्यांची शरीरे इतकी लहान आहेत, इतकी खुजी आहेत, की त्याची नुसती कल्पना करूनच हंसू येईल. त्यांच्या आकारमानानेंच त्यांचा आवाज होता. त्यांचें मोठमोठ्यांदा बोलणें म्हणजे गरुडाला आपल्या कानांत कुणी गुणगुणत आहे, असें वाटे ! ते वालाखिल्य ऋषी होते. ते देहांत अतिसूक्ष्म पण तपश्चर्येने अत्यंत जाज्वल्य होते. त्यांनीं गरुडाला थांबवून घेतले. गरुडाला त्यांनीं ओळखिलें होतें. त्यांच्या उद्दिष्ट कार्याची माहितीही त्यांना होती म्हणूनच त्यांनीं त्याला मुद्दाम थांबविलें.

“ सुपर्णा, तूं आमच्या विनंतीला मान देऊन थांबलास, तुझा जय-जयकार असो ! ” एक ऋषी पुढें होऊन म्हणाला.

“ विनंतांदा, तुझ्या उद्दिष्ट कार्यांत तुला पूर्ण यश येवो ! ”

“ वैनतेय, तुझे उद्दिष्ट कार्य फार थोर आहे. स्तुत्य आहे ! या स्तुतीस तूं सर्वथा योग्य आहेस ! म्हणून आम्हीं तुम्ही अंतःकरणपूर्वक स्तुति करतो ! ”

“ कश्यपमहामुनींच्या सुपुत्रा, तूं महेंद्राला जिकणारा आहेस ! त्या-करितांच तुझा जन्मावतार आहे ! तूंच एक महेद्राचा गर्व हरण करशील ! त्याचा मद हरण करशील ? ”

“ गरुडा, आमचे शब्द निष्कळ समजू नकोस ! तूं प्रतिमेंद्र आहेस ! आमच्याच तपप्रभावानें तुझा संभव झालेला आहे ! तुझ्या उद्दिष्ट कार्यांत तुला यश तर येईलच, परंतु त्याबरोबर तूं महेंद्राचाही मद उतरशील. त्या शुभक्षणीं आम्हांला अत्यंत आनंद होईल ! आमची तपश्चर्या त्यावेळीं सार्थ होईल ! ”

“ आम्हीं क्षुद्र म्हणून, सूक्ष्म म्हणून देवेंद्रानें आमचा उपहास केला होता, त्या उपहासाची परतफेड करण्याकरितां तपश्चर्येनें आम्हीं तुला निर्माण केलें आहे ! ”

“ आणि, त्या महेंद्राप्रमाणें तूं आमचा उपहास केला नाहींस, आमच्या

मातृसेवा

सूक्ष्म देहाला हंसला नाहीस, आम्हांला कस्पटाप्रमाणे समजून, आमच्या विनंतीचा अवेढेर केला नाहीस—”

“ म्हणूनच तू मद्देद्रापेक्षांही श्रेष्ठ आहेस, यांत तिळमात्र संदेह नाही!”

एकेक ऋषी बोलत होते. त्यांच्या बोलण्याची नुसती घाई उडून गेली होती. त्यांच्या स्तुतीचा वर्षाव गरुडाला असह्य होत होता ! परंतु ऋषींची स्तुति अन्यथा नव्हती. व्यर्थ नव्हती. सार्थ होती. त्यामुळे गरुडाचे त्यांच्या-पुढे कांही चालेना. त्यांच्या शरीराकडे, सूक्ष्म देहाकडे, त्यांच्या त्या आवाजाकडे पाहून हंसण्याचें किंवा हेटाळणी करण्याचें गरुडाच्या मनांतही आले नाही. या वालखिल्यऋषींच्या तपःप्रभावानेंच आपला जगतीतलावर संभव झाला, या गोष्टींचें त्याला विशेषच वाटलें ! त्या ऋषीकडे पाहून, त्यांचें तपःसामर्थ्य ध्यानांत येऊन अणुरणुतडी ईश्वर समावलेला असतो, त्याला वंदन केलेंच पाहिजे, त्यापुढें मान नमविलीच पाहिजे, हें गरुडाच्या मनांत आलें. त्यावरोवर वालखिल्य ऋषींच्या पुढें गरुडाचो मान आपोआप नमली. गरुडाचें शालीनत्व पाहून, नम्रत्व ध्यानांत येऊन वालखिल्यऋषींना अत्यंत हर्ष झाला ! हर्षभरानें त्यांनीं त्याला अनेक आशीर्वाद अंतःकरणापासून दिले. त्याचा यथाशक्ति गौरव केला. चिमुकल्या वार्डीतून दूग्ध वगैरे त्याला दिलें. संकोचित मनानें गरुडानें त्या सर्वांचा स्वीकार केला. या ऋषीमहामुनींना स्वर्गांतून अमृत आणल्यावर त्यांना त्यांतील भाग द्यावयाचा, असें त्यानें मनाशीं ठरविलें.

वालखिल्यांनीं पुनः पुन्हां गरुडाचें अभिनंदन केलें. आपलें एवढें ऐकलें. आपल्याकरितां थांबला, त्यावद्दल त्याची पुष्कळ पुष्कळ स्तुति केली, आणि निरोप देतांना तें त्याला म्हणालेः—

“ मद्देद्र केवढाही बलिष्ठ असला, तरी त्याला दिपून जाण्याचें तुला कारण नाही ! ”

“ त्याला तू सहज जिंकशील ! ”

“ परंतु तो अत्यंत उन्मत्त झालेला असल्यामुळे, तुझ्या तो सामोपचाराच्या किंवा तशाच एकाद्या अन्य सौम्य उपायाच्या पकडींत सांपडून

प्रकरण अकरावें

अमृत तुझ्या हातीं लागू देईल, असें मुळींच समजू नकोस !”

“ त्याकरितां महेन्द्राशीं तुला झुंजच द्यावी लागेल !”

“ ती तू खुशाल दे ! त्यांत तू विजयी आहेस !”

वैनतेयानें अत्यंत नम्रतेनें वालखिल्य ऋषींना नमन केलें. निरोप घेतला आणि तो तेथून निघाला. त्यावेळीं “ आमच्या खगेंद्राचा जयजयकार असे !” अशी वालखिल्यांनीं एकच गंभीर घोषणा केली !

गरुडाच्या कानांत ऋषींची घोषणा एकसारखी किती तरी वेळ लुमत राहिली होती ! ऋषींनीं केलेला गौरव, ऋषींनीं गाईलेली स्तुति क्षणांत उत्साहित करी, तर क्षणांत विषासारखी झोंबे. त्या विषानें गरुडाचो अगतिकासारखी अवस्था होई. त्याने पाय अडखळत ! बुद्धि भ्रष्ट होऊं पाहे ! अशा वेळीं त्याला वाटे कीं, हे सारे माझी स्तुति कां करतात ? स्तुतीनेंच मला मारावयाचा, मला लुळापांगळा करावयाचा तर त्यांचा विचार नाहीं ? माझ्या ध्येयापासून मी ढळवें, म्हणून तर कद्रुमाईनें कौशल्यानें हें कौटिल्य रचलें नसेल ? त्याचें एक मन म्हणे ‘होय ! तसेंच असेल. त्याशिवाय असें व्हावयाचें नाहीं. नाहीं तर अशी अवास्तव उठल्यामुटल्या आपली स्तुति कोण करील ?’ दुसरें मन सांगे, ‘ले: तसें नाहीं. कद्रुमाईचा येथपर्यंत अगोदर हातच पोंचावयाचा नाहीं. तिनें कौटिल्य करण्याचें मनांत आणलें तरी, या महाभाग ऋषीमुनींनीं तिचें कां ऐकावें ? ते खास ऐकणार नाहींत ! कद्रुमाईच्या कौटिल्याला बळी पडण्याइतके ते हलके नाहींत ! तेव्हां ते आपली स्तुति करतात—गौरव करतात, तें बरोबरच आहे. बरोबरच करतात ! त्यांचा हेतु अयोग्य नाहीं. परंतु आपल्यालाच तें सहन करण्याचें, स्तुति गौरव पचविण्याचें सामर्थ्य नाहीं !’

शेवटीं त्याला हीच विचारसरणी पटे. पण जें सामर्थ्य आपल्याजवळ नाहीं, तें आणावयाचें कसें ? स्तुतिगौरवाचा पगडा आपल्यावर बसूं नये, याकरितां काय करावयाला पाहिजे ? कोणत्याही विकट परिस्थितींत ध्येयाचा तारा दृष्टिपुढून ढळतां उपयोगी नाहीं, याकरितां काय करावयाला पाहिजे ? स्तुतिगौरवादि विषे आपल्याला पचवितां येतील कशी ?—

मातृसेवा

अशा प्रकारची त्याची विचारमालिका सुरू होई. त्याचें मार्गक्रमण व हे विचार बरोबरच चालत ! एकदां स्तुतीवर ध्येयाचा पगडा बसत आहे, तर दुसऱ्या वेळीं ध्येयाला मार्गें सारून स्तुतिविषय आपला प्रभाव गाजवीत आहे, असा प्रकार चालला असतां गरुडानें गंधमादन पर्वतापर्यंत मजल मारली. तेथपर्यंत त्याच्या मनांत परस्परविरोधी विचारविकारांचा सतत झगडा चालू होताच ! ज्या वेळीं तो गंधमादन पर्वतावर पोचला, त्यावेळीं त्याच्यावर स्तुतिगौरवाच्या विषयाचा प्रभाव चांगलाच होता. त्यांतून सुटका कशी करून घ्यावी, याबद्दल त्याची तळमळही चांगलीच तीव्र झाली होती. अशा वेळीं गंधमादन पर्वतावरील वारा त्याच्या अंगाला स्पर्श करू लागला. वनपुष्पांनीं सुगंधित झालेलें वातावरण त्याचें मन रिझवू लागलें. हलकेंच कसला तरी कोणाचा तरी गंभीर, पवित्र ध्वनी कानावर येऊ लागला ! त्या ध्वनीनें गरुडाला कांहीं विलक्षणच होऊन गेलें. त्या ध्वनीकडे त्याचें सर्व चित्त वेधलें. विचाराविकारांची सर्व सुतावळ कोठच्या कोठें नाहींशी झाली ! गरुडाच्या हृदयांत खोलखोल दडालेल्या शुद्ध, पवित्र, वृत्ति जागृत होऊं लागल्या.

तो ध्वनि कसला होता ? तो ध्वनी म्हणजे महन्मंगल गायत्रीमन्त्राच्या पवित्र उच्चाराचा होता ! आदिनारायणाचा उच्चार कोणीतरी करीत होते !

तो परम कल्याणकारी मन्त्र कोण जपत होते ? कोणाची भगवच्चरणीं समाधी लागून तल्लीन वृत्ति झाल्या होत्या ?

वैनतेयानें चोंहीकडे निरखून पाहिलें ! तेव्हां त्याला कोण दिसलें ? कोणाला पाहून त्याला ब्रह्मानंद झाला ? कोणाला कडकडून भेटावयाला गरुड त्वरेनें धांवला ?

विरक्तवृत्तीनें श्री विष्णुभक्त शेष भगवच्चरणसान्निध्य मिळवें म्हणून नासाग्री दृष्टि ठेऊन “ॐ भुर्भुवस्वः” या महामन्त्राचा एकसारखा घोष करीत होता ! शेषाला—आपल्या आवडत्या बंधूला गरुडानें दुरूनच ओळखलें. त्याचा हर्ष गगनांत मावेना. तो धांवत त्याच्याजवळ गेला.

प्रकरण अकरावे

गरुड जवळ येतो आहे तोंच शेषाची समाधी उतरली. त्याने नेत्र उघडले तों समोर गरुड !

परस्परांनी परस्परांना पाहिल्यानंतर परस्परांना जो आनंद झाला, तो काय वर्णावा ? बंधुबंधूची ती भेट ! जीवशिवांचीच ती भेट ! तिचे वर्णन कोणाला कसे करता येईल ? परस्परांनी क्षेमालिंगन दिले. दोघेही श्री विष्णूचे परमभक्त. दोघांनाही एकच ध्यान ! दोघांचेही एकच चिंतन ! गायत्री मन्त्राच्या महामन्त्राचा उच्चार अजून वातावरणांत दुमदुमत होता. त्याला पडसाद गरुडाच्या वाणीकडून अगदी खोल अंतःकरणांतून निघून मिळत होता !

किती वेळ तरी दोघे स्तब्ध होते. काय बोलावयाचे ? बहुता दिवसांच्या भेटीने बंधुप्रेमाचा सागर इतका उंचवळला होता, की त्यांत शब्दवीच उठावयाला स्थिरताच नव्हती ! दोघेही मूक भाषाच मनसुराद बोलत होते ! पुष्कळ वेळानंतर गरुडाला वाचा फुटली. त्याने विचारले:—

“ प्रिय बंधु ? इकडे कोणीकडे ? आणि हे काय ? ”

“ प्रिय बंधु ? पारलौकिक चिरंतन कल्याणासाठी ? आणि हे काय म्हणून विचारतोस ? बंधु, हे भगवच्चिंतन ! इतक्यांतच विसरून गेलास ? आपण लहानपणापासून, जेवतांना, खेळतांना, श्लोपतांना आदि नारायणाची स्तुति ज्या मन्त्राने करीत होतो तो हाच महामन्त्र मोठ्या आवडीने, प्रेमाने, भक्तिभावाने म्हणत होतो ना ? सगळ्यांना झुकांडी देऊन, आश्रमापासून दूर जाऊन सरितातटाकीं बसून डोळे मिटून हाच पवित्र मन्त्र गात होतो ना ? आणि तो इतक्यांतच तू अगदी विसरलास ? ”

“ नाही बंधु ! ” गरुड हे उत्तर देणार. पण त्याचे कारणच उरले नाही. त्या उत्तराऐवजी तो मन्त्रच त्याची जीभ उच्चारुं लागली. एकदोन वाक्यांतच दोघांच्याही डोळ्यापुढे त्यांचे रम्य वाळपण उभे राहिले.

“ माझी विनता माता कुशल ? ” शेषाने विचारले.

“ क्षेम ! ” उत्तर मिळाले.

“ माझा अरुण बाळ ? ” पुन्हां प्रश्न आला.

मातृसेवा

“ तोही. ”

“ मग त्यांना सोडून तू इकडे कोणीकडे ? ” आणखी प्रश्न आला.

“ इकडे मी कोणीकडे ?—बंधु, याचें उत्तर काय देऊं मी ? ”

“ कर्कोटकादि बंधूंच्या वृत्ति अजून बदलल्या नाहीत ना ? ”

गरुडानें नुसतेंच त्यांच्याकडे पाहिलें.

“ कद्रूमातेनें विनतामातेचें बंधमोचन केलें काय ? ”

“ अजून केलें नाही ?—”

“ अरेरे ! मी माझ्या तपश्चर्येच्या आदिअंती भगवच्छरणीं नित्य प्रार्थना करीत असतो कीं, कद्रूमातेला सद्बुद्धि दे. बंधूंच्या ठिकाणीं सद्वासना निर्माण होऊं देत. भगवंतांना माझी प्रार्थना सार्थ व्हावी, असें अजूनही वाटलें नाही काय ? ” शेष हळूहळू उद्गारला.

“ बंधु, तुझी प्रार्थना देवाघरीं रुजू झाली आहे. ” गरुड उत्तरला.

“ म्हणजे काय ? ”

“ कद्रूमाईच्या अंतःकरणाला दयेचा पाझर फुटला. तिनें विनतामातेला बंधविमोचन करण्याचें आश्वासन दिलें—म्हणून तर मी तिच्या आज्ञेनुसार निघालों आहे—”

“ बंधु, तू अधिकच मला घोंटाळ्यांत घालीत आहेस ! मला कांहींच समजलें नाही ! कृपा कर आणि मला स्पष्ट काय तें सांग ! ” शेष फारच अधीर होऊन विचारूं लागला.

“ कद्रूमाईला स्वर्गांतून अमृत आणून मी द्यावयाचें आणि कद्रूमाईनें विनतामातेचें बंधविमोचन करावयाचें असें आश्वासन मिळालें म्हणून—”

“ तू स्वर्गांत अमृत आणावयाला निघाला आहेस ! ” गरुडाचा आशय समजल्यावर शेषानेंच त्याचें बोलणें पुरें केलें ! “ तुझ्या कार्यांत यश प्राप्त होवो ! बंधु, कद्रूमाईच्या आणि कर्कोटकादिकांच्या कुटिल कारस्थानांची दुर्गंधी मला सोसली नाही. त्यांच्यांत रहावेना ! म्हणूनच हा मार्ग मी पत्करला ! आत्मोद्धार हाच एक माझा आतां जीवित हेतु आहे ! ” शेषानें आपलें अंतःकरण उघडें केलें. तें ऐकून गरुडालाही अत्यंत समाधान

प्रकरण अकरावें

झालें ! शेषानेंही अंतःकरणपूर्वक इच्छा प्रकट केली. हें पाहून शेषाबद्दलचें त्याचें प्रेम शतगुणित झालें. त्यानंतर त्यांचें अवांतर असें किती तरी बोलणें झालें. शेषाची विराक्ति, त्याची ध्यान-धारणा, त्याचा निदिध्यास, त्याचें परमात्मचित्तन, यांत तर तो इतका तल्लीन झाला कीं, त्याच्या तुलनेनें आपण कांहींच नाहीं असें पाहून, स्वतःच्या स्वतःला दोष देण्यापर्यंत त्याची पाळी आली. संभाषणाच्या ओघांत भावनोद्रेकानें तो म्हणाला कीं, “ प्रिय बंधु, तें कांहीं नाहीं ? मीही तुझ्याचप्रमाणें, तुझ्या सन्निध राहून भगवच्चिंतन करणार ! मीही जन्मसार्थकतेसाठीं तुझ्याप्रमाणेंच उग्र तपश्चर्या करणार ! ”

त्यावर शेष किंचित् हंसून त्याला म्हणाला “ प्रिय बंधु, हेतु स्तुत्य आहे ! पण त्या तपश्चर्येची तुला आज आवश्यकता काय आहे ? ”

“ कां बरं ? ”

“ विनतामातेचें बंधविमोचन तुला करावयाचं आहे ! त्याकरितां तूं स्वर्गावर स्वारी करावयाला निघाला आहेस. तुला अमृतप्राप्ती करून घ्यावयाची आहे. आज ही तुझी तपश्चर्या आहे ! तीच तूं आचरणें योग्य आहे ! माझ्या तपश्चर्येहून तुझी तपश्चर्या कोणत्याही प्रकारें कमी नाहीं ! ईश्वरसेवेइतकंच मातृसेवेचंही महत्त्व आहे ! मात्र—”

“ मात्र काय ?—” गरुडानें मध्येच विचारलें. त्याला शेषाची विचारसरणी पूर्णपणें पटली. त्याची चूक त्याच्या लक्षांत आली. तो अगदीं ओशाळल्यासारखा झाला. अशी चूकसुद्धां व्हावयाला स्तुतिविषाच्या अतिरेकाचेंही कारण असेल. पण त्याची चुकसुद्धां योग्य ठिकाणींच घडली होती. त्या चुकीची दुरुस्ती करावयाला शेषासारखा खंबीर बंधु पाठीशीं उभा होता. त्यानें फिरून शेषाला विचारलें “ मात्र काय ?—”

“ आपल्या तपश्चर्येचें अधिष्ठान ईश्वराच्या ठिकाणीं असूं दे. ईशचिंतन करावं. पुढें पाऊल टाकावं ! म्हणजे कार्यसिद्धि होते. संकटें आड येत नाहींत. कसले मोह उत्पन्न होत नाहींत, किंवा कशाची बाधा बाधत नाहीं ! ” शेषानें सांगितलें.

मातृसेवा

हैं तर गरुडाला निखालस पटलें. स्तुती विषयावर ही तर जालीम मात्रा मिळाली. गरुडाचा आतां निश्चयच झाला. भगवच्चिंतन आणि ध्येय याखेरीज विचार नाही, उच्चार नाही किंवा आचारही नाही ! प्रेमळ बंधुशिवाय कोण इतकें स्पष्ट सांगणार ? कोण चुकलेल्या मार्गावरून परत आणणार ? कोण धीर देणार ? असें भाग्य ज्यांना असेल ते केवढे थोर ! गरुडाचें भाग्य तसेंच थोर होतें.

शेषाजवळची आत्मविश्वासाची अशी जडीबुट्टी घेऊन, गरुड पुढें जायला निघाला. शेषानेंही त्याला अत्यंत प्रेमानें निरोप दिला. निरोप देतांना, “ माझ्या तपश्चर्येच्या आदिअंती, “ कद्रूमातेला आणि कर्कोटकादि बंधूंना सद्बुद्धि दे. त्यांचा उद्धार होऊं दे. ” ही जशी प्रार्थना आजवर करीत आलों आहे, त्यांतच ‘माझ्या बंधूला अमृतप्राप्ती सुलभ रीतीनें स्वर्गांत होऊं दे आणि विनतामाता लवकर बंधमुक्त होवो,’ ही प्रार्थना करीत जाईन ! ” याप्रमाणें म्हटलें. परस्परांनीं जातांना प्रेमभरानें दटालिंगन दिलें. नंतर गरुडानें पुढचा मार्ग पत्करला.

आतां भगवच्चिंतन आणि मार्गक्रमण एवढेंच गरुडाचें कार्य झालें. ऋषीमुनी मार्गें पडले. आशिर्वाद, गौरव, स्तुती वगैरे पाठीमार्गें राहिली. मार्गही विशेष बिकट लागला. फलभारांनीं लवलेले वृक्षही क्वचितच आढळूं लागले ! जसजसें पुढें जावें तसतसे हिमाच्छादित प्रदेश लागूं लागला. गारठा वाटूं लागला. गरुडाच्या शरीराबरोबर मनालाही स्वर्गाचा मार्ग अत्यंत कठीण—दुरापास्त हैं पटूं लागलें ! परंतु भगवच्चिंतनाबरोबर ध्येयही भडकपणानें डोळ्यापुढें असल्यामुळें गरुडाचें एकेक पाऊल जिकीरीनें पुढें पडत होतें !

भूक लागली तर जवळ कांहीं नाही. शीतनिवारण होईल म्हटलें तर पुरेसें शरीरावर वस्त्र नाही. बसावें म्हटलें, उभें राहावें म्हटलें, किंवा चालावें म्हटलें तरी हिमांतच ! बसतां येत नाही, उभें राहावयाची सोय नाही, चालणें दुर्घट झालें आहे. पदोपदीं परत फिरावें असें वाटे, पण परत फिरून करावयाचें काय ? स्वर्गांतलें अमृत कसें प्राप्त होणार ? आई स्वतंत्र

प्रकरण अकरावें

कशी होणार ? ' आई ! ' म्हटलें—अगदीं थकून भागून—श्रांत—क्लांत होऊन ' आई ' म्हटलें कीं सर्व पूर्वस्मृति व्हावी आणि उभें राहण्यास आग्रह करणारी बुद्धि नष्ट होऊन पुढें चालण्याचें अवसान व्हावें.

मातृसेवा सुखाची नाही. ऐषआरामाची नाही. ती अशी खडतर आहे ! खडतर आहे म्हणूनच तिला महत्त्व आहे. श्रेष्ठता आहे. गरुडाचे जीव गोळा होऊन येऊं लागले. पोटांत क्षुधेनें कल्पांत उडविला. शरीरांत कोणत्याही प्रकारचे त्राण उरले नाहीत ! देहपात येथेंच कोठें तरी होणार असें जवळ जवळ त्याला वाटूं लागलें. " आपला देहपात होणार ? तो येथें आणि असा ? मग अमृतप्राप्ति कशी होणार ? आईची मुक्तता कशी होणार ? " हा विचार बळावूं लागला. " त्यापेक्षां परत फिरणें बरें नव्हे काय ? " दुसरा विचार डोकावूं लागला. " पण समज, असेच आपण चिकाटीनें पुढें गेलों. अघटित पराक्रम करून स्वर्गांतून अमृत घेऊन परत आलों. पण तें आणण्यापूर्वीच कद्रूमाईच्या छळाला आपली माता बळी पडली असली, तर ?—" किती दुष्ट मन ! या मनाच्या नुसत्या ओझरत्या विचारानें सर्वांगाचा थरकांप उडे ! असा विचार आपल्या मनांत कां आला ? म्हणून त्याचा तोच स्वतःवर रागावे ! त्या झटक्यांत आणखी दोन पावलें पुढें पडत ! असे दुष्ट विचार कधींही फलद्रूप व्हावयाचे नाहीत. आपलाही येथें देहपात व्हावयाचा नाही, किंवा माताही सुखसोहळे उपभोगल्यावांचून राहावयाची नाही. हा विचार तशाही स्थितींत त्याला सुखवी. ईर्ष्या उत्पन्न करी.

पण नुसती ईर्ष्या काय करणार ? पोटांत अन्नाचा लवलेश नसतांना किती काळ निभावतां येणार ? कद्रूमाई आपल्यासमोर ठेऊन तशी उपाशी मारीत होती. दुसऱ्या खडतर अटीनें अशी उपाशी मारीत आहे ! देहघारणापुरतेही पोटांत कांहीं गेलें नाही, तर हातपाय चालावयाचे कसे ? पराक्रम घडावयाचा कुठून ?

काय ! माझी आई स्वतंत्र होऊं नये असाच ईशसंकेत आहे ? काय, ऋषीमुनींचे, अनाथ अपंगांचे, गरीब दुबळ्यांचे पुण्याशीर्वाद फोल ठरणार ?

मातृसेवा

आणि माझा देहपात, ध्येयपात आणि पुण्यपात इथेंच होणार ? कितीही दुष्ट कल्पना मनांत येऊं द्यावयाची नाहीं म्हटलें तरी पोटाची आग तशा दुष्ट कल्पना उत्पन्न करते !

आतां अन्नाचा अंश पाहिजे. पुढें मार्ग दाखविणारा हात पाहिजे. धीर देणारा गुरु पाहिजे, तरच तरणोपाय आहे, असें गरुडाला निकरानें वाटूं लागलें. त्याचें भगवच्चिंतन अखंड चालूं झालें !

अशी ज्या वेळीं चोहोंकडून अगतिक स्थिति होते गुरुदर्शनाची आत्यंतिक तळमळ लागून राहाते, त्यावेळीं परमेश्वर एकनिष्ठेची कसोटी पाहून गुरुदर्शन घडवीत असतो ! गरुडाची येथवर स्थिति आली. त्याचा निरुपाय झाला. पुढचा पाय पुढें मागचा मागें, डोळे मिटूं लागले. शरीर गलितगात्र झालें. भगवच्चिंतनाचा उच्चार करण्याचेंही त्राण जिमेंत उरलें नाही !

याच वेळीं ध्यानमग्न असलेले भगवान कश्यपमहामुनी आपली समाधि विसर्जन करून उठून बाहेर येतांना जवळच गरुडाच्या ट्टीस पडले ! प्रत्यक्ष पितृदर्शन ! गुरुदर्शन ?

गरुडाला त्याही स्थितींत अत्यंत हर्ष झाला त्यानें क्षीण स्वरांत हांका मारली “ बाबा ! बाबा ! ”

कश्यप महामुनीचें आपल्या पुत्राकडे लक्ष गेलें. त्यानें मारलेल्या हांका ऐकल्या ते तसेच तातडीनें त्याच्याजवळ गेले. गरुड अगदीं मेटाकुटीस आला होता. कश्यप महामुनींनीं जवळ येऊन गरुडाच्या अंगावरून हात फिरवला. त्याला घेऊन आपल्या तपश्चर्येच्या ठिकाणीं आणलें. त्यानें सांगण्यापूर्वीच गरुड क्षुधेनें अत्यंत पिडला आहे, हें पुत्रवत्सल पित्यानें जाणलें त्याला खायला प्यायला देण्याची व्यवस्था केली. गरुडाला त्यानंतर जीव आल्यासारखें झालें !

पितृदर्शनानें गरुडाचा पुनर्जन्म झाला. त्याचा आत्मविश्वास बळावला ! पिता म्हणजे गुरुमाऊली ! गुरुनेंच अभय कर मस्तकीं ठेवल्यावर गरुड कळीकाळाला थोडाच भीक घालणार आहे ?

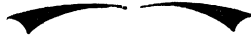
प्रकरण अकरावें

शक्ति आल्यावर पुष्कळ वेळानें कश्यप महामुनींनीं गरुडाला सर्व हकीकत विचारली. त्यानें ही निःसंकोच मनानें आतिशय थोडक्यांत पण स्पष्ट निवेदन केली. त्या बरोबर आपल्या स्वर्गावरच्या स्वारीचाही उल्लेख केला !

सर्व हकीकत ऐकून कश्यप महामुनी कांहीं वेळपर्यंत अत्यंत उद्विग्न झालें ! कद्रूच्या वागण्यानें त्यांना विमनस्कता प्राप्त झाली. भवितव्य म्हणून त्यांनीं एक दीर्घ निश्वास सोडला !

जशी कद्रूच्या आणि तिच्या मुलांच्या हकीकतीनें त्यांना उद्विग्नता आली, त्याचप्रमाणें गरुडाचें धैर्य, त्याचा उद्देश, त्याची चिकाटी, त्याचें ध्येय, त्याचें वर्तन वगैरे पाहून कश्यप महामुनींना अधिकच संतोष वाटला ! “तूं आपल्या मातेला निश्चित वंधनांतून मूक्त करशील !” असा गरुडाला मनोभावानें आशिर्वाद दिला ! त्याला पुढील मार्गाची माहिती करून दिली. अडचणींची, मोहांची स्थळें सांगून ती चुकविण्याची दिशाही दाखवून दिली. यापुढील मार्गांत क्षुधा अधिकच कल्पांत करणार, त्याकरितां गरुडाच्या विनंतीवरूनच देहधारणेकरितां, ध्येयसिद्धीकरितां, निरुपाय म्हणूनच कश्यपमहामुनींनीं जागजागी हिम प्रदेशांत आढळणारे प्राणी भक्षण करण्यास आज्ञा दिली ! आतां गरुड अगर्दीच निर्भय निश्चीत झाला स्वर्ग अल्पावकाशांत गाठणार असा त्याला पूर्ण भरंवसा वाटूं लागला !

तपश्चर्येला वसण्यापूर्वी कश्यपमहामुनींच्या चरणावर मस्तक ठेवून पुढील मार्ग आक्रमावयाचा, तोंपर्यंत विश्रांती घ्यावयाची, असें गरुडानें वडिलांशीं बोलत असतांच ठरवून टाकलें !

प्रकरण बारावें

—सौन्दर्याच्या, मायेच्या बाजाराला भुलावयाचें, मातृसेवेला विसरून जाऊन, आईला आणि भावाला परदास्याच्या नरकांत तसेंच पिंचत ठेवून आपण निरंतर स्वर्गसुखांत राहण्याची अधम लालसा धरावयाची !
त्या मोहला वळी पडावयाचें ? धिग् धिग् आपलें जिणें !—

६६ **आई,** कर्कोटक पुन्हां अरेरावीने वागावयाला लागला ! ”

“ वागूं दे ! ते तसेच वागायचे ! ”

“ पण त्यांनी आपल्याशी वागायच्या अटी पाळल्या नाहीत ! ”

“ त्यांचा तो धर्मच नाही ! त्यांच्या अटी पाळण्याकरितां नसतातच ! ”

“ पण त्यांच्याकडून हडसून खडसून गरुडदादानं कबूल करून घेतलं होतं ! मग आतां ते असे कां वागतात ? आम्ही कांहीं त्यांच्याशी वावगे वागतों का ? आम्ही आमच्या कर्तव्यांत चुकतो का ? ”

“ अरुणा, तू अगदीं वेडा आहेस ! ”

“ कद्रूमाईसुद्धां पहिल्याप्रमाणेंच वागते ! गरुडदादानें परत येईपर्यंत तिनें तरी म्हटल्याप्रमाणें वागायला नको काय ? ”

“ अरे, ती तशी कां वागेल ! तिच्या हातांत सत्ता आहे, तोंवर ती तशीच वागणार !—”

“ आणि आपल्याला छळीत राहणार. ”

“ हो. ”

“ मग त्यांत फरक केव्हां व्हायचा ? ”

“ बाळ स्वर्गातून अमृत घेऊन येईल तेव्हां ? ”

मायलेकरांचें वरील अर्थाचें संभाषण गरुड स्वर्गाकडे गेल्यानंतर बहुधा चारदोन दिवसांनीं होतच होतें. कद्रू अगोदर जशी वागत असे, तसाच क्रम तिचा अजूनही चालूं होता. गरुडाची दहशत दूर झाल्यामुळें कर्को-टकादि मंडळी अधिकच चेकाळली होती. पांगळा आपलें काय करणार ? म्हणून त्याच्या पाठीशीं ते अधिकच लागत. त्यांतच त्यांना ज्या रूपवती

प्रकरण वारावें

स्त्रीने चटका लाविला होता—वेडे केले होते ती त्यांना झुकांडी देऊन लंहर येऊन कोठें तरी अदृश्य झाली होती. त्यामुळें कर्कोटकादि सत्ताधाऱ्यांना अधिकच पिसाळल्याप्रमाणें झालें होतें. त्या कारणानें त्यांच्या छळाला अधिकच जोर आलेला होता. दुसरीकडचा सर्व राग सत्ताधारी हाताखालच्यावरच काढून घेत असतात. भावी भाग्यावर दृष्टि खिळवून विनता व अरुण त्यांचे सर्व छळ सोशीत असत. ‘अरेला कारे’ म्हणण्याची धमक आंगां नसल्यावर करावयाचें कसें ? ‘अशुभस्य कालहरणम्’ या न्यायानें वागावयाचें, दुसरें काय ? विनतेची व अरुणाची दिनचर्या अशाच प्रकारानें चालली होती.

“स्वर्गापर्यंत वाळ जाऊन पोंचला असेल नाहीं वरं ?” विनतेनें अरुणाला मनाला व देहाला अत्यंत क्लेश झाले म्हणजे विचारावें.

“अर्थात् ! एव्हाना तो पोंचलाच असला पाहिजे. त्याची भरारीच तशी विलक्षण आहे. एकदां त्यानें मनांत आणल्यावर मध्येंच कोठें थांबावयाचा नाहीं !” अरुणानें आईला धीर येण्याकरितां उत्तर द्यावें.

“बाळ कुठें विश्रांति घेत असेल ?” इताश होऊन विनतेनें आपल्याशींच पुटपुटावें.

“खरंच आई, गरुडदादाला वाटेंत खायला तरी काय मिळत असेल ?”

“त्याला कोणी आस्थेनें आश्रय देत असतील का ?”

“दादाला आपली आठवण होत असेल का ?”

“आपल्याला त्याची आठवण होते आहे ना ? मग तो आपली आठवण कसा विसरेल ? आपल्याकरितांच तर त्यानें स्वतःचा जीव ब्रह्मार्पण केला आहे ना ?”

“मग दादा अमृत घेऊन अगदीं लवकर येईल नाहीं ?”

“अगदीं लवकर येईल !”

सत्ताधाऱ्यांच्या छळानें गांजलेले जीव हृदय भरून घेऊनच बोलू लागत ! त्यांच्या बोलण्यांतच निराशेतून आशा जन्म घेई. गरुड अमृत लवकर आणणार, हें मनांत येतांच त्या मायलेंकरांचीं मनें आनंदानें प्रफुल्ल होत !

मातृसेवा

त्यावेळचा तो अननूभूत आनंद अरुण तितक्याच आनंदाने आईजवळ व्यक्त करी ! विनता त्याच्या पाठीवरून प्रेमळ हात फिरवीत अरुणाप्रमाणेच आपलेही मन दिव्यानंदाने तुडुंब भरून गेले आहे हे न बोलतां— नुसत्या मूकवाणीने अरुणाला सांगे.

“ आई ! आपल्याला आतां किती आनंद झाला आहे नाही ? ”

विनता त्याकडे पाहून उत्तरादाखल नुसती हंसे !

“ आई, आपल्याप्रमाणेच गरुडदादा यावेळीं आनंदांत असेल का ? त्याला आनंद झाला असेल का ? ”

“ खचीत झाला असेल ! ”

“ तें कसे ? ”

“ ज्यावेळीं आपल्या दोघांला इथं त्रास होत असतो, कद्रूमाई आपल्या सत्तेच्या लत्ता कारणाशिवाय पाठींत घालीत असते आणि आपल्याला दुःख होत असतं, त्यावेळीं बाळालाही मार्गीत तशाच बिकट अडचणी छळीत असतील, त्याला त्रास देत असतील. त्या कारणानं तिकडे तो दुःखी असेल ! आतां आपण यावेळीं आनंदांत आहोंत तर बाळाला त्याच्या आत्म-विश्वासाने अडचणीतून पार पाडून आनंदीत केलं असेल ! ” विनता अरुणाला आपली विचारसरणी समजून देत होती. विनतेचे उद्गार ऐकून अरुणाला कांहीं विलक्षण वाटले ! त्या भरांत तो अगदीं नाचू बागडू लागला. त्या भरांत तो आपले आणि आपल्या आईचे सारे दुःखकष्टही विसरला !

“ असं आहे तर ” अरुण आईला नाचतबागडतच सांगू लागला, “आई, आपण नेहमींच आनंदांत असूं या. केवढाही त्रास झाला, कितीही छळ झाला, तरी आपण आनंदांतच राहूं या म्हणजे गरुडदादा तिकडे नेहमीं आनंदांत राहिल आणि त्याच्या हातून अमृतप्राप्तीचं कार्य सहजरीतीनें होईल आणि आपण सर्व दुःखांतून मुक्त होऊं ! ”

“ माझा अरुणबाळ किती किती शहाणा आहे ! ” विनतेनें लडिवाळपणाने अरुणाचा पटदिशीं एक मधुरसा पापा घेऊन म्हटले. “ बाळ, तुझी

प्रकरण बारावे

वाचा सोन्याची होईल. तू म्हणतोस तसंच करूं. आपण नेहमीच आनंदांत असू या. महत्कार्याला पुढे सरसावलेल्या कार्यकर्त्याला पाटींबा द्यावयाचा असतो ! तोच पाटिंबा कार्यांत यश द्यावयाला कारणीभूत होतो !”

तीं मायलेंकरें त्या प्रसंगी किती तरी आनंदित दिसत होती !

तीं इकडे अशी आनंदमग्न असतांना त्यावेळीं गरुड कोठें होता ?—

गरुड आपल्या पित्याची अनुज्ञा घेऊन, भरारीसरसा स्वर्गाच्या सीमारेषेवर येऊन उभा ठाकला होता !

स्वर्ग ! प्राणिमात्र ज्याची कल्पना नेहमी घोळवीत असतात, जिथल्या सुखांची इच्छा करीत असतात तो स्वर्ग ! ‘आपण येथपर्यंत आलों !’ या विचारानें गरुडाला हायसें वाटलें. तो इकडे तिकडे पाहातो आहे, त्याच्या नेत्रांना जिकडे पाहिल तिकडे उत्सव चालला आहे असें दिसत आहे ! गरुडाची दृष्टि तरळली. त्याला विचारालाही अवधी मिळाला नाही, इतक्यांत स्वर्गातील सुखें सकुटुंब सपरिवार त्याच्या सभोंवार जमूं लागलीं. अनेक पुण्यकर्म करून, खडतर तपश्चर्या आचरून अनेक पुण्यात्मे स्वर्ग गांठतात केव्हां आणि त्यावर आपण होऊन झडप घालून, आपल्या पाशांत ओढून, त्यांचा पुण्यसंचित्तम संपुष्टांत आणून त्यांना अधोगतीला पांचवित्तों केव्हां असें स्वर्गातल्या सौख्यांना होऊन गेलेंलें असतें. किंवा तसें करीत राहण्याची सक्त आज्ञाच स्वर्गातल्या देवांची त्यांना असतें.

गरुड स्वर्गांत उभा राहताक्षणीच त्या सुखांची दाटी निरनिराळ्या स्वरूपांत, निरनिराळ्या मिपानें व वेपानें एकदम झाली ! स्वर्गींचें उद्यान सदा भरलेंलें ! नाना प्रकारचीं पुष्पें प्रफुल्ल झालेलीं ! त्यांचा सुगंध दरवळलेला ! रुचीला अवीट, रसानें टचटचलेलीं फळें वृक्षांना निरंतर लगटलेलीं ! अनंत अक्षरांचे खच सांचलेले ! निर्मल जलांच्या पुष्करणी तुडुंब भरलेल्या ! सुगंधीत जलांची कारंजी अविश्रांत थुईथुई करीत राहिलेलीं ! स्वर्गींच्या उद्यानाची ही शोभा पृथ्वीवरच्या पुण्यात्म्याला आपली बरीच पुण्याई याच ठिकाणीं वेंचावयाला लावी ! गरुडाची गति स्वर्गींच्या उद्यानांत—नंदनवनांत—भटकतांना काय झाली असेल, हें सांगतां येणें कठीण आहे !

मातृसेवा

डोळे, कान, मन, शरीर, इच्छा, हौस, या सर्वांची तृप्तता करावयाला स्वर्ग सर्वथा समर्थ ! गरुडाची पापणीला पापणीच लागेना. डोळे पाहू लागले. कान ऐकू लागले, शरीर व मन स्पर्श व अनुभूति यांनी मोहून गेली ! गरुड स्तिमित झाला. आपली कल्पना कुंठित होणार की काय ? ही त्याला घास्ती पडली ! या अचेतनांतून गरुड किंचित् वर मान करून सचेतनाकडे दृष्टि वळवीत आहे तों, स्वरूपसुन्दरा, नयनमनोहरा, चित्तविभ्रमा, अशा सौन्दर्यसपन्न ललना त्याच्या दृष्टीला पडू लागल्या ! प्रफुल्ल पुष्पांचे ताटवे ठार्यांठार्या विभूषित ललना उभ्या आहेत असें भासवू लागले, तर मंद-मंद चालणाऱ्या चंद्रिका वायूच्या मंद लहरींनी फलपुष्पांचे ताटवे डोल घेताहेत असा भ्रम पडू लागला !

वासंतिका, माघविका, वल्लरी, रंभा, उर्वशी, देवांगना, जोत्सना, चंद्रिका, नलीनी, विमला, कमला, एक की दोन, लक्षावधी ललना निसर्ग-शोभेशी स्पर्धा करित नंदनवनांतून स्वैरविहार करित होत्या !

गरुडानें प्रथम त्यांना पाहिलें. त्यांचेही लक्ष गरुडाकडे गेलें. पृथ्वी-वरचा नवा पुण्यपांथस्थ दिसला, त्याच्याभोंवती त्या भराभर गोळा झाल्या.

“ वीरवर ! स्वागत असो ! ”

“ आपण आलांत ! आम्हांला फार आनंद झाला ! ”

“ आपण प्रवासाच्या दगदगीनें जरी श्रांत झाला असला—”

“ तरी संकोच बाळगण्याचें कांहीं कारण नाहीं. इथं खुशाल विश्रांति घ्यावी. ”

“ आम्हांला लागेल ती सेवाचाकरी सांगावी ! ”

“ आम्ही आनंदानें करूं ! ”

“ आमचा धर्मच आहे तो ! ”

“ आमचं कर्तव्यच आहे तें ! ”

“ पृथ्वीवरचे पुण्यात्मे आले म्हणजे आम्हांला किती हर्ष होतो ! ”

“ खरंच ! आपली कांति किती तेजःपुंज आहे ! ”

“ अगदीं स्वर्गांतल्या देवांना लाजविण्यासारखी ! ”

प्रकरण बारावें

“ आपली वाणी—पण बाई, आपण बोलतच नाही ! आपली वाणी आमच्या कानांना ऐकू दे गडे ! ”

“ कांती जशी सतेज तशीच वाणी पण मधुर असलीच पाहिजे ! ”

“ बोलायचं नाही कां बरें ? ”

“ आम्हांला सेवा सांगून घन्य नाही का करायचं गडे ? ”

“ मी आपले पाय चेपू का ? ”

“ मी आपल्याला विंक्षणवारा घालू ना ? ”

“ आपण तृषित आहांतसें दिसतें ? मी निर्मळ पाणी घेऊन येतें अं ? ”

“ मी आपल्यासाठी मधुर आणखी तार्जी फळें घेऊन येतें ! ”

“ मी ताज्या पुष्पांचे हारगजरे तयार करून आणतें ! ”

याप्रमाणें एकेक अप्सरा बोलू लागल्या. लगट करूं लागल्या. गडवड करूं लागल्या. त्यांच्यामध्ये परकीपणा—दुजाभाव नाहीच. पूर्वजन्मींचा लागाबांधा असल्याभारख्या दृष्टीभेटीबरोबर बोलू चालू लागल्या. स्वर्गांत दुजाभाव—भेदभाव—आपपरभाव कोटून असणार ? अप्सरांच्या या वर्तनानें गरुडाची कठीण अवस्था झाली ! अशा अनपेक्षित सुखांचा बेसुमार मारा त्यांच्यावर वर्षाव करूं लागला. तो दिङ्मूढ होऊन गेला. परंतु पृथ्वीवरचा पुण्यपांथस्थ बोलत नाही, उत्तर देत नाही, मुखावर विकार दर्शवीत नाही, वाचा उकळीत नाही असें पाहून अप्सरा कांहींशा खट्टु झाल्या ! बोलल्या-शिवाय सावज आपल्या जाळ्यांत सांपडणार किंवा नाही हें त्यांना समजावयाचें कसें ? पण एवढ्या तेवढ्यावरून त्या निराश थोड्याच होतात ! एक प्रकारानें काम झालें नाही, तर दुसरा प्रकार करावयाचा !

“ आपलं पवित्र नांव कळेल का आम्हांला ? ” फिरून अप्सरांनीं विचारावयाला सुरुवात केली.

करायचें काय आपलें नांव यांना कळून ? असा विचार मनांत येऊन गरुड स्तब्धच राहिला !

“ आपलें व्रीद काय ? ” दुसरा प्रश्न दुसरीनें केला.

“ मातृभक्ति ! ” गरुडाच्या मुखांतून चटकन् उत्तर आलें.

मातृसेवा

“ आपला उद्योग ? ”

“ मातृसेवा ! ”

“ आपले विचार ? ”

“ मातृभक्ति ! ”

“ आपले आचार ? ”

“ मातृसेवा ! ”

“ आपली आत्यंतिक आवड ? ”

“ मातृभक्ति ! ”

“ आपल्या आयुष्यांतल्या अत्युच्च सुखाची कल्पना काय ? ”

“ मातृसेवेची पूर्ति ! ”

अप्सराची निराशा वाढू लागली ! गरुडाच्या मुखांतून “ मातृभक्ति ” व “ मातृसेवा ” याशिवाय दुसरा शब्दच ऐकावयाला मिळेना. तो दृष्टीला दृष्टी मिडवीना किंवा आपल्याकडे पाहून हंसेना. विचलित होईना. “ मातृभक्ति ” “ मातृसेवा ” हे शब्दमुद्धा पुन्हां पुन्हां ऐकावेत. त्याच्या उच्चारांत—ध्वनीत मुद्धा अद्भूत तेज आहे, असे अप्सरांना वाटत होतें. पांथस्थ कसा हंसेल, कसा आपल्याकडे वळेल, याबद्दल त्या अधिकच विचार व प्रयत्न करू लागल्या. स्त्रियांचा उपजत स्वभावच असा असतो. आपल्या जाळ्यांत कोणी अडकत नाही, आपल्या प्रेमाचा प्रभाव एकाद्यावर चालत नाही, असे पाहिले की, त्या नाना तऱ्हा करू लागतात. इट्टाला पेटतात पण आपलेसे करू पाहतात ! तसे झाले नाही तर आपले जिणे व्यर्थ असे त्यांना वाटते आणि मरणाहून त्यांचे दुःख त्यांना अधिक वाटते ! ही अगदी सामान्य स्त्रियांची रीति असते. मग त्या तर स्वर्गांतल्या बोलून चालून अप्सरा होत्या. गरुड आपल्या तावडींत सांपडत नाही, असे वाटल्यावर त्यांच्या जिवाचे काय झाले असेल ? हा पांथस्थ अगदी रुक्ष, अरसिक, असा वाटून त्याचा त्यांना किंचित् रागमुद्धां आला. त्याचा तिरस्कार करावासा वाढू लागला. पण तसे त्यांच्याने करवेना. तो त्यांच्या प्रेमाच्या पाशांत तत्क्षणी सांपडला असतां, तर तसेही त्यांनी

प्रकरण वारावें

केलें असतें. पण तो त्यांच्या त्या जाळ्यांतच सांपडत नाहीं असें त्यांना वाटलें आणि त्यांनीं उलटच घडपड चालविली !

“ खरेंच आपण कोणावर प्रेम करतां ? ” एकीनें थोडा वेळ मध्ये गप्प बसून मग विचारलें !

“ माझ्या मातेवर ! ” गरुडानें उत्तर ठरलेलें.

“ आपण आमच्यावर नाहीं का प्रेम करणार ? ”

“ हीं प्रेमानें आणलेलीं मधुर फळे—यांचा प्रेमानेंच नाहीं का स्वीकार करणार ? ”

“ हें स्वच्छ पाणी मुद्दाम आपल्याकरितां येऊन आलें आहे हो !—ध्यायचं ना हे ?—ध्यायचं ना ? ”

“ आपलें प्रेम आमच्यावर असूं द्या—आपल्याला सौख्य लागेल ! ”

“ आपण आमच्यावर प्रेम करा—आपलें इच्छित मनोरथ पूर्ण होतील ! ”

“ आपल्या प्रीतीला माझ्या प्रेमाचा हात धरूं दे—स्वर्गांतली वाटेल ती वस्तु मी आपल्या चरणीं आणीन ! ”

“ खरेंच सांगायचं आपण स्वर्गांत कोणत्या हेतूनं आलां आहांत ? स्वर्गांत आपल्याला काय मिळवायचं आहे ? ”

“ अमृत ! ” गरुडाला वाटलें उत्तर देण्यासारखा प्रश्न आहे. त्यानें पट्टिदिशीं तेवढेंच उत्तर दिलें.

“ अमृत ? ” वासंतिका खो खो खो हंसत म्हणाली, “ आपल्याला अमृत हवें आहे ? मग त्यांत कठीण तें काय ? हें पहिल्यांदाच नाहीं बरं सांगायचं ? तें आपल्या सेवेला केव्हांही तयार आहे ?

गरुड सहेतुक पण आश्चर्यातिरेकानें त्यांच्याकडे पाहूं लागला.

“ इश ! असं काय तें पहायचं ! ध्यायचं ना अमृत ? सेवायचं ना !— ”

“ म्हणजे काय ? कुठें आहे तें ” अशा अर्थानें गरुडानें त्यांच्याकडे नुसतेंच पाहिलें.

“ हें माझ्या अधरीं अमृत आहे हो ! ”

“ माझ्या दृष्टींत आपल्याला अमृत नाहीं का दिसत ? ”

मातृसेवा

“ माझ्या गालांवर हें आपल्याला हवं असलेलं अमृत मिळेल गडे ! ”

“ मला प्रेमाचं दृढालिंगन मिळाल्याखेरीज आपल्याला अमृताची प्राप्ती व्हायचीच नाही मुळी ! ”

गरुडाने अमृताचा नुसता उच्चार करतांक्षणीं सर्व साजणी अमृत देण्याकरितां म्हणून अहमहमिकेनें पुढें सरसावल्या. त्यांना वाटलें पांथस्थ आपल्या आटोक्यांत आला. पण गरुड जागचा हलला नाही. शब्दानें, दृष्टीनें, किंवा संकेतानें त्यानें अप्सरांना. अनुहुंकार दिला नाही. त्यामुळें त्या बोलत, पण पुढें जाण्याचें त्यांना घाडसच होईना ! त्यांच्या आतां-पर्यंतच्या शृंगारचेष्टांचा गरुडावर कांहींच तादृश्य परिणाम झाला नाही हें पाहून त्याही इतबुद्ध झाल्या ! ह्याला वश करायला आतां करायचें तरी काय ? हें त्यांना कोडें पडलें. आतां एकजण दाताच्या कुंदकळ्या दाखवीत जवळ जाऊन गळ्यांत पडायचे घाष्ट्य करूं लागली. तर एक लटकें रसूं लागली. एक लाजून दूर उभी राहूं लागली. एक दीर्घ उसासे सोडूं लागली. एक फणफणूं लागली, तर एकीचे डोळे पाण्यानें डबडबले ! सगळ्या जणींचे सगळे लटके चाळे ! पण दुसऱ्याला दिसायला खऱ्यापेक्षांही खरें ! हंसण्याचा, रसण्याचा, फणफणण्याचा, लाजण्याचा, उसाशाचा हट-कून गरुडावर प्रभाव चालणार, डोळ्यांतील पाण्याचा पूर तर त्याला कधींच ओलांडतां येणार नाही, ही प्रत्येकीची खात्री ! पण इतकें झालें तरी गरुड मेरूपर्वतासारखा अचल तो अचल !

इतक्यांत त्या अप्सरांत आणखी एक रुपवती स्त्री घाईघाईनें येऊन घुसली ! ती आतांपर्यंत तेथें नव्हतीच ! श्रमानें ती अधीकच खुलून दिसत होती ! तिथल्या सगळ्या अप्सरांच्या अगोदरच तिला गरुड दिसला. तोच तिला हवा होता. त्याला पाहातांच ती हर्षानें देहभान विसरण्याच्या बेताला आली. जवळ येतांच तिनें एकदम बोलावयाला सुरवात केली.

“ खर्गोद्रा, आपण स्वर्गांत भरारी मारलीत—आपल्यावरील प्रेमानें पृथ्वी-वरून मला आपल्या मागोमाग असं घांवत आणलं ! प्रेमाची शक्ति कांहीं निराळीच असतें ! होय ना ! वीरश्रेष्ठा, पृथ्वीवरच्या आपल्या पराक्रमाला

प्रकरण बारावें

मी दिपून गेलें. त्याच वेळीं मी मनानें आपली दासी झालें आहे ! आपण अजून मला ओळखलें नाहींत का !—” बोलणारी स्त्री थांबली. जसे गरुडानें तसेंच त्या सर्व अप्सरांनीं या नव्या स्त्रीकडे पाहिलें. गरुडाला मात्र किंचित् तिला ओळखलें असें वाटलें. तो विकार त्या स्त्रीलाही दिसला. तिला बरें वाटलें. ती त्याच आधारावर पुढें बोलूं लागली:—

“खगेंद्र, तुम्हीं मला ओळखलेंत ! मी माझे भाग्य समजतें. पण त्या बरोबर आपण माझ्या वर्तनाबद्दल तिरस्कार कराल. पण कृपा करून तसें करूं नका ! मी आपल्या शत्रूंच्या गोटांत राहून त्यांनाच उत्तेजन देत गेलें हें खरें. पण त्याचमुळे आपलें वीरत्व मला दिसून येऊन मी आपल्या पराक्रमानें वेडी झालें व आपल्या पायाशीं आलें ! माझ्या गता-पराधाची मला क्षमा करा ! माझ्यावर अगोदर प्रेम करा असं सांगण्याचा मला आतां अधिकारच नाहीं, म्हणून मीच होऊन आपल्याला सांगतें, मी अगोदर आपल्या कार्यांत सहकारी होईन, कार्य करीन आणि मग आपल्या-जवळ माझ्या हक्कांचें प्रेम मागेन ! वीरश्रेष्ठा, असें आश्चर्यानें मजकडे पाहून नका ! मी आपलें कार्य करायला आले आहे !—”

गरुड नुसतें ऐकतच राहिला. त्या अप्सराही लक्ष लावून ऐकूं लागल्या. त्यांना वाटलें, त्याची ती प्रियकरीण आहे. दोघांचें भांडण झालें आहे, तें आतां मिटणार आहे म्हणून ती धडपड करीत आहे. ऐकूं या तर खरें यांची प्रेमकहाणी ! याच विचारानें त्या कुतुहलानें त्या ऐकत होता. असें होतें, तरी त्या स्त्रीचा त्यांना मनस्वी मत्सर वाटूं लागलाच ! स्त्रीयांचें हें असेंच असतें ! मत्सर त्यांच्या पांचवीलाच पुजलेला असतो !

आपलें बोलणें गरुड ऐकून घेतो आहे, हें पाहून तिला अधिकच धीर आला व ती पुढें सांगूं लागली “खगेंद्र महाराज, मी आपल्याला असं सांगतें स्वर्गांतून अमृतच घेऊन जायचं असेल, तर खुशाल घेऊन चला. तेंही मला आपल्याला मिळवून देतां येईल—मजबद्दल साशंक होऊं नका !—मी अमृताची सख्खी बहीण आहे. सागरकन्या आहे. मलाही सुरांनींच निर्माण करून मला ‘सुरा’ असें नांव दिलें आहे ! मी अमृताला हक्कांन आपल्या

मातृसेवा

कडे घेऊन येईन ?—पण मी म्हणते, त्याची आपल्याला जरूरीच काय ?—
अमृतामुळें होणारें कार्य मी अगोदरच केलें आहे ?—ऐकायचें आहे का तें ?
ऐकायचें असेल तर !—”

सुरा आपण होऊनच एकसारखें सांगू लागली ! सुरेनें आपली ओळख
दिल्यानंतर सर्व अप्सरांनीं तिच्याकडे अत्यंत आश्चर्यानें पाहिलें. ती
आपल्यापेक्षा फारच चांगली बोलकी आहे, हें त्यांच्या निदर्शनाला आलें.
ही आपली सखी होईल तर आपण आपला प्रभाव पहिल्यापेक्षा खर्चीत
अधिक गाजवू असें कित्येक अप्सरांच्या मनांत त्याच वेळीं आलें. आपल्या
बोलण्याचा परिणाम गरुडावर दिसत नव्हता, तो सुरेच्या भाषेनें त्याच्यावर
होतो आहे, हें त्यांनीं पाहिलें आणि मगच त्यांचें तिच्या त्रिपर्यांचें मत
बदलत चाललें.

“ स्वर्गेंद्र महाराज, ” सुरा पुढें सांगू लागली, “ ज्या पणानें आप-
णाला व आपल्या मातेला कद्रुमाईनें जिकें. तें सर्व कपटय होतें. कद्रु-
माईनें आपल्या मुलांच्या सहाय्यानें तें कपट रचलें होतें, हें आपल्याला
माहित तरी आहे काय ? नसेल तर तें कपट होतें. तुमच्या शत्रूनें केवळ
कपटानें तुमचा दावा साधला होता ! मग मी म्हणते, जर मुळांतच कपट
होतें, त्याबद्दल आपण कोणाच्या अटकेंत काय म्हणून राहणार ? ती अट-
कळून आपल्या शत्रूंना स्वर्गाचें अमृत काय म्हणून नेऊन देणार ?
त्यांच्या अपकारांची फेड उपकारानें कशासाठीं म्हणून करणार ?—मी हें
आपलें असें काम केलेलें आहे. तर आतां असेंच्या असें परत चलायचें !
माझ्यादेखत आपल्या शत्रूंच्या पदरीं त्यांचें कपट कारस्थान घालायचें
आणि स्वतंत्र व्हायचें हें असं ज्ञानं म्हणजे मगच मी आपल्या चरणा-
जवळ मला आश्रय द्या अशी विनंती करीन मला वीरपुंगव आवडतात
त्यांची भोक्ती मी आहे म्हणूनच माझे आपल्यावर अनिवार प्रेम जडलें आहे.
आपण कार्यमुक्त होईपर्यंत आपल्या प्रेमाचा विरह मी कसाही सहन करीन”

सुरा याप्रमाणें काय काय आणि किती किती तरी बोलत होती.
तिच्या बोलण्यानें गरुड थक झाला सुरेचें सांगणें बरोबर होतें, खरेदी

प्रकरण बारावें

होतें. पण त्याचें गरुडाला काय होय ? कद्रू कितीही खोटी असली, तिनें कोणतेंही कपट कारस्थान प्रथम लढविलें असलें तरी त्याकरितां आपण दिलेल्या वचनापासून काय म्हणून ढळावयाचें ? आपण बचनबद्ध आहोंत आणि वचन पुरें करणें हेंच आपलें सर्वश्रेष्ठ कर्तव्य आहे तें आपल्याला केलेंच पाहिजे ! बायका कितीही चतुर असल्या, प्रेमी असल्या, घाडसी असल्या, तरी त्यांची सल्ला काय कामाची ? सुरेबद्दल गरुडाला विलक्षण नवल वाटलें. पण त्याचे विचार बदलले नाहीत ! तो सुरेचें बोलणें मात्र शांतपणानें ऐकत राहिला होता. पण त्याचाच परिणाम सुरेवर असा विचित्र झाला कीं तिला वाटलें, ज्याअर्थी इतकें आस्थेनें गरुडानें आपलें म्हणणें ऐकून घेतलें, त्याअर्थी तें त्याला पटलें. आतां तो आपल्या सांगण्याप्रमाणें ऐकणार. शेवटीं तो आपला स्वीकारही करणार ! या विचारांनंच तिला कृतकृत्य झाल्यासारखें झालें. तिच्या मूळच्या लाल कांतींत अधिक लालीची भर पडली ?

आतां सुरा मोठ्या प्रौढीनें अप्सरांत मिसळली. त्यांच्याशीं ओळख करूं लागली. सागरांतलें रत्न—अमृताची बहिण—म्हणून त्या अप्सरांनींही तिला आपली मैत्रीण बनविलें. खेळीमेळीनें वागायचें, एकमेकींच्या उपयोगी पडावयाचें, असेंही त्यांनीं गळ्याच्या शपथा घेऊन त्याच वेळीं ठरवून टाकलें. गरुडाला खायला वगैरे देण्याकरितां म्हणून सुरा आपल्या कांहीं मैत्रिणींच्या कानांत सांगून तेथून निघून जाऊं लागली. जातांना गरुडाला अगदीं लाडीकपणानें “ इतक्यांतच येतें अं आपल्याला कांहीं तरी खायलाप्यायला घेऊन; तंवर इथंच बसायचं. जायचं नाही कुठें बरें का ? ” म्हणत मान मुरडून, सुंवई वर चढवून, गालांत किंचित् हंसलेसें करून मग झट्टिशीं गेली. कांहीं अप्परा तिच्या नादीं लागून तिच्या मागें गेल्या. पण कांहीं चांगल्या खमंग होत्या त्यांनीं ती दूर जातांच गरुडाला घेरलेंच. एक म्हणाली:—

“ ऐकायचं हो, आम्हांला एकाद्याच्या प्रेमांत पडायचं नाही. पण दिसलं तें सांगायला कांहीं हरकत नाही. आपण तर अमृताकरतां इथं

मातृसेवा

आलांत, आणखी या तुमच्या आवडत्या बाईचा विचार आपल्याला इथून अमृत न घेतांच घेऊन जायचा दिसतोय. ”

“ हें खरं प्रेम आहे वाटतं ? खरं प्रेम असतं तर ती असं म्हणालीच नसती. ” दुसरी म्हणाली.

“ गडे, आमचं ऐकायचं हो. आपण इथून कधी कधी जायचं नाही. आपल्याला अमृत हवं ना ? इथं निरंतर राह्यचं कबून केलं तर अमृताला कमी काय गेलं आहे ? इवें तितकं अमृत मिळेल. ” तिसरी म्हणाली.

“ आपल्याला काय वाटेल तें वाटो, पण त्या स्त्रीसून आपल्याला कधीच सुख लागायचं नाही. आपण आमच्या सेवेला दोन दिवस सवड द्यावी, म्हणजे त्या बाईच्या आपल्यावरील प्रेमांत, आणखी आमच्या आपल्यावरील प्रेमांतील अंतर आपल्याला खचित चांगलं दिसून येईल. ”

“ मग आपल्याला खात्रीने वाटेल की, निरंतर इथंच रहावं—कुठंच जाऊं नये. ”

“ किती तरी पुण्यश्लोक इथें येतात, आमची सेवाचाकरी घेतात. अमृत सेवन करतात. देहाचं, आयुष्याचं, जीविताचं सार्थक करतात. स्वर्गांत यापेक्षां मोठं सुख कोणतें आहे नाही तरी ? देवेंद्र कोणाही पाहुण्यांचें आदरातिथ्य करायचं म्हणजे आम्हांलाच दिमतीला देतात. त्या आम्हीं होऊनच आपल्या सेवेला आलों आहोंत. ”

“ तर, वीरपुंगवा, वीरवरा, आमच्या विनंतीला मान द्यायचा ना ? निरंतर इथं राह्यचं मान्य करायचं ना ? देहाचं, जीविताचं सार्थक करायचं ना ?—करायचं गडे मान्य ? एवढं मान्य करून आम्हां दासींना सुखी नाही का करायचं ? ”

असैं म्हणून सुरेच्या अगोदर आपण आणलेली फळें गरुडाला देऊन त्याला तृप्त करायचं म्हणून त्या तिकडे वळल्या.

तेवढाच वेळ गरुडाला मोकळा वाटला. त्या दूर होतांच गरुडाला विचार करायला सुचलें. केवढा हा दांडगा मोह ! या सौंदर्याच्या, या मायेच्या बाजारांतून सुटका होणें ब्रम्हदेवालाही दुरापास्तच होय ! केवढी

प्रकरण बारावें

ही प्रचंड शक्ति ! या सौन्दर्याच्या बाजारांत हिंडण्याकरितां पुण्यसंचय करावयाचा ! स्वर्ग गांठावयाचा ! एवढीच पृथ्वीवरच्या प्राण्यांची इती-कर्तव्यता आणि घडपड ! इथंच निरंतर वास करावयाचा ! इथंच राहून अमृत सेवन करायचे ? इथंच देहाची, आयुष्याची, जीविताची, पुण्या-ईची, सार्थकता व्हावयाची ? आणि त्या करितां इतर पुण्यात्म्याप्रमाणें मलाही इथेंच रहावें लागावयाचें ? पण मी असाच इथें राहिलों तर—तर—काय ?

आपल्या उपाशी आईच्या पुढचें अन्नाचें ताट कद्रुमाई अधिकारानें भिरकावून देत आहे. आपली तीच गत होत आहे. तसेंच उपाशी पोटीं पानांवरून उठवून पाठीवर प्रतोदाचे तडाखे ओढून आपली चाकरी कद्रुमाई व तिची मुलें आमच्याकडून करून घेत आहे ! आई घळघळघळ अशु ढाळते आहे ! आपल्याकडे आशेंन ती पहात आहे !

हें चित्र त्याच वेळीं गरुडाच्या दृष्टीपुढें उभें राहिलें आणि त्याचें आपादमस्तक शरीर थरारलें. त्याच्या शरीरावरील रोमांच ताठ उभे राहिले, मस्तक तप्त झालें !

“काय ? मी येथें निरंतर राहावयाचें ? सौंदर्याच्या, मायेच्या बाजाराला भुलावयाचें आणि मातृसेवेला विसरून जाऊन आईला आणि भावाला परदास्याच्या नरकांत पिचत ठेऊन आपण स्वर्गसुखांत रहाण्याची प्रथम इच्छा धरायची ! त्या मोहाला बळी पडावयाचें ? धिग् धिग् जिणें ! गरुडाच्या मना, सावध हो. सौन्दर्याच्या जाळ्यांत अडकूं नकोस ! मधुर वाणीला मोहूं नकोस ! आपण येथें त्याकरितां आलों नाहीं ! आपल्याला निरंतरचें तें सौख्य नको ! देहाचें, जीविताचें सार्थकही नको ! मना, तूं मातृसेवेच्या व्रताचें कंकण बांधलं आहेस, तूं या मोहक मायेच्या बाजारांत गुंतूं नकोस. कितीही नाजूक विसतंतूहूनही मृदू, सागराहूनही पसार व्हावयाला दुर्लघ्य हा मायावी मोह असो, मातृसेवेच्या सिद्धीकरितां तुला मृदूबंधनें तोडलींच पाहिजेत, सागर उल्लंघिला पाहिजे आणि एकदम अमृताच्या घराला जिथें असेल तिथें जाऊन हात घातलाच पाहिजे !”

मातृसेवा

गरुडाच्या मनांत आलें. त्याची सर्व शक्ति एकवटून, त्यानें त्या जबर-दस्त मायेच्या मोहांतून एकदम भरारी मारली. काय झालें हें त्यानें मागे वळून मुळींच पाहिलें नाहीं !

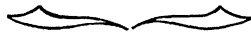
सर्व अप्सरा मात्र वेळ्यासारख्या गरुडाकडे पहातच राहिल्या !

गरुड भरारी मारीत निघाला आणि सुरा घांवत घांवत तेथें आली. ती त्याला एकसारख्या हांका मारीत सुटली !

प्रेमानें हांका मारल्या. आनंदानें परत बोलाविलें. करुण रवानें ती त्याला हांका मारूं लागली. तिच्या कोणत्याही उपायाचा गरुडावर परिणाम झाला नाहीं, त्यानें मागे वळूनही पाहिलें नाहीं. सुरेची पुरी निराशा झाली ! ती संतापली. गरुडाला शिव्याशाप देऊं लागली. “आतां आपण परत कशा जाणार ? गेलों तर कर्कोटक विचारील कां तरी ? त्याला आपण न विचारतां—फसवून आलों, आपण गरुडाकरितां निघालों हें कर्कोटकादिकांना कळल्यावर ते मला सावलीला तरी उभें राहूं देतील का ? हो ! देतील ! माझा पुन्हां त्यांच्यावर प्रभाव चालवीन. त्यांना शंका आली तर मी त्यांना सांगेन गरुडाच्या मार्गांत विघ्न आणायला मी तुमच्याचकरितां त्याच्या पाठोपाठ गेले होतें. यावर त्यांचा विश्वास बसेल. पण दुर्भागी सुरे, त्यावर त्यांचा नाहींच विश्वास बसला तर ? तर काय, त्यांच्या छातीवर थयथया नाचेन. त्यांचा सूड घेईन. त्यांचा सत्यनाश करीन. माझी विटंबना त्यांनीं मांडली तर मी त्यांची विटंबना केल्याखेरीज कशी राहीन ? गरुड गेला, माझा अवेहर केला, जाऊं दे. विश्वाच्या पाठीवर हाच कांहीं एक वीरपुंगव नाहीं ! दुसरे हजार वीरश्रेष्ठ शोधून त्यांची संगत करीन. त्यांना माझ्या संगतींत घेईन. माझ्या जिवाची—जन्माची हौस पुरवीन !”

सुरा याप्रमाणें नानाप्रकारानें बडबडत सुटली होती. अप्सरांना तिच्या बडबडण्याचें, रागाचें, रडण्याचें मात्र खरेंखुरें हंसूं येत होतें.

अप्सरांची फजिती तिच्याप्रमाणेंच झाली होती. तरी त्या उठून दुसऱ्या विळासाला लागल्या. सुरेची बाष्कळ बडबड चाललेलीच होती.

प्रकरण तेरावे

—अमृत मागून मिळत नसतं, तें जबरदस्तीनेच मिळविलें पाहिजे, असा उपदेश त्या ठिकाणीं गरुडाच्या कांनीं कोणी तरी करीत होतें !—

—एकाद्याचें नशीबच असं असतं कीं, दुःखें दुसऱ्याक्षणीं संपावयाची असलीं, तरी तीं पहिल्या क्षणाच्या अखेरपर्यंत छळीत असतात ! मुरवांच्या चिन्हांचा मागमूस लागूं देत नाहीत !—

“ मी अमृताकरितां आलों आहे ! जितक्या त्वरित मी अमृत पृथ्वी-तलावर घेऊन जाईन तितक्या त्वरित माझ्या मातेची पारतंत्र्यांतून मुक्तता व्हावयाची आहे ! ” देवेंद्राच्या सभेंत निर्भयपणें शिरून, कांहीं थोड्या कुशल प्रश्नानंतर आगमनाचा हेतु विचारला जातांच गरुडानें क्षणमात्र विलंब न करतां उत्तरादाखल सांगितलें. अमृताची अनपेक्षित मागणी पृथ्वीवरच्या प्राण्यानें केल्यामुळें सभेंतील यच्चावत् देवादिकांत एक प्रकारची विलक्षण खळबळ उडाली ! खुद्द देवेंद्र आश्चर्यचकित झाला ! त्याची भृकुटि वक्र झाली, सिंहासनाधिष्ठित देवेंद्राचें शरीर आपादमस्तक कंपायमान झालें ! मस्तकावरचा रत्नजाडित मुकुट किंचित् हलल्यासारखा झाला, तर पायांखालची गादी पायानें वरीचशी दबली गेली ! गरुडाकडे तांक्ष्ण नेत्र रोखले गेले ! जणुं काय नुसत्या नेत्रांच्या विस्फारण्यानेच देवेंद्र गरुडाला ‘अमृत मागण्याचा अक्षम्य अपराध तुझ्या हातून झाला कसा ?’ असें विचारीत होता !

अमृताची मागणी आणि तीही पृथ्वीवरच्या प्राण्याकडून ! त्यांत खुद्द देवेंद्राकडेच ! देवांना—देवेंद्रांना त्या मागणीचा जबरदस्त घक्का बसला !

समास्थानांतील आपापल्या ठिकाणीं स्थानापन्न झालेले देव देवेंद्राकडे आणि गरुडाकडे आळीपाळीनें टकमक पहातच राहिले होते ! त्या पहाण्याच्या गडबडीनें म्हणा किंवा कशानेंही म्हणा, देवेंद्र गरुडाप्रमाणें आणि गरुड देवेंद्राप्रमाणें असल्यासारखा त्यांना भास झाला ! त्यांचा आपल्या डोळ्यावर विश्वासच बसेना !

मातृसेवा

देवेंद्राची भेदक दृष्टी गरुडाला तिळमात्रही विचलित करूं घजली नाही ! आपल्यासमोर उभा राहून 'अमृता'ची निःशंक मागणी करणारा हा धाडसी कोण ? अमृताची मागणी करणे आणि इंद्रपद खाली करून मागणे यांत देवेंद्राला भेद वाटत नसल्यामुळे, ज्याने एक क्षणी अमृताची मागणी केली, तो दुसऱ्या क्षणी आपले सिंहासन कां मागणार नाही ? असाही भयंकर विचार क्षणाघात देवेंद्राच्या मस्तकांत येऊन गेल्या-खेरीज राहिला नाही !

शचिही चकित झाली ! ती एकसारखी देवेंद्राच्या मुखाकडे पहात राहिली. देवेंद्राचें अस्थिर मन स्थिर केव्हां होतें आणि आपला जीव शांत होतो, असें शचिला होऊन गेलें होतें ?

गरुडाची दृष्टि देवेंद्राच्या दिव्य सभेचें अप्रतिमत्व न्याहाळीत नव्हती ! अनंत आकाशीचें सभामंदिर, प्रकाशाची दिव्यतम द्वारे, चांदण्यांचा चांदणा, इंद्रधनुष्यासारख्या कमानी, ठायींठायींचे सुवर्ण स्तंभ, रत्न-जडित सिंहासन, कुबेराची संपत्ति लुटून उभारलेलें सभामंदिर हीं सर्व गरुडाची दृष्टि भांबावून टाकावयाला असमर्थ होती ! त्याची दृष्टि अमृत शोधीत होती. त्याच्या हृदयाचे ठोक्रे “अमृतसिद्धी झाली पाहिजे. मातेला स्वातंत्र्य मिळालें पाहिजे !” हींच अक्षरें कानांना ऐकावयाला लावीत होते ! सभामंदिराच्या बाह्य भपक्याला, विशाल वैभवाला, गरुडाची दृष्टी कस्पटाप्रमाणें मानून कांहींतरी निराळें—त्याने ज्याचा उच्चार आपल्यासमोर बिनदिक्कत केला तें शोधीत आहे, हें देवेंद्राच्या ध्यानांत आल्याशिवाय कसे राहणार ? त्याचें मन स्थिर होण्याएवजी अधिकच अस्थिर झालें ! शर्चाचा धीर सुटत चालला ! देवेंद्राच्या जोरावर धुंद झालेला देवगण देवेंद्राची त्रेधातिरपीट उडालेली पाहून जागच्या जागीच खिळल्यास आश्चर्य काय ?

आपल्या प्रश्नाला उत्तर नाही आणि तें यावयाचेंही नाही हें गरुडाच्या ध्यानांत यावयाला उशीर लागला नाही. अमृत त्याच्या दृष्टि-पथांत येईना ! अमृत असें बाहेर थोडेंच असणार ? आपल्याला तें

प्रकरण तेरावें

सहजासहर्जी, स्वस्थ बसून, मागून, मिनतवारीनें, सामोपचारानें वगैरे मिळणें कठीण आहे, कारण तसें मिळावयाचें असतें तर तें इतक्या दुर्गम ठिकाणीं ठेवण्यांत कां आलें असतें ? तें देणें देवेंद्राला सुलभ असतें, तर त्याची मागणी करतांच देवेंद्र मूकवाचा कां बनला असता ? सर्व सभा अशी अस्वस्थ कां झाली असती ?

‘अमृत मागून मिळावयाचें नाहीं. तें जबरदस्तीनें घेतलें पाहिजे’ असा उपदेश गरुडाच्या कांनीं त्या ठिकाणीं कोणी तरी करित होतें. ‘येथें नाहीं तर अमृत दुसरे ठिकाणीं कोठें असेल ?’ हें गरुड पहात होता. त्याला या सभास्थानापलीकडे एवढेंच किंबहुना याहूनही विशाल दुसरें सभास्थान आहे असें दिसलें. येथें नसेल तर त्या स्थानीं अमृत खचित असलें पाहिजे आणि तेथें जाऊन तें मिळविलें पाहिजे. याप्रमाणें गरुडाचें विचारचक्र चालून इष्ट स्थळीं आलें. आपल्या मनाला आणि पायांना, देवेंद्राच्या दुसऱ्या स्थानीं जाण्याची आज्ञा करण्यापूर्वीं गरुडानें देवेंद्राला, त्यानें आपल्या मागणीला उत्तर न दिल्यामुळें पहिलेच शब्द ऐकविले.

“स्वर्गाधिप, मी अमृताकरितां आलों आहे. अमृताच्या प्राप्ती-मुळेच माझ्या मातेला स्वातंत्र्याची प्राप्ती व्हावयाची आहे. आपणांकडून अमृत संतोषानें, आनंदानें मिळावें, अशी माझी इच्छा आहे ! मातृ-सेवेचा आनंद देवांना होतो, असा आपला लौकिक आहे. तो लौकिक सत्य आहे, असें मला दिसेल असा मला भरंवसा आहे !”

गरुडाची गंभीर वाणी प्रत्येक अक्षर एक प्रकारच्या अंतःशक्तीच्या पाठिंब्याच्या जोरावर निर्घास्तपणें उच्चारित होती.

देवांनाच काय पण देवेंद्रालाही वाटलें कीं प्रश्नाचें उत्तर दिल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं. पण उत्तर काय द्यावयाचें ? होय म्हणावयाचें ? मग देवांचें देवत्व कुठें उरलें ? अमृताची मागणी घालणारी व्यक्ति सकृद्दर्शनी सर्व-सामान्य वाटली, पण नंतर ती असामान्य भासूं लागली. आतां तर ती तुल्यबल आहे असा धाक वाटूं लागला.

मातृसेवा

परंतु देवेंद्र अंतःकरणांत उठलेल्या अस्वस्थतेच्या खळबळाला सहजा-सहजी व्यक्त स्वरूप तात्काळ थोडेच देणार? मुखमंडळावर भासमान होणारी सरोषता प्रयत्नाने दूर करून देवेंद्राने किंचित् हास्यमुख केले, आणि गरुडाच्या प्रश्नाला उत्तर द्यावयाला तो सरसावला.

“पुण्यश्रेष्ठ! आपण आमच्या सभेत आलांत! आम्हांला फार फार आनंद झाला. देवेंद्र आपले स्वागत अंतःकरणपूर्वक करित आहे! आपल्या आगमनाने देवसभेला अधिकच तेज चढले आहे. आपण आपल्या सहवासाचा लाभ जितके अधिक दिवस द्याल, तितके दिवस देवसभेला आनंदाच्या शिखरी असल्यासारखे होईल! आपण येथे असेपर्यंत देवसभा आपल्या सन्मानांत केव्हांही आणि कसलीही कसूर करणार नाही! परंतु—”

“परंतु मला आपल्याकडून मिळणाऱ्या सन्मानापेक्षांही अमृताची अवश्यकता अधिक आहे. तें मला मिळाले म्हणजे आपल्याकडून मोठ्यांत मोठा सन्मान मला मिळाला असे मी समजेन.” गरुड देवेंद्राचे अर्धेच भाषण थांबवून म्हणाला, “स्वर्गाधिपती, अमृतावांचून मला आपल्याकडून दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा नाही—”

“परंतु!” देवेंद्र कसे बोलवे काय बोलवे याचा विचार करित, तुटक बोलू लागला, “अमृत आपण मागितलेत, त्यासाठी येथे आलां आहांत, हे ठीक आहे. परंतु त्यासंबंधाने आपल्याला निराश करण्याचे विकट काम माझ्याकडे आले आहे, याबद्दल मला अत्यंत वाईट वाटते! अमृत हे फक्त देवांकरितांच आहे. त्याशिवाय तें इतरांना केव्हांही दुर्मिळच असावयाचे असा नियमच झालेला असल्यामुळे—”

“परंतु तें मला पाहिजे आहे. अमृत आपला शत्रू या नात्याने मी मागत नाही. मला त्याची जरूरी आहे. माझ्या मातेचे स्वातंत्र्य त्यावर अवलंबून आहे. अगोदर किंवा नंतर देवाशी विरोध करण्याची, शत्रुत्व संपादण्याची माझी इच्छा नव्हती आणि नाही. असे असतां अमृत मला कां मिळू नये हे समजत नाही. देव म्हणविणारांत—प्रत्यक्ष स्वर्गांत—इतकी

प्रकरण तेरावें

विषमता राजरोस वावरत असेल असें मला वाटलें नव्हतें. मी असूर नाहीं. देवांचा वैरी नाहीं. वैरी होण्याची माझी इच्छा नाहीं असें असतां—”

“ परंतु स्वर्गाचा तसा नियम आहे, त्याला काय करावयाचं ? हें आम्हीं आपल्याला सामोपचारानं सांगत आहोंत—”

देवेंद्राचा नकार दिसतांच, सामोपचाराच्या नांवाखाली गोड बोलून तोंडाला पांनें पुसण्याची क्लृप्ति देवेंद्र करीत आहे, हें दिसतांच तेथें थांबण्यांतही अर्थ नाहीं, देवेंद्राचें स्वागत स्वीकारण्यांतही मतलब नाहीं, असें ठरवून अमृताच्या शोधाकरतां दुसऱ्या सभामंदिरांत घाडसानें घुसावयाचेंच हा संकल्प ठरवून त्याप्रमाणें तात्काळ गरुडानें कृतीलाही आरंभ केला ! गरुडाला एकेक क्षण युगासारखा भासत होता. आपण अमृत मिळवितों केव्हां आणि माता पारतंत्र्यांतून बाहेर येते केव्हां असें त्याला होऊन गेलें होतें. अशा स्थितींत तो देवेंद्राचा सामोपचार ऐकणार थोडाच !

गरुडानें देवेंद्राच्या सामोपचाराला सरळ धुडकावलें. त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून त्या दुसऱ्या सभागृहांत तो तसाच शिरला ! सामोपचार निष्फळ झाला. आपली फजीती झाली. आपल्याकडे दुर्लक्ष करून गरुड हट्टानें दुसऱ्या सभास्थानीं प्रविष्ट झाला, या प्रकारानें देवेंद्र गडबडल्याखेरीज राहिला नाहीं. सामोपचारानें हें प्रस्थ आवरलें नाहीं, अप्सरांच्या भुलावणीला भुललें नाहीं, त्याची गय करून चालणार नाहीं. त्याला वेळच्या वेळीं आणि जागच्या जागीं दबावून डांबून टाकला पाहिजे. नाहीं तर स्वर्गाचें श्रेष्ठत्व राहाणार नाहीं, वर्चस्व नामशेष होणार ही मूर्तिमंत भीति देवेंद्रापुढें उभी राहिली ! आम्हीं सामोपचारानेंच थांबणार नाहीं, तर त्याला दाबून टाकून आमचें खरें स्वरूप जाणवून देऊं या आकाक्षेनें जवरदस्तीनें पुढें घुसणाऱ्या गरुडाच्या पाठोपाठ देवेंद्राला धांव मारावी लागली ! शचीचा जीव उडून गेला; तिनें देवेंद्राला धरून ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांत तिला मुळींच यश आलें नाहीं !

गरुड दुसऱ्या सभामंडपांत प्राप्त झाला ! पहिलें मंदिर बाह्य वैभवाचें, शिष्टाईचें, असें होतें, तर दुसऱ्या सभामंडपांत सशस्त्र सुरवरांची गर्दी

मातृसेवा

दृष्टीला पडली ! अमृताचें रक्षण करण्याकरितांच ती करडी व्यवस्था असल्याचें दिसलें. परस्थ पाहातांच सशस्त्र सुरवर चवताळून गरुडाच्या अंगावर घांवून आले. शस्त्रांची टोंकें त्याच्यावर रोंखली गेली. पण काय झालें होतें कोण जाणें, तीं शस्त्रास्त्रांचीं टोंकें कोणाही एकाला गरुडाच्या शरीराला टेंकविण्याचें मनांतून घाष्ट्यच होत नव्हतें !

गरुडालाही त्या शस्त्रास्त्रांच्या टोंकांनीं भिवविलें नाहीं ! त्याला आपण देवांच्या सभेंत एकटे आहोंत, हे मनांत आणतील तर निमिषमात्रांत आपले राईराईएवढें तुकडे करून टाकतील, असें वाटावयाचें पण तेंही गरुडाला वाटत नव्हतें ! जसें कांहीं आपल्याच हजारों सशस्त्र संरक्षकांच्या गराड्यांत आपण आहोंत, असेंच गरुडाला तेथून चालतांना वाटत होतें. त्याच्या सभोंवार कुणी तरी वावरत असून, ते गरुडाचें प्राणावर उदार होऊन रक्षण करीत आहेत, हें सशस्त्र सुरवरांनाही उगीचच्या उगीच भासत होतें. केवळ त्याच कारणानें त्यांच्या तीक्ष्ण शस्त्रांचीं टोंकें गरुडाच्या शरीराला स्पर्शच करीत नव्हती ! हा चमत्कार पाहून देवेंद्र जितका चिडला, संतापला, तितकाच किंबहुना त्यापेक्षा अधिक आश्चर्यचकित झाला ! सर्वाप्रमाणें देवेंद्रही कुठलीही कृती न करतां गरुडाकडे पहातच राहिला.

गरुडासभोंवती कोणाचें रक्षण होतें ?

गोरगरीब, ऋषिमुनी, अनाथअपंग, यांचें पुण्य आशिर्वाद, माते-विषयींची निस्सीम भाक्ति व सेवेची उत्कंठा, हींच काय ती गरुडाची सहाय्यक मंडळी. अन्य कोणीही नव्हतें. त्याचमुळें गरुडाचा आत्मविश्वास दांडगा होता, तर त्याचमुळें देवेंद्र गडबडून गेला होता ?

आपल्या सामोपचाराला—फसवणुकीला न जुमानतां गरुड पुढें सरकला, हें देवेंद्राला सहन कसें होणार ? ज्या गुणांचें स्तोम देवादिक गाजवितात, त्या गुणांचा आपल्यामध्ये भरपूर वास आहे, आणि ते गुण ज्यांच्यांत असतील ते आपल्यासारखेच मानावयाला तयार आहोंत, असा जे डांगोरा पिटावितात, त्याचा पोकळपणा गरुडानें सामोपचाराच्या सभेंत बोलून दाखविल्यामुळें देवेंद्र चांगलाच खवळला होता. अमृताचें रक्षण गरुडा-

प्रकरण तेरावें

पासून केलेंच पाहिजे, त्याच्या हातीं तें मुळींच लागूं द्यावयाचें नाहीं अशा निश्चयानें क्रुद्ध होऊन जिकडे गरुड फिरेळ त्याच्या पाठोपाठ देवेंद्र फिरत होता.

अमृत रक्षणाकरितां केवढी तयारी ठेवली आहे ? किती बंदोबस्त राखला आहे ? केवढें फिरतें चक्र पुढें ठेवलें आहे ? सामोपचारांचा प्रचंड खटाटोप ! तर त्याहीपेक्षां तीक्ष्ण शस्त्रास्त्रांचा पहारा ?

गरुडाची दृष्टी त्या ठिकाणीं अमृताचा शोध करीत असतां, अमृताऐवजीं आपल्यावर रेंखलेली तीक्ष्ण शस्त्रांचीं टोकें त्याला दिसलीं त्यावेळीं क्षणमात्रच गरुडाचें मन 'पाय पाठीमागें फिरवावें, प्राणाला मुकूं नये, देवांची अवज्ञा करूं नये, भलत्या भरीस पडूं नये, देवांच्या देवेंद्राच्या कोपाला कारणीभूत होऊं नये,' असें सांगणार न सांगणार तोंच 'विनतामाता आपल्याला करुण वाणीनें हांका मारीत आहे. कद्रूमाईचा छळ आतां आपल्याला सोसवत नाहीं. आतां प्राण कंठार्शी आले आहेत. अमृता-शिवाय तूं परत आलास, शस्त्रास्त्रांना भ्यालास, सामोपचारानें लटपट-लास, खोट्या पण गोड भाषणाला भाळलास, तर तुझी दुबळी आई जीवंत रहात नाहीं?' असे विनतेचे शब्द त्याला ऐकूं येऊं लागले. उपाशी पोटी आपली आई पाणी आणीत असतां मूळ्हां येऊन खालीं बसली, सत्ताधारी सर्प तिला त्या स्थितीत त्रास देत आहेत, निर्दयतेनें उठवीत आहेत, हें भयंकर चित्र गरुडाच्या दृष्टीसमोर आलें ? देवेंद्राच्या शस्त्रास्त्रांचीं टोकें दिसेनाशीं झालीं. परत फिरण्याचा दुष्ट विचार कोठच्या कोठें वितळून गेला; त्यानें अमृताकरितां दृष्टी फिरविली, दुसऱ्या सभागृहांतही अमृताचें अस्तित्त्व आढळलें नाहीं. त्याची दृष्टी दवेंद्राकडे गेली. त्याची क्रुद्धता त्याला दिसली. गरुडाची दृष्टी येथेंही भेदरली नाहीं, खालीं नमली नाहीं या कारणानें देवेंद्राचें भस्तक ठिकाणींच राहिलें नव्हतें ? गरुडानें पुन्हां विचारलें:—

“स्वर्गसम्राट् ! अमृत याहि ठिकाणीं नाहीं काय ? आपण अजूनही देऊं इच्छित नाहीं काय ? अमृत देऊन एका पुण्यश्लोक देवतेची पारतं-न्यातून मुक्तता करण्याचें श्रेय आपण मिळवीत नाहीं काय ? मी आपल्या

मातृसेवा

सामोपचाराला भाळलें नाहीं, शस्त्रास्त्रांनींही दबलें नाहीं—दबणार नाहीं ! मला माझ्या प्राणांची पर्वा नाहीं ! माझ्या संकल्पाला अडविण्याची शक्ति या शस्त्रास्त्रांच्या दबकावर्णांत मुळींच नाहीं ! तेव्हां या भलत्या भरीस पडण्याचें कारणच नाहीं ! तेव्हां अजूनही अमृत स्वाधीन करावें आणि स्नेह जोडावा, अशी सम्राटाला माझी विनंतीच आहे !”

परंतु हें ऐकण्याच्या स्थितींत देवेंद्राचें मन होतें कोठें ? अमृत मागेल तो स्नेही राहणार कुठून ? तो देवेंद्राचा शत्रुच ! गरुडाइतका बेपर्वा देवेंद्राशी अजून कोणी वागला नव्हता ! देवेंद्राला प्रत्युत्तर अजून कोणी केलें नव्हतें ! देवेंद्राच्या दृष्टीला दृष्टि अजूनही कोणी भिडविली नव्हती ! तें सगळ्या प्रकारचें घाष्ट्य गरुडानें केलें होतें ! गरुडाचें बोलणें देवेंद्राला ऐकावयालाही गेलें नाहीं, मग तो उत्तर काय देणार !

शस्त्रास्त्रांच्या टोकांच्या केंचींत गरुडाला धरलें तरी तो निर्भय, कार्योत्सुक, अमृतासाठीं उत्कंठीत असे पाहून देवेंद्राचा संताप अनिवार झाला खरा परंतु अंतःकरणांत भीतीनेंही ठाणें दिलें. आपल्याबरोबर असलेल्या देवगुरु वृहस्पतीकडे त्या अर्थानें त्यानें सहेतुक पाहिलें.

“हा काय प्रकार आहे ? अमृत मागणारा, त्याकरितां देवेंद्राची सत्ता, शक्ति, तेज पायाखालीं तुडवूं पाहाणारा-हा कोण आहे ? हा इतका उद्धट कसा ? निर्भय कसा !” या प्रकारचे प्रश्न देवगुरूंना देवेंद्रानें तशाही स्थितींत विचारिले. जे भाव देवेंद्राच्या ठिकाणीं प्राप्त प्रसंगानें उत्पन्न झाले होते, त्यापैकीं सुरगुरूजवळ फारसे दिसले नाहींत. सुरगुरूंना गरुडाची संपूर्ण माहिती होती. देवेंद्राच्या प्रश्नाला त्यांनीं स्पष्ट असें जरी त्यावेळीं कांहीं उत्तर दिलें नाहीं आणि ती वेळही स्वस्थपणें, स्पष्टपणें उत्तर देण्याची नव्हती—तरी पण त्यांचा देवेंद्राकडे पाहाण्याचा भावही असा होता. “देवेंद्र, दिसावयाला क्षुद्र पण तपश्चर्येनें श्रेष्ठ अशा तपस्व्यांचा, गोरगरिबांचा, निरुपद्रव्यांचा तुझ्याकडून उपमर्द झाला आहे, त्याच तपस्व्यांचे, गोरगरिबांचे, निरुपद्रव्यांचे यानें आशीर्वाद मिळवून, आजची निर्भयता, आजचें तेज मिळविलें आहे—तो मनांत आणील तर तुला तो आटोपणार

प्रकरण तेरावें

नाहीं. देवपणांत—देवेंद्रपणांतही तुमच्याकडून उन्मत्तपणानें दुष्कृत्यें होऊन गेल्यानें, तीं क्षतें तुम्हांला केव्हां ना केव्हां तरी अशा प्रकारें जाचक झाल्यावांचून कशी राहातील ? त्याचा फायदा इतर घेतल्याखेरीज कसे राहातील ? हा गरुड आतां तुला ऐकणार नाहीं, आटोपणार नाहीं. ज्यानें तुझ्या सामोपचाराला मानलें नाहीं, जो तुझ्या दबकावणीला दबत नाहीं, तो तुझ्या हातांतून अमृत हिसकवून घेऊन आपला कार्यभाग उरकणार हें निश्चित आहे. ”

गरुडाला पलिकडे आणखी एक जबरदस्त सभास्थान दिसलें. त्याची रचना, ठेवण अजस्र अशा प्रकारची दिसली. बाह्य देखाव्यावरून अमृत त्या ठिकाणीं असलें पाहिजे असें गरुडाला निश्चयानें वाटलें. तो आतां अमृतावांचून कांहीं जाणत नव्हता, पहात नव्हता किंवा ऐकतही नव्हता. प्रत्येक पुढें पडणाऱ्या पावलाबरोबर त्याचें तेज फांकत चाललें होतें. पराक्रम त्याच्या अंगांत संचार करित होता. कृतांत काळालाही अमृतप्रातिसाठीं कवटाळावयाची त्याची तयारी झाली होती.

गरुडाच्या त्या वेळच्या तेजापुढें देव—देवेंद्र—देवसभा हीं निस्तेजशी भासूं लागली. ‘अमृत बळकावणार’ ही वृहस्पतींची पुण्यवाणी गरुडाला आशीर्वादासारखीच झाली. हें वाक्य ज्या क्षणीं उच्चारलें गेलें, त्या क्षणीं अमृतासमोवतालीं भिरभिर फिरणाऱ्या चक्राच्या दात्यांतून गरुड वेधडक अमृताच्या अगदीं जवळ जाऊन उभा राहिला होता.

समोर अमृताचें घट दिसले. गरुडाचा आनंद विश्वांत मावेना. हाताशीं आलेल्या घटाला हात घालतांना, दैव त्याच्यावर झांप घालील, क्रुद्ध देव आपल्यावर झडप घालून, तुटून पडून, आपल्या हातून ते हिसकावून घेतील किंवा घटाला हात लावतांच आपला येथच्या येथें कपाळमोक्ष होईल, अशी गरुडाला मुळींच भीति वाटली नाहीं. अशा तऱ्हेचे विचार मनांत यावयाला अवकाशच नव्हता.

सर्व शक्ति एकवटून, सर्व तऱ्हेची पुण्याई एकत्र करून, सर्व श्रेष्ठ भगवंताच्या नामाचा प्रचंड गजर करून, मातृदेवतेच्या नांवाची दणदणून

मातृसेवा

टाकणाऱ्या जयजयकराची घोषणा करून गरुडानें धांवत जाऊन अमृताच्या घटाला हात घातला. देवांच्या शस्त्रास्त्रांचा खणखणाट होऊं लागला. देवेंद्र संतापातीरेकानें बेभान होऊन, निकरानें हातांतील वज्र गरगर फिरवीत आपल्यावर भिरकाविण्याकृतिं धांवत येत आहे, हें गरुडाच्या दृष्टीला दिसत होतें. हें असें व्हावयाचेंच, आपल्याला हेही आघांत सोसावे लागणार, ते सोसलेच पाहिजेत; अमृत मिळवावयाचें आहे, अनिच्छेनें मिळवावयाचें आहे, कृतांताच्या कराल जन्मल्यांत हात घालून तेथून अमृत हस्तगत करावयाचें आहे; असें करतांना, शस्त्रास्त्रांचा खणखणाट व्हावयाचाच, रण माजावयाचेंच, संग्राम व्हावयाचेंच; त्याशिवाय अमृतप्राप्ति स्वातंत्र्यप्राप्ती कुठून होणार ? असा विचार करीत करीत चोंहीकडे पहात पहात गरुडानें अमृताचे घट हस्तगत केलेही. अमृत हातीं आल्याबरोबर गरुडाला केवढें अवसान चढलें. त्या वेळीं देवेंद्राचा त्वेष अनावर झाला. क्रोधाचा अतिरेक झाला आणि त्यानें गरुडावर हातांतील वज्र जोरानें भिरकावें. कार्यसिद्धी झाल्यावर, अमृत हातीं आल्यावर गरुडाला वज्रघात काय करणार ? परंतु ज्या वज्रानें वृत्तासूर ठार झाला, शबर यमसदनीं गेला, नमुची हां हां म्हणून गतप्राण झाला, त्या वज्राचा मान राखण्यासाठीं, देवेंद्राच्या सम्राटपदवीला अभिवादन करण्यासाठीं वज्राच्या धक्यानें वायुलाही मार्गें टाकणारा आपला वेग त्यानें किंचिन्मात्र मंद केला इतकेंच.

देवेंद्र हतबद्ध झाला. देवादिकांच्या हातीं शस्त्रे असल्यानसल्यासारखीं झालीं. सर्व देव खालीं पाहूं लागले.

गरुड अमृत घेऊन मातेच्या मुक्ततेकरितां स्वर्गाहून पृथ्वीकडे मनोवेगानें मार्ग काढूं लागला.

देवदेवेंद्रांच्या हातांतून अमृत गेलें—पण पुढें काय करावयाचें ? सामसंपला, दाम दडपून मेला, दंडालाही गरुडानें धाव्यावर बसविलें आणि तो अमृत घेऊन गेला—देवांचें भवितव्य दुसरें काय ?

× × × × ×

प्रकरण तेरावें

विनतामाता डोळ्यांत जीव ठेऊन गरुडाची प्रतिदिनीं मार्गप्रतिक्षा करीत होती. अरुणाचीही तीच अवस्था ! आईचा जीव गरुड अमृत आणीपर्यंत तरी जगो, अशी त्याची परमेश्वराजवळ नित्य प्रार्थना असे. दररोज उठावें, “ आपला बाळ कधी परत येईल ” असें विनतामातेनें अरुणाला विचारारवें. अरुणाला करमेनासें झाले, कद्रूचा त्रास झाला म्हणजे आईजवळ बसून “ कधी ग गरुडदादा यायचा ! आतां तो स्वर्गांतून लवकर परत येईल नाहीं ? ” असें त्यानें विचारारवें. अशा या मायलेकरांची दिनचर्या चालली होती. आशेशिवाय जगण्यासारखें दुसरें कोणतेंही भांडवल त्या मायलेकरांजवळ नव्हतें !

कद्रू व कर्कोटकादि तिचीं मुलें यांनीं आपल्या वागण्यांत, अरेरावीत विनतेला छळण्यांत कोणत्याच प्रकारानें कमी केलें नव्हतें. कद्रूची तर खात्रीच होती कीं गरुड गेला तो कायमचा गेला ! स्वर्गांत गेलेला प्राणी परत कशाळा येतो ? याच खात्रीच्या जोरावर ती विनतेला व तिच्या अरुणाला निर्दयतेनें वागवीत होती ! गरुडाजवळ दिलेलीं वचनें ती चटसारीं विसरूनही गेली होती. कर्कोटक आणि इतर मुलें आतां अधिकच उद्दाम होऊन आईचेंही ऐकतनाशीं झाली होती. पदोपदीं ते तिचा उपमर्द करीत ! ‘आमच्याकरितां तूं आहेस, तुझ्याकरितां कांहीं आमचा जन्म नाहीं,’ असें तिला खुशाल सांगत ?

सुरा स्वर्गांतून निराश होऊन परत आल्यानंतर त्या मुलांच्या चांगलीच मानगुटीला बसली होती. ती त्यांना हवें तसें वागवीत असे, खेळवीत असे, नाचवीत असे; कद्रूच्या देखत ती त्या मुलांना आपल्या सांगातीं हवें तसें वागावयाला लावी. ना लाज, ना लज्जा; एकमेकांच्या गळ्यांत गळे घालून निःशंकपणानें कद्रूपुढें येत. फिदीफिदी हंसत नाना चार करीत. कद्रूला तें खपत नसे. पण करणार काय ? मुलांचे चाळे ती निमूटपणें सहन करी ! आपलीं मुलें अशींच करावयाचीं, त्यांनीं असें वागावयाचें नाहीं तर कोणी, असेंही ती मनांत आणी व आपलें समाधान आपणच करून घेई !

मातृसेवा

केव्हां तरी मुद्दाम कद्रू विनतेला बोळावून आणी व विचारी कीं, “केव्हां ग माई, तुझा गरुड परत यायचा? तें तुझें रत्न होतं ना? विश्वाच्या मोलाचें तें तुझें रत्न ना? स्वर्ग जिंकणारं रत्न ना तें? मग कुठें आहे त्याचा ठिकाण? अमृत आणलं कां त्यानं? त्याचा निरोप तरी? कधीं येतो आहे? बरं बाई, एकदां आला म्हणजे सुटशील तरी! आम्ही पण अमृत घेऊं! पण गडे माई तूं आतांशा निराश दिसतेस. तुझे प्राण अगदीं डोळ्यांत आलेले दिसताहेत! आतां तुझ्याकडून सेवा घ्यायची देखील पंचाईत वाटते! आतां तुझ्यासाठीं गरुड स्वर्गांतून येणार कीं तूंच त्याचा शोध करायला स्वर्गांत जाणार! हें तरी एकदां सांग!”

कद्रू कठोर थट्टा करी! विनता कळवळून ऐकून घेई. जवळपास कद्रूचीं मुलें असलीं तर तीं फिदी फिदी हंसत! अरुणाच्या डोळ्याच्या कडा पाण्यानें डबडबून जात अशा वेळीं विनता आपल्या कमनशीवाला बोल लावावयाला लागे. ईश्वरावर संतापावें असें तिला वाटे; “ईश्वरा, माझा अंत कां पहातोस आतां?” असा विचारण्याचा मोह तिला पुष्कळ वेळां अनावर होई!

एकाद्याचें नशीबच असें असतें. दुःखें दुसऱ्या क्षणीं संपावयाचीं असलीं तरी त्या क्षणापर्यंत ती उग्र रूपानें आणि नव्या दमानें छळीत राहतात. पुढल्या क्षणीं तीं संपवावयाचीं असलीं, सौख्याचा काळ यावयाचा असला, तरी त्याचीं शुभ चिन्हे दिसावयाचीं नाहींत! असाच प्रकार नशीब दुसऱ्याही बाबतीत करित असतें. दुसऱ्या क्षणीं सर्वस्व नाश व्हावयाचा असला, तरी त्याच्या अखेरपर्यंत आसुरी वैभव मनसोक्त भोगावयाला सांपडतच असतें!

विनता आणि कद्रू यांच्या संबंधांत असेंच असलें पाहिजे. दुसऱ्या क्षणीं काय होणार होतें हें दोर्धीनाही तितकेंच अज्ञात होतें. विनतेला शेवटची घरघर लागावयाची पाळी आली होती, तर निष्कंटक सत्ता आपण अजरामर गाजवीत राहणार, सत्तेच्या वैभवाचें गौरीशंकर टोंक गांठलें आहे, निरंतर तेथेंच आपण राहणार, या शिवाय दुसरा कोणताही विचार कद्रूच्या मनाला शिवत नव्हता!

प्रकरण तराव

अशा स्थितीत एक क्षण असा आला की त्या क्षणी कद्रूच्या मनाला वाटले आपण जन्माला आल्याचे पुरेपूर सार्थक झाले. यापेक्षा आपल्या सुखाची दुसरी परमावधि नाही आणि हीच अवस्था निरंतर राहणार. तर विनतेचे प्राण व्याकूळ झाले. तिला दुसरा लोक दिसू लागला. 'आपला परतल आत्मा पारतंत्र्यांतच इहलोक सोडणार. स्वातंत्र्याच्या त्राऱ्याची इहलोकीची गोड झळूक अनुभवापूर्वीच आपल्याला परलोक पहावा लागणार, येथपर्यंत मजल गेली. आतां गरुड येत नाही. त्याला अमृत मिळत नाही. हे सर्व अपुरेच राहणार. ही सृष्टि अपुरीच राहणार.' या विचारांनी विनतेला सळो की पळो करून सोडले. तिने गरुडाची आठवण केली. भगवंताचे नांव घेतले—अरुणाला जवळ घेतले ती अखेरचा निरोप घेणार तोंच—

“गरुड आला ! गरुडाने अमृत आणले !” अशा प्रकारची अमृतापेक्षांही गोड आरोळी विनतेच्या कानांनी आली. विनतेची मालवू पाहणारी जीवज्योति, नुसत्या नवीन वार्तेने तेजस्वी झाली. तिने बाहेर डोकावले ? हां हां म्हणतां वार्ता व वार्तेबरोबरच गरुड अमृत घेऊन आपल्या आश्रमांत दाखल झाला ? मायलेकरांची दृष्टादृष्ट झाली ? त्यांच्या मनःस्थितीचे वर्णन कल्पनेलाही अगम्य आहे ?

× × × ×

कद्रूला कळले. ती धांवत आली ? गरुडाने आपल्या सावल मातेलाही वंदन केले. अमृत आणले हे ऐकतांच विनतामाई मुक्त आहे, असे ती उद्गारली. विनता पारतंत्र्यांतून मुक्त झाली ?

× × × ×

अमृत सेवन करावयाचे म्हणून कद्रू एकसारखी मुलांना हांका मारीत सुटली. पण तिचीं मुले जागेवर कुठे होती ? सावध कुठे होती ? सुरेच्या सहवासांत कर्कोटकसुद्धां सर्व सर्प बेहोष होते ? कद्रूचा थयथयाट झाला ? तिने मुलांना सावध करण्याची शिकस्त केली त्यांच्या नशीबीं अमृताचे

मातृसेवा

सेवन नव्हतेंच त्याला ती काय करणार ? तिनें ' हाय ! हाय ! ' म्हणत नशीवाला हात लावला ?

× × × ×

हीच संधि साधून, भगवान् श्री विष्णूच्या युक्तीनें देव गरुडाच्या पाटो-पाठ आलेच होते, त्यांनीं अमृत परत पळविलें. विनतामाता सावध झाल्यावर गरुडाला त्यांना अडविण्याचें तरी काय कारण हातें ? श्रीविष्णूची गरुडालाही तशीच आज्ञा होती.

× × × ×

सर्प सावध झाले आणि त्यांना जेव्हां हें सर्व कळलें, तेव्हां गरुडाचेंच हें कपटकारस्थान आढे, असें समजून ते सत्तेच्या जोरावरच चवताळून गेले. पण तेथें त्यांना काय दिसलें ?—

भगवान् श्रीविष्णूनीं आपल्यासमोर हात जोडून नेत्र मिटून बसलेल्या विनतेच्या मस्तकीं आशीर्वादाचा हात ठेवला आहे. एका बाजूस शेष व दुसऱ्या बाजूस गरुड श्रीविष्णुपुढें हात जोडून उभे आहेत ? भगवान् श्री-विष्णू दोघांकडेही हास्यमुखानें पहात असून त्या हास्यानेंच गरुडाची मातृ-सेवा आपल्याला पसंत पडली ? आनंद झाला ? असेंच ते सुचवीत आहेत. कदाचित् ती भगवंताची मायाही असेल ? पण सर्पांना व कद्रूलाही तसें दिसलें खरें ? मग त्यापुढें त्यांच्या सत्तेचें वीष काय प्रभाव गाजविणार ? कद्रूला पाहण्याची शक्तीच नव्हती ? पातकी दृष्टी अशीच असते ? पण तिनें पाहिलें असतें तर तिला काय दिसलें असतें ? 'आतां तरी दुष्ट स्वभाव टाक—सज्जनांना ओळख—त्यांना छळू नकोस—त्यांतच तुझे जीवितसार्थक्य आहे' असेंच भगवंतानीं तिला सांगितलें नसतें काय ?

उपसंहार

सरस्वतीबाईचीं मुलें संध्याकाळीं घरीं परत आलीं. कुणी आपल्या स्नेहा-सोबत्याबरोबर सिनेमा पाहावयाला गेले होते तर कोणी नाटकाला गेलें होतें. त्या दिवशीं योगायोगानें सहज एक मौज झाली होती. महाराष्ट्रांत नवीन अवतीर्ण झालेल्या व एका विख्यात डायरेक्टरनें डायरेक्टर केलेला देशी-पुराण चित्रपट सिनेमांत लागला होता; तर त्याच पुराण कथानकावर एका नाटक मंडळीनें नवीन नाटक बसविलें होतें. दोहोंचें कथानक एकच होतें आणि तें म्हणजे वेदांतलें “ सुपर्णाख्यान ” किंवा महाभारतांतील “ कद्रुविनताख्यान ” होय. चित्रपट जितका चांगला होता, तितकेंच नाटकही सुंदर होतें. अर्थात सर्व मुलें मुली घरीं परत आल्यावर स्वाभाविकच पाहिलेल्या विषयासंबंधींच कुजबुजत होतीं. जेवतांना सर्वांच्या बोलण्याचा मुख्य विषय तोच होता. प्रथम थोडा वेळ चित्रपट चांगला होता, नाटक उत्तम होतें, एवढेंच झालें. पण विशेषतः त्या कथानकांनंच सर्वांना फार चटक लावला होता. प्रत्येकाचे डोळे उघडल्यासारखें झालें होतें. गरुडानें आईची निरपेक्ष केलेली सेवा प्रत्येकाला लाजविण्याला कारणीभूत झालेली होती. नाटकाचें आणि चित्रपटाचें वर्णन करीत असतां, आपल्या हातून आपल्या आईच्या सेवेविषयीं आजवर अक्षम्य अशी चूक झाली आहे. आईकडे, तिच्या इच्छेकडे, तिच्या सुखाकडे आपण मुळींच कधीं पाहिलें नाहीं. आपण आपलें सुखच पहात आलों आहोंत ! या जाणीवेनें प्रत्येकाला ओशाळल्याप्रमाणें झालें. प्रत्येक जण वर्णन करूं लागे आणि मध्येंच थांबे ! वाटे कीं आई आपल्याकडे पहात आहे, ‘ गरुड-अरुणा ’ प्रमाणें तुम्हीं माझ्यासंबंधानें काय केलें आहे असें विचारीत आहे. आपण दुपारीं ती हांक मारीत असतां तिकडे दुर्लक्ष करून स्वतःच्याच सुखासाठीं बाहेर चालते झालों ही केवढी लाजीरवाणी गोष्ट झाली ! हा विचार प्रत्येकाला त्रास देत होता !

गरुडासारख्या सत्पुत्राचें महात्म्याचें उघड चारित्र्य डोळ्यापुढें असून आपण इतकें नादान झालों आहोंत ! तेव्हां त्या पापाला

मातृसेवा

विश्वाच्या पाठीवर कोठें तोड असणार ? असाच जळजळीत प्रश्न प्रत्येकाच्या डोळ्यापुढें उभा राहात होता ! ताटांतलें अन्न परब्रह्म त्यांना तोच प्रश्न करीत होतें ! घरदार सभोंवारची सृष्टी त्यांना त्याच प्रश्नाच्या भडिमारांनै थंडावून सोडीत होती !

जेवतांना पंक्तीवर विलक्षण स्तब्धता पसरली ! स्वप्न सांगून झाल्यावर सरस्वतीबाईंनी सहज वर पाहिलें. आपल्या प्रत्येक मुलाच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा चालल्या आहेत, तोंडांतला घांस तोंडांत आणि हातांतला हातांत, अशी त्यांची अवस्था झाली आहे, हें सरस्वतीबाईंना दिसलें. त्याही चक्क झाल्या ! त्यांनाही गंहीवर आल्यावाचून राहिला नाहीं. मुलांच्या मनाची अवस्था त्यांच्या ध्यानीं आली. त्यांनीं गद्गद् कंठानें मुलांना उद्देशून म्हटलें.

“बाळांनो ! हें काय ?”

“आई ! आमचे डोळे आज साफ उघडले ! आमच्या हातून तुझ्या संबंधांत झालेल्या चुकांचीं पापें डोळ्यांतून अश्रुरूपानें बाहेर पडत आहेत ! जाऊं दे यांना बाहेर ! त्यांची बाधा नको ! तूं आतां आम्हाला आशिर्वाद दे ! तुझ्या सेवेत किंचितही आमच्या हातून कसूर होणार नाहीं ! गरुडा प्रमाणें ‘मातेची सेवा’ हेंच आमचें जीविताचें बीद्र हें तुझ्याच पुण्य पायांची शपथ घेऊन अन्नब्रम्हांला साक्ष ठेवून आज ग्वाही देऊन सांगतो !”

मुलांचा उद्गार ऐकून सरस्वतीबाईंना काय वाटलें असेल !

शुभें घडीचा शुभ निश्चय कोणाही सत्पुत्रांना केवढा आत्मविश्वास देईल ! आईचे आनंदाश्रु त्या सत्पुत्रांना पावन करून सत्कार्याला प्रवृत्त केल्याशिवाय कसें राहतील ?—तथास्तु !

यत्कृतं यत्करिष्यामि तत्सर्वं न मया कृतम् ।

त्वया कृतं तु फलभुक् त्वमेव मधुसूदन ॥

महाराष्ट्र-कुटुंब-मालेच्या

व्यापारी

पुस्तकावरील बऱ्या वर्तमानपत्रांचे व नियतकालिकांचे
अभिप्रायः--

केसरीः—(पुणे.) हल्ली तरुण वर्गाची धांव नोकरी, वकिली व फार तर डॉक्टरी या धंद्यापलीकडे फारशी जात नाही. व्यक्तीची व तदनुरोधाने समाजाची व देशाची उन्नति होण्याला तरुणांनी हे गर्दीचे मार्ग सोडून ज्या मार्गात प्रत्येकाला आपल्या कर्तबगारीप्रमाणे सुबळक वाव मिळतो अशा व्यापाराच्या मार्गाकडे वळले पाहिजे. व तशा रीतीने वळतांना अनेक अडचणी आल्या तरी दृढनिश्चयाच्या जोरावर त्या बाजूला सारून पुढे जाणारा अंती कसा विजयी होतो, हे या 'व्यापारी' पुस्तकांत लेखकाने विनायक नांवाच्या तरुण व कर्तबगार व्यापाऱ्याच्या तोंडून सांगितले आहे. स्वतः लेखकहि एक व्यापारी पेशाचे असल्याने त्यांनी नमूद केलेले विचार अनुभवजन्य असावेत ही गोष्ट साहजिक होय. पुस्तकाची भाषा गोड, चटकन पटणारी व भावनामय असल्याने कादंबरी उठावदार झाली आहे. आजपर्यंत महाराष्ट्र कुटुंबमालेने महाराष्ट्रीय तरुणांच्या विचारसरणीला इष्ट असे वळण लावण्यासाठी पुस्तके काढिली. त्या घोरणानुसार हेही पुस्तक मालेला शोभेसे आहे.

नवाकाळः—(मुंबई.) विनायकरावाच्या आत्मचरित्राची ही कथा ठरावीक सांख्याची झाली नाही. " वास्तविक पाहिले तर विनायकरावाच्या आयुष्यांत तसे विशेष काय असणार ? ते काहीं शिवाजी, बाजी, तानाजी, रामदास, नाही तर वार्शिग्टन, नेपोलियन, अशासारखे लोकोत्तर पुरुष नव्हते. किंवा टिळक, आगरकर, दादाभाई, गोखले, जमशेटजी, चिपळूणकर यांच्या मालिकेतही बसण्यासारखे नव्हते. ते एक साधेसुधे गृहस्थ-माझ्याचप्रमाणे, माझ्याच वर्गातले-माझ्या बरोबरचेच. पण ते व्यापारांत

अभिप्राय

पडले, स्वतंत्र जीवित कंटू लागले, मी नोकरीचें जूं मानेवर घेतलें. त्यांनीं स्वतंत्र जीवन चालविल्यामुळें त्यांना आयुष्यांत कांहीं प्रसंग भोगावे लागले, ते प्रसंग गंमतीदार असणारच ! ” हे दिनकररावाचे उद्गार प्रस्तुत कादंबरीचें वर्णन यथातथ्यपणें दिग्दर्शित करतात. विनायकरावाच्या चरित्रांतील गंमतीदार वाटणाऱ्या प्रसंगांची सुरुवात १९०६—८ सालच्या धामधुमीच्या काळांत झाल्यामुळें चटकदारपणाच्या दृष्टीनें कादंबरीला चांगला उठाव मिळाला आहे.

ज्ञानप्रकाशः—(पुणें.) पुस्तकाचें कथानक अगदीं सोपें असून त्यांतील प्रसंगही अगदीं सर्वसामान्य व्यवहारांत घडणारे आहेत; तरी भाषा-शैली व कथानकाची कुशल मांडणी या योगानें तें वाचनीय व उपदेशक झालें आहे, याबद्दल लेखकाचें कोणीही अभिनंदनच करील.

महाराष्ट्र—ही बोधप्रद कादंबरी पुण्याच्या ‘श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स’चे चालक श्री० गणेश काशिनाथ गोखले यांनीं लिहिली आहे. या कादंबरींत स्वतःच्या बुद्धीच्या जोरावर व्यापारांत पुढें आलेल्या विनायक नांवाच्या तरुणाचें स्फूर्तिदायक चरित्र ग्रथित केलेलें आहे. आपलें हें चरित्र विनायक स्वतःच सांगतो. त्यामुळें, ही कादंबरी आत्मचरित्रासारखीच साधी, सरळ व मनोवेषक झाली आहे. विनायकाच्या मनाचा कळ लहानपणापासूनच व्यापारघंटाकडे होता. १९०७—८ सालीं स्वदेशी चळवळीच्या लाटेत सांपडून त्यानें शाळा सोडली. त्यानंतर अनेक घंटे करीत करीत, त्यानें अखेर छापखान्याचा चालक होऊन, यशाचें शिखर गांठलें. आपलें यश हें आबासाहेब महाराजांच्या स्फूर्तीचें फळ आहे असें विनायक वारंवार म्हणतो. पण, तो केवळ एक श्रद्धेचा प्रकार दिसतो ! विनायकाची स्वतःची कर्तबगारी हेंच त्याच्या यशाचें मूळ होय. ही कादंबरी जितकी बोधप्रद तितकीच मनोरंजक असून, प्रत्येक तरुणानें ती अवश्य वाचावी.

बलवंत रत्नागिरीः—व्यापारी—[ले० श्री. ग. का. गोखले, प्र. महाराष्ट्र कुटुंबमाला ३९१ नारायण पेठ, पुणें शहर किं. १ रु.] महाराष्ट्र कुटुंबमालेचे उत्साही संपादक व नाटककार श्री. नारायणराव कुळकर्णी

अभिप्राय

यांच्याकडून आलेले सदर मालेचे १२ वें पुष्प 'व्यापारी' हे पाहून 'कादंबऱ्यांत व्यापार कसा शिरला?' याचे आम्हांला आश्चर्य वाटले. पण पुस्तक वाचून पाहतां वाङ्मय क्षेत्रांत एका नव्या नवलाईचे रोपटें लावलेलें दिसून आलें व अत्यंत समाधान वाटले. 'व्यापारी' हे कथानक सिंदबादच्या सफरीप्रमाणें मनोवेधक व कुतूहलोद्दीपक असून नुसत्या करमणुकीपेक्षां व्यापार, व्यवहार व समयसूचकता यांचेही ज्ञान करून देणारे असल्यामुळे लेखकाच्या कल्पकतेचे कौतुक केल्यावांचून रहावत नाही. कथेंत आडकथा नको होती; पण तीमुळे थोडेसें समालोचन होत असल्यामुळे मौज वाटते. कमलेच्या खिन्नतेचे गुपित जातां जातां न सांगतां विनायकानें दुर्लक्ष केलेली ती चंद्रभागेची मुलगी तिच्याच तोंडानें बोलती केली असती तर 'मजा' झाली असती व वाढलेल्या मुलीची करुणकथा ऐकायला सांपडली असती. एकंदरीत या पुस्तकानें मालेच्या लौकिकांत चांगलीच भर घातली असें म्हणावयास हरकत नाही.

आनंद पुणे:—'महाराष्ट्र कुटुंब-माले'चे हे १२ वें पुष्प आहे. दीर्घोद्योग, आत्मविश्वास आणि निश्चय यांच्या जोरावर अगदीं गरीब-स्थितींतून उन्नत दशेस आलेल्या एका व्यापाऱ्याचे हे आत्मनिवेदन आहे. भाषा सरळ, क्वचित् विनोदी, आणि घरगुती वळणाची आहे. कलेच्या दृष्टीनें रचना तितकी रेखीव व बांधेसत नाही. तथापि आजकालच्या काळांत अर्शा उद्योगपर पुस्तके व्हावयास हवी आहेत.

संग्राम—(पुणे) येथील महाराष्ट्र कुटुंबमालेचे १२ वें पुष्प श्री गणेश काशिनाथ गोखले यांनीं गुंफिलें असून ते नितांत सुंदर उतरले आहे. कादंबरीचा काळ महाराष्ट्रांतील अत्यंत धामधुमीचा आधुनिक असल्यामुळे प्रत्येक प्रसंगांत एक प्रकारची तेजस्विता, घडाडी, फ्रांती दृष्टीस पडते. १९०७-८च्या वातावरणांत प्रत्येक महाराष्ट्रीय तरुणाच्या विचाराला एक प्रकारची कलाटणी मिळाली होती. सी. आय. डी. चा ससेमिरा, उत्साही व स्वातंत्र्यप्रिय तरुणांच्या आयुष्याची माती करून त्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना कसा जाचत काचत होता वगैरे गोष्टी कादंबरीकारानें इतक्या

अभिप्राय

कुशलपणें विस्तारल्या आहेत कीं, आपण वीस वर्षापूर्वीच्या त्या धामधुमीच्या काळांतच आहेत काय असेच वाटेल. कथानकाचें मुख्य सूत्र व्यापार. विनायकरावांच्या आत्मकथनांत व्यापारप्रेम शब्दाशब्दांतून ओथंबून राहिलें आहे. कित्येक प्रसंग तर इतके हुबेहुब वठले आहेत कीं, आपण प्रत्यक्ष ह्या मंडळीपैकीं एक जण आहेत काय असा भास होतो. कथानकाची 'गप्पा' रूपी पद्धती व तिची मांडणी गोड साधली आहे. त्यांतून साधी व मोहक भाषा व प्रसंगाची निवड ह्यामुळें पुस्तक हार्ती घेतल्यावर संपेपर्यंत खाली ठेवत नाहीं. महाराष्ट्र कुटुंबाचा हा 'व्यापारी' आदर्श निःसंशय सुंदर आहे. ह्या प्रकाशनाबद्दल लेखक व प्रकाशक स्तुतीस पात्र आहेत.

नवी मौज—महाराष्ट्रकुटुंब मालेचें हें बारावें पुष्प असून त्याचे लेखक श्री. गणेश काशिनाथ गोखले हे आहेत. रा. गोखले हे कसलेले लेखक म्हणून प्रसिद्ध नसले तरी अनुभवी व्यापारी आहेत आणि म्हणूनच त्यांनी लिहिलेली ही 'व्यापारी' कादंबरी मनाला व अनुभवाला पटणारी अशी सरस उतरली आहे. रा. गोखले यांनी आपल्या कादंबरींत व्यापारी माणसाच्या मार्गातील अडचणी दाखविल्या असून योग्य मार्गाने गेल्यास त्या अडचणी कशा दूर होतात तें साधार दिग्दर्शित केलें आहे. अशा तऱ्हेचीं पुस्तके समाजजीवनाला अत्यंत उपकारक होत असल्यामुळें व्यापारी कादंबरी प्रसिद्ध करून महाराष्ट्र कुटुंबमालेने उच्च दर्जाची समाजसेवा केली आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. मालेचा अधिकाधिक उत्कर्ष होवो !

उद्यम—(नागपूर) सात्त्विक करमणुकीबरोबरच समाजाच्या विविध अंगांची रमणीय पण बोधप्रद चित्रे कादंबरीच्या रूपाने दाखवून तीन वर्षांच्या अल्पावधीतच प्रसिद्धीस आलेल्या महाराष्ट्र कुटुंब मालेचें हें बारावें पुष्प असून त्याचे लेखक हे छापखान्याच्या उद्योगांत यशस्वी झालेले असे एक तरुण आहेत. सुशिक्षित महाराष्ट्रीयानीं व्यापारांत पडल्यावांचून त्यांचा व देशाचाही तरणोपाय नाही हें तत्त्व अतीशय सुंदर

अभिप्राय

व मनोवेषक आत्मचरित्राच्या रूपाने या कादंबरीत ग्रथित केलेले आहे. आज कित्येक वर्षेपर्यंत आम्ही सांगत असलेले वरील तत्त्व कथावाङ्मयाच्या रूपाने सुशिक्षित महाराष्ट्रीयांना पटविण्याची आवश्यकता महाराष्ट्रांतील कथालेखकांना भासू लागली आहे असें या मालेंतील या व आणखी एक दोन पुस्तकांवरून स्पष्ट दिसत आहे. त्यांच्या प्रयत्नाला तरी यश येवो व महाराष्ट्रांतील बुद्धिमान तरुण वर्गाचे मन कारकुनीच्या ठराविक चाकोरीतून बाहेर पडून व्यापाराच्या व कारखान्याच्या विश्वव्यापी संसारांत रमू लागो अशी आमची उत्कट इच्छा आहे.

रणगर्जना—(ले. श्री. गणेश काशिनाथ गोखले प्र. श्रीदत्त एजन्सी ३९१ नारायण पेठ पुणे). ही कादंबरी महाराष्ट्र-कुटुंब-मालेचे १२ वे पुष्प म्हणून प्रसिद्ध झाली आहे. राष्ट्रभक्तांची लहानपणी व्याख्यानं ऐकून नोकरीविषयी तिटकारा व स्वतंत्र उद्योगधंद्याविषयी आवड उत्पन्न झालेला एक तरुण अनेक धकेचपेटे सोशीत, प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडत, शेवटी एका मोठ्या धंद्याचा मालक कसा झाला याचे सुबोध वर्णन या कादंबरीत करण्यांत आले आहे. कादंबरीचे नायक विनायकराव यांचे शालेंत असतांनाच अभ्यासापेक्षां एका शेटजीच्या दुकानांतील वित्री करण्याची कुशलता, शेटजीशी प्रामाणिकपणा हे लहानपणचे गुण व पुढे मोठेपणीही धैर्यानं संकटाशी तोंड देणे, कोणताही प्रसंग आला तरी दानत विघडूं न देणे व नेहमी व्यापारधंद्यांची वृद्धि करण्यासाठी दक्षतेने झटणे हे मोठेपणचे गुण, यांचे कै० रा. व. अनंत शिवाजी देसाई टोपीवाले या गरीब स्थितीतून कोट्याधीश बनलेल्या प्रसिद्ध व्यापाऱ्याच्या चरित्रांतील गुणांशी साम्य पाहून यशस्वी व्यापारी होण्यास एकाच प्रकारचे गुण कसे लागतात याची सत्यता पटते. आपल्या मुळांने एखादी पदवी मिळवून “ साहेबाच्या हाताखाली मोठ्या पगाराची नोकरी मिळवावी ” अशी इच्छा करणाऱ्या आईवापांनी, ही कादंबरी स्वतः वाचावी व मुलांकडून वाचवावी म्हणजे नोकरीच्या गुलामगिरीपेक्षां व्यापारांतच द्रव्य व मान यांचा जास्ती लाभ होऊन, स्वतंत्र बाण्याने कसे राहतां येते व समाजाच्या

अभिप्राय

व राष्ट्राच्या उपयोगी नोकरांहून अधिक कसे पडतां येते हें समजून येऊन त्यांच्या ठायीं व्यापाराची आवड उत्पन्न होईल. कुटुंबांत लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांनी वाचण्यासारखें हें पुस्तक आहे. किं० १ रु.

वैनतेयः—महाराष्ट्र कुटुंबमालेचें हें अकरावें पुष्प असून तें छापखान्याचा धंदा यशस्वी रीतीने चालविणारे श्री. गणेश प्रिंटिंग वर्क्सचे सेक्रेटरी श्री. ग. का. गोखले यांनी लिहिलें आहे. नोकरी विहिरीसारखी तर व्यापार समुद्राप्रमाणें असतो. विहिरींत कितीही फेऱ्या घातल्या तरी पोहणाराची प्रगति होणार नाही. अगर कितीही बुझ्या मारल्या तरी मोल्ये हातीं लागणार नाहीत. समुद्राचें तसें नाही. त्याच्या पृष्ठभागावर वादळें होतात. त्याप्रमाणें अंतरंगांत लक्ष्मीही असते. आजच्या महाराष्ट्राला व्यापार व उद्योगधंदे यांचा मंत्र जपल्यावांचून आपली उन्नति करून घेणें शक्य नाही. सदरद्वू कादंबरींत अनेक संकटांशीं झुंज खेळून यशस्वी झालेल्या एका तरुणाचा वृत्तांत आला आहे. कला अगर वाङ्मय या दृष्टीने विशेष वाखाणण्याजोगें कादंबरींत कांहीं नसलें तरी मनोरंजनाबरोबर मार्गदर्शन करण्याची शक्तिही तिच्यांत आहे. मध्यम स्थितीतल्या माणसांना उत्साहवर्धक व सन्मार्गदर्शक असें जें वाङ्मय महाराष्ट्रकुटुंबमालेने प्रसिद्ध केलें आहे त्यांत या पुस्तकानें नवी भर पडली आहे.

भारतमित्रः—(प्र० महाराष्ट्र कु. माला, ३९१ नारायण पुणें शहर.) नोकरीकडे धांव घेणाऱ्या आधुनिक तरुणांनी व्यापारी जगांत प्रवेश केल्यास त्यांना आपला संसार कसा सुखाचा थाटतां येईल याचें उत्कृष्ट विवेचन या कादंबरींत सुबोधभाषेत केलें आहे. आधुनिक तरुणांस हें पुस्तक बरेच मार्गदर्शक होईल यांत शंका नाही. किं० १ रु.

दुनियाः—पुण्यांत श्रीयुत ना. वि. कुळकर्णी यांच्या संपादकत्वाखालीं निघत असलेल्या महाराष्ट्र कुटुंबमालेंतील हें एक नवीन पुष्प आहे. मालेच्या नेहमींच्या सरावाप्रमाणें एक विशिष्ट विषय या कादंबरींत प्रतिपादन केलेला आहे. कादंबरीच्या नांवांतच एक विषय प्रतिपादन केलेला

अभिप्राय

आहे. आपल्या दक्षिणी लोकांचें व्यापार व हुन्नर ह्या विषयांकडे लक्ष वेधलें तर ह्या कादंबरीलेखनाचें सार्थक होईल अशी आशा कर्यानें दर्शविली आहे !

एका व्यापाऱ्याचें आत्मचरित्र ह्या कादंबरींत गुंफण्यांत आलें आहे. चरित्रनायक विनायक हा एक उच्च म्हणून गणल्या जाणाऱ्या कुटुम्बांत जन्मलेला आहे. त्याची बुद्धि तीव्र—तैल आहे पण अभ्यास करण्याचा त्याला फारच कंटाळा असतो. गुंडगिरी करण्यांत त्याचा हानखंडा ! त्याचा वडील भाऊ तर त्याच्या अगदीं उलट वर्तनाचा होता असें म्हटलें तरी चालेल. आपण आणि आपला अभ्यास ह्याखेरीज त्याला बापड्याला कांहीं सुचत नसे व रुचत नसे. विनायकाचे दोन सहाध्यायी मित्र होते—बाबू कानडे आणि दादा पुरोहित.

त्यांतील कानडे हा तर श्रीमंताचा मुलगा. दादाचा स्वभाव फारच बडबड्या असे.

कथानकाचा काल १९०६ च्या सुमाराचा घेतलेला आहे. त्यावेळीं स्वदेशीचें व्रत अगदीं जोरांत सुरू होतें. व स्वदेशी आचरणाऱ्यांवर आणि तें आचरण करण्याबद्दल व्याख्यानें झोडणाऱ्यांवर सरकारची फारच वक्रदृष्टी होती. त्याच सुमारास सज्जनगडावर एक मोठा उत्सव करण्यांत आला होता. त्यावेळेस महाराष्ट्रांतील सर्व पुढारी सज्जनगडावर व्याख्यानें देण्यासाठीं किंवा उत्सवांत भाग घेण्यासाठीं गेले होते. विनायकाची सज्जनगडावर जाण्याची फारच इच्छा होती पण वडीलांची परवानगी मिळाली नाहीं. कारण ते सरकारी नोकर होते व मुलांच्या पापाचें (?) फळ त्यांना भोगावयास लागण्याचा संभव होता; म्हणूनच त्यांनीं त्याला परवानगी दिली नाहीं. परवानगी ऐन वेळीं न मिळाल्यामुळे विनायकाचें पित्त खवळलें व आईनें शिंदोरी दिली असतांना ती न घेतां त्यानें तडक घराबाहेर पाऊल टाकलें व योजलेल्या ठिकाणीं उभा राहून आपल्या सोबत्यांची तो वाट पहात राहिला. ते येतांक्षणींच त्यांनीं पार्थी मार्ग आक्रमण्यास सुरवात केली. वाटेंत भूक लागली असताना अन्नाची आग पाण्यावरच भागवावी लागली. जेम तेम मंडळी सज्जनगडावर पोहोंचली. तिकडे व्याख्यानाचें

आभेप्राय

सदावर्त सुरुं होतेच. लो. टिळक, शि. म. परांजपे, कोल्हटकर वगैरेंची व्याख्यानें पोटभर ऐकल्यावर व प्रसाद पोटभर ग्रहण केल्यावर ही बाल-मंडळी परत सातान्यास आली. विनायकाच्या घरचे बस्तान त्याच्या जाण्या-मुळे अगदींच विघडून गेलें होतें. इतक्यांत त्याच्या वडिलांची बदली झाली व त्याला स्वावलंबनाचा पहिला धडा गिरवावा लागला. पहिल्यानें पेन्सिल, स्टेशनरी वगैरे साध्या गोष्टीच तो विक्रीत असे व ह्या कार्मी त्याला शाळेजवळच असलेल्या एका व्यापाऱ्याची मदत झाली. त्या व्यापाऱ्याच्या दुकानीं विनायक तासन् तास बसलेला असे व त्याच्या दुकानची खडान् खडा माहिती झाली. नंतर त्यानें शाईचा कारखाना काढण्याची महत्वाकांक्षा धरली व त्याच्या दोन बालमित्रांचें त्याला ह्या कार्मी फार सहाय्य झालें. पण कानडे ह्या बालमित्रांनै थोडे फार पैसे पुरविले असल्यामुळें भांडवलशाही गाजविण्यास कमी केलें नाहीं.

ह्याच सुमारास गोवें येथील एका उद्योगमंदी-साठी उमेदवार पाहिजेत अशी एक जाहिरात त्याच्या वाचण्यांत आली. आपल्या महत्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठीं म्हणून त्यानें गोंव्यास जाण्यास ठरविलें व निरवानिरव करण्यास सुरुवात केली. आपल्या छोट्या कारखान्यांतून गरजेइतके पैसे उभारून तो गोंव्यास गेला व 'महाराजांच्या आश्रमांत पोहोंचला. कांहीं वेळानें या आश्रमावर गदा आली व महाराजांना कैद करण्यांत आलें. स्वावलंबनाचे धडे देणाऱ्या व गुलामगिरीच्या विरुद्ध बंड करण्यास शिकविणाऱ्या संस्थेवर सरकारचा रोष व्हावा ह्यांत कांहीं विशेष नाहीं. विनायकाची पुण्यास रवानगी करण्यांत आली. विनायकाचा गोंव्यांतील आश्रमांत दाखल होण्याचा अनिष्ट परिणाम त्याच्या वडीलांच्या नोकरीवर झाला. वडील भावाला सरकारी नोकरी मिळाली होती व त्या नोकरीमुळेंच त्याला विनायकाशी बोलण्याची चोरी झाली होती ! !

गरीब विचारा विनायक नोकरीसाठीं वणवण फिरूं लागला. शेवटीं एका फिरत्या सिनेमावाल्याला जाहिराती वगैरे लिहून देऊन शेवटीं त्याचा तो म्यानेजर झाला. पण तो सिनेमा कोल्हापुरास जातांच चोरीचा माल

अभिप्राय

ठरून मालकास गिरफदार करण्यांत आले. झाले. शेवटीं विनायक पुनः वेकार झाला.

इतक्यांतच विनायकाचें लग्न झालें. आईच्या एका मैत्रिणीची मुलगी सांगून आली असतां हि ती त्यानें नाकारली. पण शेवटीं आईच्या हट्टामुळे व मुलीचा बाप श्रीमंत असल्यामुळे तसेंच व्यापारांत पैशाची मदत मिळण्याच्या आशेमुळे त्यानें एका कुरूप मुलीशीं लग्न केलें. लग्नानंतर सर्व खेळ उघडकीस आला व बापाच्या उघड्या श्रीमंतीचा बोजवारा उडाला. मुलीचा कांहींच अपराध नसल्यामुळे व तिला दोष देऊन तिच्यावर रोष करण्यास कांहींच कारण नाहीं अशी खात्री पटल्यामुळे त्या मुलीला विनायकानें व आईबापानें फारच ममतेनें वागवलें. ह्याच सुमारास विनायक आजारी पडला पण विनायकाच्या उद्यमप्रियतेबद्दल फारच कौतुक वाटत असलेल्या त्याच्या मास्तरानें आपल्या ओळखीच्या डॉक्टराकडून योग्य उपचार करवून त्याला दुखण्यांतून उठविलें. त्याची तडफ पाहून डॉक्टरांनीं त्याला एका औषधाचें प्रिस्क्रिपशन् दिलें व त्या बरहुकूम त्यानें औषध बनविण्यास सुरवात केली. जाहिराती वगैरे देऊन त्यानें हा घंदा उर्जितावस्थेस पोहोचविला. आपल्या घंदाचें क्षेत्र वाढविण्यासाठीं तो पुण्यास गेला. तो त्याचा बालमित्र त्याला, नाटक मंडळींत मॅनेजर झालेला भेटला. पुढें एका नाटककाराच्या नाटकाचें पुस्तक त्यानें छापलें व तें जोरानें संपलें. कंपनींत त्याचा मानमरातब चांगला राखण्यांत आला. त्याचें दुसरें एक नाटक त्यानें छापलें पण त्याच सुमारास कानडे ह्यानें पुन्हां एकदां भांडवलशाही गाजवली व त्याच्यावर पैशाची डिक्री मिळविली. मास्तरांच्या व नाटककारांच्या मध्यस्तीनें हें प्रकरण मिटविण्यांत आलें. पुढें त्यानें आपला घंदा फारच जोमानें चालविला व तो यशस्वी म्हणून गणला गेला.

विनायक आपलें चरित्र आपला “ कव्या ” मित्र-दिनकर-यांस व त्यांच्या मुलांस व बायकोस वर्णन करतो आहे अशी ह्या कादंबरीची रचना केली आहे. ह्या रचनेमुळेच कादंबरींत कांहींतरी मजा आली आहे-नाहीं-तर एकाद्या ती गॅझेटप्रमाणें नीरस व कंटाळवाणी ठरली असती.

अभिप्राय

एका व्यापाऱ्याची लहानपणापासून तों प्रौढपर्णी व्यापारांत उच्च पायरी मिळेपर्यंतची हकीकत ह्यांत गोंवला आहे. त्यांत त्याला आलेली संकटे, कराव्या लागलेल्या उलाढाली वगैरे गोष्टींच्या वर्णनाचेंच प्राचुर्य फार असल्यामुळे कादंबरीचा आत्मा गणलेल्या Human interest ला ह्या कादंबरींत बिलकुल वाव नाही. स्वभावपरिपोषाकडे सुद्धा फारसे लक्ष देण्यांत आलेलें नाही. विनायकाच्या ठायी व्यापारी बुद्धि उपजतच प्राप्त होती व परिस्थितीमुळे तिला जास्त जोराची चालना मिळाली एवढेंच काय तें ही कादंबरी वाचून कळतें. परिस्थितीमुळेच व्यापार करण्याची इच्छा त्यांच्या मनांत प्रादुर्भूत झाली हें दर्शविलें असतें तर फार चांगलें झालें असतें. कारण कवीप्रमाणे व्यापारी कांहीं जन्मतःच निर्माण होत नसतात !

महाराष्ट्रीय तरुणांचें व्यापाराकडे लक्ष ओढलें जावें या उद्देशावरहुकूम कादंबरीचा परिणाम त्यांच्या मनावर होईल असें मात्र वाटतें.

भांडवलवाले लोक किती त्रास देतात हे मात्र या कादंबरींत चांगल्या रीतीनें विशद करून दाखविलें आहे.

कादंबरीची भाषा साधारण बरी आहे. कांहीं कांहीं वेळां तर संपादकाच्याच लेखणीची चुणूक भासते. पुस्तक संप्राप्त आहे.

अरुणः—पुण्याच्या 'महाराष्ट्र-कुटुंब-माले'चें हें नवीन पुष्प गणेश प्रिंटिंग प्रेसचे व्यवस्थापक रा. ग. का. गोखले यांनीं गुंफलें आहे. 'महाराष्ट्र-कुटुंब माले'ची आजपर्यंतची प्रायः सगळींच पुस्तके संपादकांनीं आरंभीं जाहीर केलेल्या ध्येयानुसार निघालीं आहेत. महाराष्ट्राच्या सध्यांच्या निकृष्ट परिस्थितींत गरीब व मध्यम स्थितींतल्या लोकांना आपल्या आयुष्याचें ध्येय ठरविण्यास, या पुस्तकांतील दोन तीन पुस्तकांचें सहाय्य होण्यासारखें असलें, तरी एक दोन पुस्तके सोडल्यास बाकीच्या पुस्तकांत कादंबरीची रमणीयता मात्र अल्प प्रमाणांतच वाचकांना आढळून येते. स्वतःचें ध्येय ठरविण्याच्या हेतूनें 'महाराष्ट्र-कुटुंब-माले'चीं पुस्तके वाचण्यास आतुर असणाऱ्या वाचकांपेक्षां सामान्यतः कादंबऱ्या वाचणाऱ्या शौकिन वाचकांचीच संख्या जास्त असेल. तशांत स्वखर्चाने कादंबरी—

अभिप्राय

इतकेच काय, पण एक आप्याचें वर्तमानपत्र घेण्याचेंही औदार्य आमच्या महाराष्ट्रीय वाचकांच्या अंगी अत्यंत अल्प प्रमाणांत वसत असल्यामुळें, अशा-म्हणजे ध्येयाचा रक्ष पाव्हाळ जास्त आणि कादंबरीची रम्यता कमी अशा कादंबऱ्यांना जास्त आश्रय मिळूं शकत नाही. कादंबरी ध्येयविशिष्ट तर असावीच; पण शर्करावगुंठित क्विनाइनच्या गोळीप्रमाणें तें ध्येय वाचकांच्या गर्ळी उतरतांना त्यांना त्याची कटुता न जाणण्याइतकी कादंबरीची सजावट रम्य होणें जरूर असतें. त्याचप्रमाणें कादंबऱ्यांच्या नांवाकडेही चालकांनी विशेष लक्ष पुरवले पाहिजे. 'न्याय' 'मजूर' 'कारकून' 'व्यापारी' ही कादंबरीचीं नांवां कादंबरीच्या अंतरंगाची कल्पना वाचकांना चटकन् करून देतात आणि त्यामुळें त्या कादंबरीत काय असेल हें जाणण्याची उत्कंठा त्यांना लागत नाही. फुलें दृष्टिसुख देत असली तरी ती सुंदरशा 'फ्लावरपॉट'मध्ये ठेवल्यावर जशी जास्त सुंदर दिसतात, तशीच कादंबऱ्यांच्या नांवाबाबतीतही काळजी घेणें जरूर असतें.

प्रस्तुत 'व्यापारी' ही कादंबरी, विषय रक्ष असतांही लेखकानें कुशलतेनें रंगविली असल्यामुळें कंटाळा आणीत नाही. सबंध कादंबरी हें विनायकाचें आत्मचरित्र आहे आणि तें 'कव्या'नें वाचकांपुढें ठेवले आहे असें लेखकानें दाखवले असल्यामुळें, तें ध्यानांत येण्यापूर्वी दुसऱ्या प्रकरणाकडे वाचक थोडाफार घुटमळन जातो, बहुतेक प्रत्येक प्रकरणांत आरंभी विनायकरावांना लेखकानें तृतीय पुरुषी म्हणून वाचकांपुढें आणले आहे; हाही पुनःपुनरुक्तीचा दोष टाळला असता तर बरें झालें असतें. ही पद्धत अरेबियन नाइट्स'च्या वळणावर गेलेली दिसते. मधून मधून कांहीं वाक्ये इंग्रजी वळणाचीं दिसतात. पहिलीं दोन प्रकरणे बऱ्याच कुशलतेनें रंगविली आहेत. 'माले'च्या पुस्तकांत 'चिमणी' आणि 'माझे बाळ तें' यानंतर आम्ही याच पुस्तकाचा अनुक्रम लावतो.

तुतारीः—नीरस नांवाची पण सरस अंतरंगाची ही कादंबरी पुण्याच्या 'महाराष्ट्र-कुटुंब-माले'चें बारावें पुष्प म्हणून प्रसिद्ध झाली आहे. खेड्या-पाड्यांतील कुटुंबांना उद्योगधंद्यांना प्रवृत्त करणारीं मार्गदर्शक पुस्तके प्रसिद्ध

अभिप्राय

करणे हें या मालेचें ध्येय आहे. या ध्येयानुसार प्रायः सारींच पुस्तकें निघाली आहेत. सामान्य वाचकांचें मनोरंजन आणि ध्येयवादी वाचकांसाठी ध्येयदर्शन, यांचा मिलाफ करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक पुस्तकांतून करण्यांत आला आहे. पण प्रस्तुत 'व्यापारी' कादंबरीइतकें मनोरंजनाचें आणि ध्येयदर्शनाचें सुंदर मिश्रण एकाही पुस्तकांत आम्हाला तितकेसे आढळून आलें नव्हतें. या कादंबरींत विशेष रम्यत्व येण्याचें कारण म्हणजे ती आत्मचरित्रपर आहे.

ह्या कादंबरीचें कथानक म्हणजे विनायकाचा बाळपणापासूनचा इतिहास आहे. त्याच्या व्यापारी वृत्तीचा पायंडा शाळेंत पडला. डॉइंगच्या तासावेळी त्याच्या दोघां मित्रांकडून एकंदर सहा पैसे घेऊन त्यानें तीन पेन्सिली आणून दोघांना दोन दिल्या आणि स्वतःचें कमिशन म्हणून एक पेन्सिल स्वतःला ठेविली ! यानंतर कागद, वह्या, रबर, चॉकलेटें इत्यादि वर्गांतल्या वर्गांत विकून त्यानें फायदा मिळवलेल्या एका रुपयावर शाईचा कारखाना सुरू केला. प्रस्तुत कथानायक अनेक संकटांतून गेला आहे. व्यापाराकडे त्याचा विशेष कल असल्यामुळें बुद्धिवान असून देखील त्याचें अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होई. अखेर त्याला आबासाहेब नांवाचे कोणी एक गृहस्थ गोंवें प्रांतांत विद्यार्थ्यांचा स्वतः खर्च चालवून आपल्या उद्योगशाळेंत त्यांना उद्योगधंद्याचें शिक्षण देत असल्याचें 'केसरी' वरून कळलें आणि त्याला तेथें जाण्याची तळमळ लागली. मातापितरांच्या इच्छेविरुद्धही तो तेथें गेला. मध्यंतरी राजद्रोहाच्या आरोपावरून आबासाहेबांना तुरुंगवास पत्करावा लागला. तेथें कष्टांत दिवस काढीत असतांना वडिलांच्या आजाराची तार आल्यामुळें त्याला परत घरीं जावें लागलें आणि गोंव्याचा एक चळवळ्या म्हणून त्याचें नांव वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाल्यामुळें वडिलांची नोकरी गेली तशी आपल्या नोकरीवरही गदा येऊं नये या इच्छेनें त्याचा भाऊ, त्यानें घरांत पाय ठेवला त्याच वेळीं बाहेर पडतो. पुढें व्यापारानिमित्त भांडवल मिळावें म्हणून तो एका श्रीमंत मनुष्याच्या कुरूप मुलीशीं लग्न करतो; पण त्या श्रीमंतानें आपली कुरूप

अभिप्राय

मुलगी खपविण्यासाठीच ही उसनी श्रीमंती आणली होती हें पुढें उघडकीला आल्यावर विनायक चिडतो; पण त्याचा राग आपल्या बायकोवर न काढतां तिला तो ममतेनें वागवतो. पुढें एका डॉक्टरच्या सल्ल्यावरून बाजारांत बरेंच गिन्हाईक असलेलें पण किटसवाणें असें एक औषध तो तयार करतो व बायकोच्या साहाय्यानें त्या घंटांत यश संपादन करतो. त्याच दरम्यान त्याला पुण्याला जावें लागतें व तेथील एका नाटककंपनीतील 'मास्तरा'शी—नाटककाराशी त्याची चांगलीच जानपछान होऊन तो त्यांच्या दोन नाटकांचें प्रकाशन स्वतःच्या शिरावर घेतो व आपल्या बाबू कानडे नांवाच्या मित्राकडून उसनावर रकम घेऊन पुस्तकें प्रसिद्ध करतो. पण लवकरच बाबू कानड्याची बुद्धि फिरून तो उसनवार दिलेल्या पैशाबद्दल त्याची पाठ पुरवून अखेर त्याच्या विरुद्ध कोर्टांत दावा करतो आणि विनायकाच्या दुर्दैवानें तो जिंकतो. पण ऐन वेळीं 'मास्तर' तेथें दाखल होतात आणि बाबू कानड्याची कानउघाडणी करतात. त्यामुळें विनायक त्या संकटांतून निभावून पुढें आपलें बस्तान नीट जमवून एकंदर अठरा कारखाने काढतो.

या कथानकांत प्रेमाचा यत्किंचितही संबंध नाहीं; पण कादंबरी रसाला झाली आहे. 'अरेबियन नाइट्स्' प्रमाणें आपल्या आयुष्याचा इतिहास विनायकानें आपल्या मित्राला व त्याच्या पत्नीला आणि मुलांना रोज रात्रौ थोडथोडा सांगितला आहे. आणि त्यांत 'अरेबियन नाइट्स्' प्रमाणें अद्भुत रम्य प्रसंग नसले तरी लेखकानें वाचकांना कुतुहल उत्पन्न होईल इतक्या कुशलतेनें प्रत्येक प्रकरण तोडलें आहे. मात्र प्रायः प्रत्येक प्रकरणाच्या आरंभी कांहीं भाग विनायकाच्या रात्र होईपर्यंतच्या कामाचा पाढा दिला आहे तो रसभंग करणारा झाला आहे.

या कादंबरीचें पहिलें प्रकरण विद्यार्थ्यांच्या बालस्वभावाचें चांगलेंच निदर्शक आहे. नाटककंपनीतील 'मास्तर' हें गडकऱ्याचें पात्र असावें असा त्यांच्या एकंदर वर्णनावरून भास होतो. लेखकाच्या पेशाचा त्याच्या लेखनावर परिणाम बव्हंशी घडून येत असतो हें 'सुखस्वप्ने' या पुस्तका-

आभिप्राय

चर टीका करतांना आम्हीं जें विधान केलें होतें तें या पुस्तकालाही लावून पाहण्यासारखें आहे. पुस्तकावर ज्यांचें नांव आहे ते लेखक रा. गणेश काशिनाथ गोखले हे पुण्याच्या श्री गणेश प्रिंटिंगप्रेसचे व्यवस्थापक आहेत; आणि त्यामुळें आपल्या पेशाची आपल्या कृतीवर छाप पाडून त्यांनीं छापखाना, फाउंड्री, पेपरमर्चेट इत्यादिचें नायकाला मालक केलें आहे !

ध्येय राखतांना थोडासा घंदाही चालकांनीं पाहाणें जरूर असतें. म्हणून व्यवहाराकडे दुर्लक्ष न करतां संपादकांनीं कादंबऱ्यांच्या नांवाच्या बाबतीत थोडेंसें माधुर्य आणावें, अशी त्यांना आमची अल्पसूचना आहे. रक्ष नांवांनीं वाचकांचें आकर्षण होणें सद्यःस्थितीत अवघड आहे. म्हणून प्रस्तुत मालेच्या कादंबऱ्या कितीही उत्कृष्ट असल्या तरी त्यांच्या नांवांमुळें वाचकांचें तिकडे आकर्षण होईल असें वाटत नाहीं. कादंबरीच्या मानानें किंमत एक रुपया फारशी जास्त नाहीं.

चाबूकस्वारः—प्रसिद्ध लेखक व नाटककार श्री. ना. वि. कुळकर्णी, यांनी आपल्या संपादकत्वाखालीं पुण्यास सुरू केलेल्या 'महाराष्ट्र कुटुंब माले'च्या ३ व्या वर्षाचें अखेरचें पुष्प श्री. ग. का. गोखले यांनीं लिहिलेले असून, तें नुकतेंच आमचेकडे अभिप्रायार्थ आलेले आहे. सदरहू लेखक गृहस्थ यांची छापखान्याच्या घंदांतील हुपार व कर्तबगार तज्ज्ञ या नात्यानें बरीच प्रसिद्धि असून, वाङ्मयप्रांतांत त्यांनीं हा प्रथमच प्रवेश केलेला आहे. कांहीं नवे लेखक जुन्या मुरलेल्या लेखकांसही मार्गें टाकणारी वाङ्मयमूर्ति क्वचित्प्रसंगीं घडवतात, परंतु गोखले यांस तें यश मिळण्यास अद्याप अवकाश आहे, असें त्यांच्या या 'व्यापारी' कृतीवरून म्हणावें लागतें. कादंबरीसाठीं विषय निवडण्यांत गोखले यांनीं सर्वस्वी जरी नाहीं तरी बरीचशी नवीनता दाखविली असून, ती त्यांच्या स्वतःच्या उद्योग-प्रेमांस उचित आहे यांत संशय नाहीं. व्यापाऱ्यानें—कथानायक विनायकरावानें—आपलें चरित्रवृत्त आत्मकथनाच्या रूपानें आपल्या दिनकर—त्याची बायको कमला—या दोघांचीं मुलें प्रभाकर—मनोहर इ. लहानथोर मित्र मंडळाला, तो कांहीं कामानिमित्त सहज पुण्यास त्यांचेकडे आला होता

अभिप्राय

त्यावेळीं—त्याच्या आग्रहावरून सांगितली आहे आणि ती चटकदार वठली आहे हे खरें असलें तरी 'कादंबरीकले' स या पद्धतीनें हानि पोंचते, हें लेखक नवा असल्यामुळें त्याच्या लक्षांत आलेलें दिसत नाहीं. त्यापेक्षां संवादरूप आत्मचरित्र असें यास म्हणणें जास्त योग्य होईल. "विनायक व दिनकर हे बालमित्र होते, पण परिस्थितीच्या प्रवाहांत सांपडलेला दिनकर नोकरीवाला बनतो आणि त्याचा मित्र विनायक हा परिस्थितीचे प्रवाहांत न सांपडतां अनेक टक्केटोणपे खाऊन व हालअपेष्टा सोसून एक बडा धंदेवाला बनतो," हें या व्यापारी पुस्तकाचें सार आहे. ही गोष्ट जुनी म्हणजे सुमारे ६—७ सालची असल्यानें त्यावेळच्या राष्ट्रीय चळवळी व पुढाऱ्यांचेही प्रसंगोचित असें रसभरित वर्णन आलेलें असून, एका पुढाऱ्याच्या उपदेशामुळेच विनायकाची व्यापाराकडे दृष्टि वळते, व शाळेंत असल्यापासूनच त्याच्या व्यापारविषयक प्रीतीची शिषेन, शाई, सिनेमा मॅनेजर, औषधविक्रया, नाट्यपुस्तक—प्रकाशक, छापखाना, फाऊंडरी, पेपरमॅचट इ. धंदे एकाहून एक वरचढ अशा प्रकारें केल्यामुळें प्रगति होते व शेवटीं कागदाची गिरणी काढण्यासाठीं विलायतची वारी करून येण्याचाही त्याचा निश्चय होतो. पुढाऱ्याची शिकवण, शाळेंत जाऊन बसण्याऐवजीं जिन्नस विकण्यासाठीं एका व्यापार्याचे दुकानीं हेल्पाटे घालण्याची हौस यामुळेच विनायकाची इतकी उन्नति झाली व तो 'समजूतदार भांडवलवाला' बनल्यामुळे—केवळ विवेकभ्रष्ट व्यापारी न राहिल्यानें, समाजाच्या उपयोगीही त्यास थोडेंबहुत पडतां आलें. या कादंबरीतील गमतीची गोष्ट म्हणजे विनायकास पहिल्याप्रथम सांगून आलेली मुलगीच पुढें त्याच्या मित्राच्या—म्हणजे दिनकरच्या—पत्नीपदीं विराजमान झालेली असते व हे दिनकरनें विनायकास सांगेपर्यंत ठाऊक नसतें. एकंदरीत, कादंबरीचा विषय बराचसा नवीन व लेखकही नवा—पण उद्योगधंद्याचा अभ्यासू आणि लेखनविषयाचा जिज्ञासू असल्यामुळे, हें छोटेसें पुस्तक चटकदार व चांगलें झालें आहे. आतां, त्यांत कादंबरीकलेच्या स्वभावपरिपोषण—वाचकांच्या मनांचें आकर्षण इ० गोष्टीस धोका

अभिप्राय

पोंचला आहे हे नाकबूल करण्यांत हंशील नाही. याखेरीज कविलोकांचा काव्यव्यवसाय हा बायकी होय, व्यापारी वर्गांत शिरणारा मनुष्य उनाडच वृ अशिक्षितच असावयाचा. सगळ्याच लोकांनी व्यापारांत पडले पाहिजे असले जे घातक तत्त्वज्ञान विनायकाचे तोंडून प्रतिपादण्यांत आले आहे तेही अतिशय चुकीचे व भ्रामक समजुतीचे निदर्शक आहे, तसेच विनायक गोव्यास तेथील आबासाहेबांच्या उद्योगशाळेत शिकावयास गेला असतां, त्याचे गुरुवर्य आबासाहेब यांस ते क्रांतिकारक असल्याचे आरोपावरून ब्रि. सरकारकडून पकडण्यांत येते, असा जो यांत अस्पष्ट उल्लेख आहे तो 'पोर्तुगीज सरकारवर ब्रि. सरकारचा अंमल चालत नाही' या संबंधीच्या लेखकाच्या अज्ञानाचा निदर्शक दिसतो. पुस्तकाची किं. १ रु. असून, त्याची बांधणी कव्हर हेही जणू व्यापारी पद्धतीस अनुसरून व्हावे अशा कल्पनेनेच की काय मारवाडी थाटाचे बनवण्यांत आले आहे.

